

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 290

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΕΜΜ. ΜΥΛΩΝΑΣ

ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΟ

1898-1988

ΑΘΗΝΑΙ 2013

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΕΜΜ. ΜΥΛΩΝΑΣ

ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΟ

1898-1988

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία,
Πανεπιστημίου 22, 106 72 Ἀθήναι
τηλ. +30210 3647585 • Fax +30210 3644996
• bookstore@archetai.gr • www.archetai.gr

ISSN 1105-7181

ISBN 978-618-5047-09-2

Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν *MENTOPA* 105, 2013

Ἐκδοτικὴ φροντίδα Ἐλευθερίας Κονδυλάκη Κόντου

Εἰκ. ἐξωφύλλον: Ἀντωπὰ πτηνὰ ἐπὶ τοῦ πιθοσχήμου στάμνου (Λ-116) ἐκ τοῦ τάφου Λ
(Γ. Μυλωνᾶς, *Ταφικὸς Κύκλος Β*, ΒΑΕ ἀρ. 73, Ἀθήναι 1973, σ. ε΄).

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 290

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΕΜΜ. ΜΥΛΩΝΑΣ

ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΟ

1898-1988

ΑΘΗΝΑΙ 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, Γεώργιος Μυλωνᾶς: 3-9 [35-41] • ΜΙΧ. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς στὸ St. Louis: 11-18 [43-50] • ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ, Ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς στὶς Μυκῆνες: 19-26 [51-58] • ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ Μυκῆνες πρὶν καὶ μετὰ τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ: τὸ κτηριακὸ σύμπλεγμα τῆς Παναγίτσας ὡς περίπτωση μελέτης: 27-54 [59-86] • ΝΤΟΡΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ, Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β: μία ἀνασκόπηση: 55-84 [87-116] • ΧΡΗΣΤΟΥ ΜΠΟΥΛΩΤΗ, Ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῶν Μυκηνῶν στὸ θρησκευτικὸ κέντρο: ὁ σηματοδοτικὸς λόγος τῶν τοιχογραφιῶν: 85-128 [117-160] • ΜΙΧ. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ, Μυκηναϊκὴ λατρεία στὴν Ἐλευσίνα καὶ ἡ ἐπιβίωσή της στὰ γεωμετρικὰ χρόνια: 129-142 [161-174] • ΜΙΧΑΛΗ Α. ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Ξαναβλέποντας τὰ παλιὰ κεραμικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ μεγάλο ἐλευσινιακὸ ἱερό: 143-196 [175-228] • KEVIN CLINTON, The Inscriptions and the Sanctuary of the two Goddesses at Eleusis: 197-208 [229-240] • ΑΘΗΝΑΣ ΙΑΚΩΒΙΔΟΥ, Καταγραφή διήγησης Γεωργίου Μυλωνᾶ: 209-218 [241-250].

Τὴν Παρασκευὴ 31 Μαΐου 2013 ἔγινε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ἐπιστημονικὴ ἡμερίδα στὴ μνήμη τοῦ Γεωργίου Ἐμμ. Μυλωνᾶ (1898-1988) ποὺ ὀργανώθηκε ἀπὸ τὴν Ἐταιρεία, τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ τὴν Ἑδρὰ Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Missouri St. Louis τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς τὴν ὁποία κατέχει ὁ ἑταῖρος μας καθηγητὴς ἀρχαιολογίας κ. Μιχάλης Κοσμόπουλος.

Ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς διετέλεσε Σύμβουλος (1969-1971), Γενικὸς Γραμματεὺς (1979-1988) καὶ εὐεργέτης τῆς Ἐταιρείας ἀλλὰ σὰ προχωρημένα χρόνια τοῦ βίου του ἔγινε στόχος κακοβούλων ἀνθρώπων. Οἱ ἐναντίον του πράξεις τους κλόνησαν τὴν υἰγεία του καὶ ὁ θάνατός του τὴν 15 Ἀπριλίου 1988 ἦταν τὸ ἀποτέλεσμά τους.

Μὲ τὴν ἡμερίδα ὑπενθυμίζεται τὸ τέταρτο τοῦ αἰῶνος ποὺ πέρασε ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Γεωργίου Ἐμμ. Μυλωνᾶ καὶ γίνεται ἀνασκόπηση τοῦ ἔργου του καὶ τῆς προσφορᾶς του στὴν ἐπιστήμη.

Ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς στρατιώτης (1922).

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ

Για τὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ καὶ τὶς ἐπιστημονικὲς ἀπόψεις του θὰ γίνῃ λόγος ἀπὸ τοὺς ὁμιλητὲς ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν. Για τὸν βίο του ἔχει μιλήσει ὁ ἴδιος καὶ ἄλλοι, μάλιστα ἡ Ἐταιρεία ἔχει ἐκδώσει κι ἓναν μικρὸ τόμο.

Θὰ περιοριστῶ νὰ ἐκθέσω μερικὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα ἐπιγραμματικὰ εἶχα ὑπονοήσει πρὶν ἀπὸ 25 χρόνια, στὶς 17 Ἀπριλίου 1988, στὴ Μητρόπολη τῶν Ἀθηνῶν. Δὲν μοῦ εἶναι εὐχάριστο νὰ τὰ ξαναθυμοῦμαι, ἀλλὰ ὑπάρχει ἡ ὀφειλὴ μας στὴν ἀλήθεια.

Τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ γνώρισα τὸ 1953, ὅταν ἐκεῖνος ἐπισκέπτῃς καθηγητὴς στὸ Καποδιστριακὸ, μᾶς δίδαξε τοπογραφία τῆς Ἀκροπόλεως. Ὁ Μαρινᾶτος δίδασκε παράλληλα ἀθηναϊκὸ 5ο αἰῶνα ἀλλὰ ὡς ἱστορία τῆς τέχνης. Ὁ Μυλωνᾶς δίδασκε ἀρχαιολογία. Τὸν ξαναεἶδα Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἐταιρείας καὶ Πρόεδρο τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀκροπόλεως τὸ 1985, ὅταν μετεἶχα τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ οἱ συνεδριάσεις της γίνονταν στὴν Ἐταιρεία. Ἀναπτύχθηκε ἡ γνωριμία μας καὶ τὴν ἐπόμενη χρονιά μοῦ ζήτησε νὰ τὸν βοηθήσω στὴν ὀργάνωση τῶν ἐορτῶν τῶν 150 χρόνων τῆς Ἐταιρείας. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἐπισημάνω ἓνα χαρακτηριστικὸ τοῦ Ἰδρύματός μας. Ἐνῶ καλλιιεργεῖ τὴν ἐπιστῆμη, τὸ ἴδιο τὸ Ἰδρυμα δὲν διέθετε τότε, στὸ ἐσωτερικὸ του τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ φέρουν σὲ πέρας ὁ,τιδήποτε ἀπαιτοῦσε εὐρύτερες γνώσεις ἀρχαιολογίας καὶ ἀρχαιογνωσίας. Σήμερα βέβαια τὰ πράγματα εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ Συμβούλιο καὶ ὡς πρὸς τὸ προσωπικὸ. Ξαναγυρίζω στὸν ἐορτασμό. Καταρτίστηκε μιὰ ἐπιτροπή, κάθε μέλος της ἀνέλαβε ἓνα τμῆμα τοῦ ἔργου ποὺ θὰ γινόταν καὶ ὅλοι ὅσοι τὴν ἀποτελοῦσαν ἐξαφανίστηκαν. Καθὼς περνοῦσε ὁ καιρὸς καὶ οἱ γιορτὲς πλησίαζαν ὁ Μυλωνᾶς ἀνήσυχος μὲ κάλεσε, συζητήσαμε τὸ πρόβλημα καὶ ἀλλάζοντας τὰ σχέδιά του μοῦ ἀνέθεσε ἐκτὸς ἄλλων τὴ συγγραφὴ τῆς συνοπτικῆς ἱστορίας τῆς Ἐταιρείας ἡ ὁποία συντελέστηκε, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς σημειώσεις μου, σὲ 47 ἡμέρες, προκαλώντας μου συγχρόνως μόνιμη

“Όλα όσα σās λέγω είναι παλιές ιστορίες αλλά τὸ Μουσείο Μυκηνῶν, ἡ διαδικασία ποὺ ἀκολουθήθηκε γιὰ τὴν κατασκευή του, ὑπῆρξε τὸ μεγάλο σφάλμα τοῦ Μυλωνᾶ ποὺ ὀφειλόταν καὶ αὐτὸ στὴν ἄγνοια τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων. Ἐχοντας πεποιθήση στὸ ἐπιστημονικὸ κύρος του πίστευε ὅτι μποροῦσε νὰ παραβλέπει καθιερωμένους διοικητικούς κανόνες καὶ τὸ ἔκανε στὴν ἐπιθυμία του νὰ ἰδεῖ τὸ Μουσείο γρήγορα τελειωμένο.

Τὸ 1980 ἔγινε Πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς Συντήρησης Μνημείων Ἀκροπόλεως, τῆς τότε ΕΣΜΑ. Τὸ ἀξίωμά του αὐτὸ εἶναι ἡ ἀρχὴ μιᾶς ριζικῆς μεταβολῆς στὴ μορφή τῆς Ἐταιρείας, ἡ ὁποία ἀναλαμβάνει τὴ διαχείριση τῶν μεγάλων ἔργων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ. Ξαφνικὰ μεταβάλλεται ἡ Ἐταιρεία σὲ διαχειριστὴ καὶ λογιστὴ τῶν ἔργων τῆς ἀκροπόλεως, τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Βεργίνας, τῆς Πέλλας, τῆς Σίνδου, τοῦ Μυστρά, τῆς Ἐπδαύρου, τοῦ Διονυσιακοῦ, τῆς Δήλου, ἀκόμη καὶ τῶν ἐρευνῶν τῆς Ἐφορείας ἐνάλιων Ἀρχαιοτήτων. Ἦταν μιὰ λύση ποὺ βόλευε τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ ἀλλὰ μετέβαλε τὴν Ἐταιρεία γιὰ τὴ προσέθεσε μέριμνες χωρὶς νὰ τὴν βοηθήσει στὸ ἔργο της. Ἔτσι κατὰ τὴ διάρκειά τῆς Γραμματείας του δημιουργήθηκαν δυσარέσκειες ἀρχαιολόγων ἐναντίον τῆς Ἐταιρείας, οἱ ὁποῖες κορυφώθηκαν τὸ 1987 κατὰ τὴν πρώτη Τακτικὴ Συνέλευση. Ἦταν τὸ προανάκρουσμα τῶν ὧσων ἔγιναν τὸ 1988.

Ἡ ἀτελής γνώση τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸν Μυλωνᾶ καὶ ἡ ἐπικράτηση στὴ νοοτροπία του τρόπων τῆς ἀμερικανικῆς ζωῆς τὸν ὀδήγησε σὲ λανθασμένες ἐπιλογές ὡς πρὸς τὴν ἐνίσχυση τῆς Ἐταιρείας. Πίστευε ὅτι μὲ τὴν αὔξηση τῶν μελῶν της θὰ τὴν δυνάμωνε. Διάλεξε ὅμως σφαλερὸ τρόπο ἐπιλογῆς προσώπων νομίζοντας ὅτι θὰ ἐνισχύσει τὴν Ἐταιρεία οἰκονομικῶς, πράγμα ποὺ δὲν ἔγινε. Ἀντιθέτως ἀλλοιώθηκε ἡ μορφή τοῦ Ἰδρύματος μὲ τὴν εἴσοδο καινῶν δαιμονίων τὰ ὁποῖα χρειάστηκαν 25 χρόνια γιὰ νὰ ἐξαλειφθοῦν. Ὅρισμένα μάλιστα ἀπὸ τὰ πρόσωπα αὐτὰ κατέλαβαν ἔδρες τοῦ Συμβουλίου.

Ἡ Ἐταιρεία, ὅπως καὶ ἄλλα ἐπιστημονικὰ ἰδρύματα, εἶχε ἓνα ἐλάττωμα, τὴν ἀνθρώπινη στατικότητα. Μία δημόσια

κοίμησαν τὸν Μυλωνᾶ μὲ κολακεῖες. Ξαφνικά, σὲ μιὰ μέρα ἄρχισαν οἱ συκοφαντίες, καὶ ὁ σάλος, ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ ἰδιοτελεῖς δημοσιογράφους, ἀπὸ κομματικὰ πρόσωπα, ποὺ ὑπηρετοῦσαν τότε τὸν ὁμώνυμο τοῦ μεγάλου βασιλιᾶ τῶν Μυκηνῶν ὑπουργό.

Ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς ἀγαποῦσε τὴν Ἑταιρεία καὶ τὴν ὑπρέτησε ἀνιδιοτελῶς. Τῆς δώρισε ὅλη τὴν ἀθηναϊκὴ περιουσία του, πολὺ μεγάλη, ἐνῶ ἀκόμη ἤκμαζε σωματικῶς καὶ πνευματικῶς. Ἡ δωρεὰ του εἶναι ἀμάχητη ἀπόδειξη τῆς ἀγάπης του γιὰ ἓνα ἴδρυμα ποὺ ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς νεότητάς του τοῦ παραστάθηκε σὺς ἔρευνες καὶ τὶς μελέτες του μὲ κορωνίδα τὴ μεγάλη του ἀνασκαφὴ σὺς Μυκῆνες.

Ἀποτελεῖ ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς μιὰ δόξα τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης ἀλλά, τὸ Ξαναλέω, δὲν γνώριζε τὰ ἐλληνικὰ πράγματα ὅπως μάλιστα εἶχαν ἀρχίσει νὰ διαμορφώνονται μετὰ τὸ 1967. Αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ ἔχουν ὑπόψη τοὺς ὅλοι ὅσοι ἔξω ἀπὸ αὐτὰ νομίζουν ὅτι κατέχουν τὸ φάρμακο τῆς θεραπείας τῆς κακοδαμονίας τῆς. Ἡ σωτηρία μόνον ἀπὸ ἐμᾶς μπορεῖ νὰ προέλθει ποὺ γνωρίζουμε τὸ δηλητήριον ποὺ τὴν ἀργοπεθαίνει, δηλαδὴ τοὺς ἀνθρώπους τῆς.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

Γεώργιος Μυλωνάς (1953). Φωτ. Martin Schweig.

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ ΣΤΟ ST. LOUIS

Είναι άξιοπεριέργο πώς μία προσωπικότητα συνδέει δύο τόπους πού φαινομενικά δὲν ἔχουν καμία σχέση μεταξύ τους. Μία μεγαλούπολη στήν καρδιά τῆς Ἀμερικῆς εἶναι ἄρρηκτα δεμένη μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία χάρις στὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ. Ὁ κ. Πετράκος περιέγραψε τὸ ἔργο τοῦ Μυλωνᾶ στήν Ἑλλάδα. Μὲ τὴ σειρά μου θὰ σκιαγραφήσω τὴν πορεία τοῦ Μυλωνᾶ στὴ μεγάλη βορειοαμερικανικὴ χώρα, ὅπου ὁ Μυλωνᾶς πέρασε μεγάλο μέρος τῆς ἐπαγγελματικῆς του σταδιοδρομίας.

Σμύρνη καὶ Ἀθήνα, 1898-1931

Ὁ Μυλωνᾶς γεννιέται τὸ 1898 καὶ μεγαλώνει στήν κοσμοπολίτικη Σμύρνη. Τὸ 1915 ἀποφοιτεῖ ἀπὸ τὴν Εὐαγγελικὴ Σχολὴ καὶ τὸ 1918 ἀπὸ τὸ Ἀμερικανικὸ Κολλέγιο. Σχεδὸν ἀμέσως μετὰ ξεσπᾷ ἡ Μικρασιατικὴ λαίλαπα. Πολεμᾷ μὲ τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ στὴ Μ. Ἀσία, αἰχμαλωτίζεται, βασανίζεται, δραπετεύει, αἰχμαλωτίζεται γιὰ δευτέρη φορά, καὶ τελικὰ τὸ 1923 ξεφεύγει καὶ φθάνει στήν Ἀθήνα χάρις στὴ βοήθεια τῶν Ἀμερικανῶν πρῶην καθηγητῶν του στοῦ Κολλέγιο. Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ἡ ἐμπειρία τοῦ πολέμου ἐπιδρᾷ βαθιὰ στήν ψυχρὴ σύνθεσή του. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ἀπὸ τὰ γραπτά του ὅτι τὰ πρῶτα χρόνια στήν Ἀθήνα εἶναι δύσκολα καὶ ὅτι ὑποφέρει ἀπὸ τὸ λεγόμενο σύνδρομο μετατραυματικῶν στρές.

Στὴν ἐπούλωση τῶν ψυχικῶν τραυμάτων του βοηθοῦν δύο παράγοντες. Ὁ πρῶτος εἶναι ἡ σταθερότητα πού βρίσκει στήν Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν, πού τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀφιερωθεῖ στοῦ πάθος τῆς ζωῆς του, τὴν ἀρχαιολογία. Τὰ χρόνια πού ἀκολουθοῦν διεξάγει ἀνασκαφές στὸν Ἅγιο Κοσμᾶ καὶ τὴν Ὀλυνθο, καὶ ἐκπνεῖ δύο διδακτορικὲς διατριβές, στὰ Πανεπιστήμια Ἀθηνῶν (1928) καὶ Johns Hopkins (1929). Ὁ δεύτερος παράγοντας εἶναι ὁ γάμος του τὸ 1925 μὲ μιὰ κοπέλα ἀπὸ τὴ Σμύρνη, τὴν Λέλα Παπάζογλου

καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα ἢ γέννηση τοῦ γιοῦ του Ἀλέξανδρου. Ἡ ἐμπειρία τοῦ πολέμου θωρακίζει κατὰ κάποιο τρόπο τὴν προσωπικότητά του καὶ τὸν ὀπλίζει μὲ δύναμη καὶ στωικότητα πού θὰ τὸν βοηθήσουν ἀργότερα νὰ ξεπεράσει τὶς δυσκολίες πού θὰ ἀντιμετωπίσει στὴ ζωὴ του.

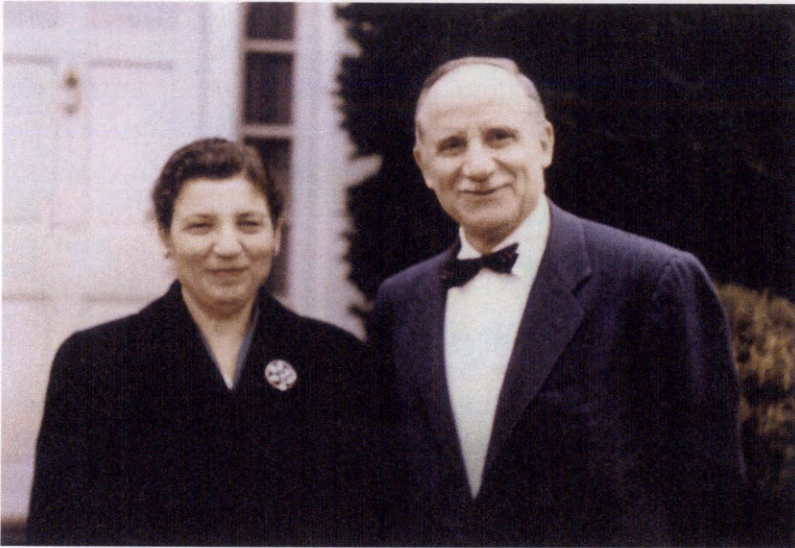
Τὰ πρῶτα χρόνια στὸ St. Louis, 1930-1940

Τελικὰ ἡ φωνὴ τῆς Ἀμερικῆς τὸν κερδίζει. Τὸ 1931 θὰ διδάξει γιὰ δύο χρόνια στὸ Σικάγο καὶ τὸ 1933, σὲ ἡλικία 35 ἐτῶν, δέχεται πρόσκληση τοῦ Πανεπιστημίου Washington στὸ St. Louis νὰ διδάξει Ἱστορία Τέχνης καὶ Ἀρχαιολογία. Στὴν πόλη αὐτὴ τῶν μεσοδυτικῶν πολιτειῶν μὲ τὴ μεγάλη καὶ δυναμικὴ ἑλληνικὴ κοινότητα, ἐγκαθίσταται τὸ 1933 ἡ οἰκογένεια Μυλωνᾶ. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ μοναδικὴ ἑλληνικὴ ἐκκλησία εἶναι ὁ Ἅγ. Νικόλαος, στὴν παροικία τοῦ ὁποῖου βρίσκουν ζεστὴ φιλοξενία. Στὸ St. Louis τὸ ζεῦγος Μυλωνᾶ γνωρίζει καὶ ἀναπτύσσει θερμὴ φιλία μὲ μία ἄλλη οἰκογένεια προσφύγων ἀπὸ τὴ Σμύρνη, τὸν Εὐάγγελο καὶ τὴν Μαρία Κριτζᾶ, φιλία πού θὰ κρατήσῃ γιὰ ὅλη τους τὴ ζωὴ. Τὴ δεκαετία αὐτὴ ἡ τύχη τοὺς χαμογελᾷ μὲ τὴ γέννηση τῶν τριῶν κοριτσιῶν, τῆς Εὐνίκης, τῆς Δάφνης καὶ τῆς Ἰόνης.

Ἐπαγγελματικά, ἡ δεκαετία τοῦ 1930 εἶναι ἡ περίοδος τῶν ἀνασκαφῶν στὴν Ἐλευσίνα. Ὁ Μυλωνᾶς περνᾷ τοὺς χειμῶνες στὸ St. Louis διδάσκοντας στὸ πανεπιστήμιο καὶ τὰ καλοκαίρια στὴν Ἑλλάδα, ἀνασκάπτοντας τὸ μεγάλο Ἱερὸ τῆς Δήμητρας. Γρήγορα γίνεται ιδιαίτερα δημοφιλὴς στὴν ἑλληνικὴ κοινότητα, ἡ ὁποία παρακολουθεῖ μὲ πολὺ ἐνδιαφέρον τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν του.

Ὁ ἐθνικὸς ἀγώνας, 1940-1950

Κατὰ τὴν τραγικὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα δεκαετία τοῦ 1940 ὁ Μυλωνᾶς εἶναι ἐγκλωβισμένος στὸ St. Louis καὶ δὲν μπορεῖ νὰ συνεχίσει τὶς ἀνασκαφές του. Συνεχίζει ὅμως τὴν ἔρευνά του γιὰ τὴν Ἐλευσίνα καὶ τὸ 1942 δημοσιεύει τὸ βιβλίον του γιὰ τὸν Ἕγμνο πρὸς τὴν Δήμητρα καὶ τὴν Ἐλευσίνα. Τὸ βάρος τῆς δουλειᾶς του πέφτει ὅμως στὴν προσπάθεια ἀνακούφισης

Ὁ Γεώργιος καὶ ἡ Λέλα Μυλωνᾶ σὲ φωτογραφία τῆς δεκαετίας τοῦ 1960.

Ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς σὲ ἡλικία περίπου 30 ἐτῶν.

τῶν σκλαβωμένων Ἑλλήνων. Ὁ Μυλωνᾶς εἶναι κινητήρια δύναμη στὴ δημιουργία τοῦ Greek War Relief Fund, ἐνὸς χρηματικοῦ ταμείου μὲ σκοπὸ τὴ συγκέντρωση πόρων γιὰ τὴν ἀνακούφιση τῆς πείνας στὴν πατρίδα. Τὸ Ταμεῖο αὐτὸ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ St. Louis καὶ γρήγορα ἐξαπλώνεται σὲ ὅλη τὴν Ἀμερικὴ καὶ τὸν Καναδᾶ. Γιὰ νὰ εὐαισθητοποιήσει τὸ ἀμερικανικὸ κοινὸ γιὰ τὴν κατάσταση στὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων, ὁ Μυλωνᾶς ὀργώνει τὴν Ἀμερικὴ δίνοντας πολυάριθμες διαλέξεις καὶ ἀρθρογραφεῖ ἐκτεταμένα στὸν ἀμερικανικὸ Τύπο. Παράλληλα, ξεκινᾷ ἐκστρατεία ἀπόκρουσης τῶν βουλγαρικῶν προσπαθειῶν γιὰ προσάρτηση τῆς Μακεδονίας μέσα ἀπὸ ἄρθρα στὸν Τύπο καὶ τελικὰ μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ τεκμηριωμένου βιβλίου του γιὰ τὰ *Βαλκανικὰ Κράτη καὶ τὴν ἱστορία τους* (1946).

Δημιουργία καὶ τραγωδία, 1950-1960

Ἡ δεκαετία τοῦ 1950 εἶναι περίοδος πνευματικῆς δημιουργίας. Ὁ Μυλωνᾶς ἐπιστρέφει στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐργάζεται στὶς μεγάλες ἀνασκαφές τοῦ Δυτικοῦ Νεκροταφείου στὴν Ἐλευσίνα καὶ τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β στὶς Μυκῆνες. Ὁ ἀμερικανικὸς Τύπος καλύπτει εὐρέως τὶς ἀνακαλύψεις τοῦ Μυλωνᾶ, ὁ ὁποῖος σιγὰ σιγὰ ἀναδεικνύεται σὲ μείζονα προσωπικότητα τοῦ St. Louis. Τὴν περίοδο αὐτὴ δημιουργεῖται γύρω του πυρήνας ἀπὸ φοιτητές, φίλους καὶ λάτρεις τῆς ἀρχαιολογίας. Σὲ γιορτὴ γιὰ τὰ ἐξηκοστὰ του γενέθλια τοῦ προσφέρουν ἐπιταγὴ 5.000 δολλαρίων γιὰ τὶς ἀνασκαφές τῶν Μυκηνῶν, χρήματα ποὺ θὰ ἀποτελέσουν τὴ βάση γιὰ περαιτέρω χρηματοδοτήσεις.

Πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκαετίας ὁ Μυλωνᾶς θὰ περάσει μεγάλα διαστήματα στὸ Institute for Advanced Study τοῦ Princeton, ὅπου τοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ ἀφιερωθεῖ στὴ συγγραφὴ καὶ νὰ δημοσιεύσει τὰ σημαντικὰ βιβλία του γιὰ τὶς Μυκῆνες καὶ τὸν Ἅγιο Κοσμᾶ, ἐνῶ στὰ τέλη τῆς δεκαετίας ἀναλαμβάνει τὴν προεδρία τοῦ μεγαλύτερου καὶ γηραιότερου ἀρχαιολογικοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Ἀμερικῆς, τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀμερικῆς.

Ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς παραλαμβάνει ἐπιταγή γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Μυκηναίων ἀπὸ τοὺς φίλους του στὸ St. Louis.

Τὰ χαμόγελα στὰ πρόσωπα τῆς οἰκογένειας Μυλωνᾶ δὲν θὰ κρατήσουν, ὅμως, πολὺ. Τὸ 1959 ὁ μοναχογιὸς τους Ἀλέξανδρος, πὺ μόλις εἶχε ἀποφοιτήσει ἀπὸ τὸ Harvard καὶ εἶχε ἀρχίσει νὰ διδάσκει στὸ Yale, σκοτώνεται σὲ αὐτοκινητιστικὸ δυστύχημα. Τὸ κλασικὸ βιβλίον τοῦ Μυλωνᾶ γιὰ τὴν *Ἐλευσίνα καὶ τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια*, πὺ δημοσιεύεται λίγο μετὰ τὴν τραγωδίαν, εἶναι ἀφιερωμένο στὸν ἀδικοχαμένο γιὸ του. Γιὰ τὸν Μυλωνᾶ καὶ τὴν οἰκογένειάν του ὅλα μαυρίζουν. Ἀντίδοτον στὸν πόνον γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ στέκεται ἡ ἀρχαιολογία, στὴν ὁποία ὁ Μυλωνᾶς ἀφιερώνεται περισσότερο ἀπὸ ποτέ.

Τὸ ἀποκορύφωμα τῆς σταδιοδρομίας του, 1960-1968

Ἡ φήμη του ὡς πανεπιστημιακοῦ δασκάλου ἐξαπλώνεται καὶ ἑκατοντάδες φοιτητῶν ἐγγράφονται στὰ μαθήματά του. Ὡς Πρόεδρος τοῦ Τμήματος Ἱστορίας Τέχνης καὶ Ἀρχαιολογίας φροντίζει γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ Τμήματος καὶ τὴν ἀνέγερση νέου κτιρίου, τοῦ Steinberg Hall, τὸ ὁποῖο θὰ φιλοξενήσει τὴ βιβλιοθήκη καὶ τὰ γραφεῖα μὲ τὶς αἴθουσες τοῦ Τμήματος.

Παράλληλα μεγαλώνει καὶ ὁ κύκλος τῶν ὑποστηρικτῶν καὶ φίλων του, γιὰ τοὺς ὁποίους ὀργανώνει τρία ἀλλεπάλληλα ταξίδια στὴν Ἑλλάδα – τὸ καθένα μὲ πάνω ἀπὸ 150 ἄτομα. Ἐνδεικτικὸ γιὰ τὸ πόσο βαθιὰ ἐπηρέασαν τοὺς συμμετέχοντες τὰ ταξίδια, εἶναι ἡ ἀφιέρωση σὲ λεύκωμα ποὺ δώρισαν στὸν Μυλωνᾶ:

Γιὰ τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ,

Ποὺ μᾶς ἐνέπνευσε μὲ τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴν Ἑλλάδα,

Ποὺ μᾶς ἐξέπληξε μὲ τὸ θησαυρὸ τῶν γνώσεών του,

Ποὺ μᾶς ἀποκάλυψε καὶ τὸ σοβαρὸ καὶ τὸν εὐθυμο ἐάντὸ του,

Ποὺ μᾶς μετέδωσε τὴ φωτιὰ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ γιὰ ὁ,τιδήποτε ἑλληνικὸ
Αὐτὸ τὸ βιβλίον εἶναι ἀφιερωμένο

Μὲ τὴν πιὸ εἰλικρινή μας εὐγνωμοσύνη

Στὰ μέσα τῆς δεκαετίας ὁ Μυλωνᾶς ἔχει φθάσει στὴν κορυφὴ τῆς σταδιοδρομίας του. Τὸ 1965 ἡ ἑλληνικὴ πολιτεία τοῦ ἀπονέμει τὸ παράσημο τοῦ Σταυροῦ τῶν Ἀνωτέρων Ταξιαρχῶν τοῦ Τάγματος τοῦ Φοίνικος. Πολλὲς ἄλλες τιμὲς ἀκολουθοῦν, ὅπως ἡ διδακτορία ἐπὶ τιμῇ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον Ohio καὶ τὸ Χρυσὸ Μετάλλιον τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου.

Παρὰ τὶς τιμὲς αὐτὲς καὶ τὴ φήμη ποὺ τώρα τὸν ἀγκαλιάζει, ὁ Μυλωνᾶς παραμένει ὁ ἴδιος ἀπλὸς ἄνθρωπος, μὲ βαθιὰ ἀγάπη πρὸς τοὺς νέους. Ὅχι μόνον συνεχίζει νὰ διδάσκει στὸ πανεπιστήμιον, ἀλλὰ δίνει διαλέξεις σὲ γυμνάσια καὶ λύκεια τοῦ St. Louis, ἀκόμα καὶ σὲ ὑποβαθμισμένες περιοχές, ὅπου μὲ τὸν χαρισματικὸν τρόπο ἐμπνέει στὰ νέα παιδιὰ τὴν ἀγάπη γιὰ τὴν Ἑλλάδα.

Τὸ 1966 καταλαμβάνει τὴν πρώτη διακεκριμένη Ἴδρα («Endowed Chair») ποὺ ἰδρύεται στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολή.

Ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς κατὰ τὴ διάρκεια ὁμιλίας του σὲ γυμνάσιο τοῦ St. Louis.

Παρὰ τὶς ἀύξημένες χρηματικὲς ἀπολαβές, ἡ θέση αὐτὴ δὲν εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ τὸν κρατήσῃ στὸ St. Louis. Τὸ 1968 ἀποφασίζει νὰ συνταξιοδοτηθεῖ καὶ νὰ ἐπιστρέφῃ στὴν Ἑλλάδα, ὅπου τὸ 1970 θὰ ἐκλεγεῖ τακτικὸ μέλος στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Ἡ κληρονομιά τοῦ Μυλωνᾶ στὸ St. Louis

Ἄλλὰ οἱ δεσμοὶ μὲ τὸ St. Louis δὲν διακόπονται. Οἱ παλαιοὶ του φίλοι μὲ τὶς χρηματικὲς τους χορηγίες καθιστοῦν δυνατὴ τὴν κατασκευὴ τοῦ *Μυκηναίων Μελάθρου* καὶ συνεχίζουν νὰ χρηματοδοτοῦν τὶς ἀνασκαφὲς τῶν Μυκηνῶν.

Πίσω στὸ St. Louis ὁ ἴδιος κύκλος ὑποστηρικτῶν ὄχι μόνον θὰ δημιουργήσῃ τὴν Ὑποτροφία Γεωργίου Μυλωνᾶ, ποῦ ἀκόμα καὶ σήμερα ἀπονέμεται ἐτησίως σὲ προπτυχιακοὺς

φοιτητές, αλλά θα αφιερώσει και τη χάλκινη προτομή του Μυλωνά που κοσμεῖ την εἴσοδο τοῦ Τμήματος Ἱστορίας τῆς Τέχνης. Τὸ Πανεπιστήμιο θὰ τὸν ἀναδείξει ἐπίτιμο διδάκτορα καὶ τὰ ἀρχεῖα Μυλωνά θὰ ἐνσωματωθοῦν καὶ θὰ ἀποτελέσουν σημαντικό τμήμα τῶν Ἀρχείων τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητας στὸ Κέντρο Ἑλληνικῶν Σπουδῶν στὸ Πανεπιστήμιο Missouri-St. Louis.

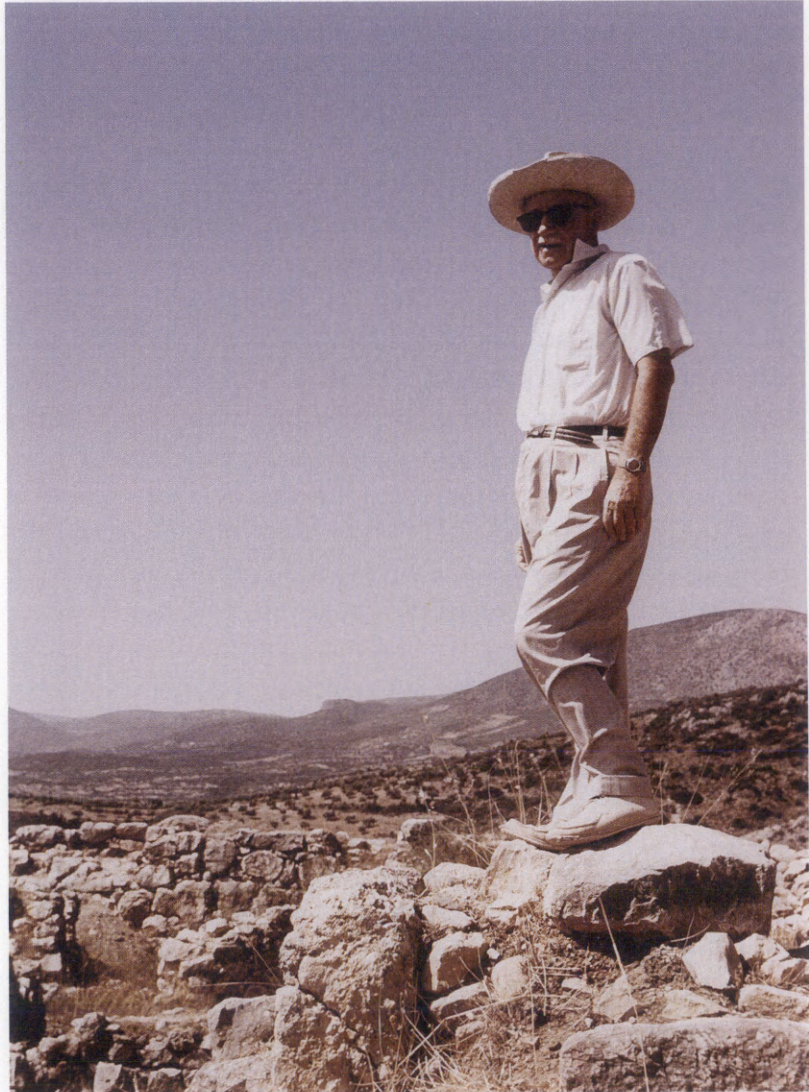
Ὁ Γεώργιος Μυλωνάς ὑπῆρξε χαρισματικὴ καὶ γοητευτικὴ προσωπικότητα. Ὅσοι τὸν γνώρισαν θυμοῦνται τὴ ροδαλὴ μορφὴ του, τὸ σπινθηροβόλο βλέμμα του, τὸ χιοῦμορ καὶ τὴν ἀνθρωπιά του. Ταυτόχρονα, ὑπῆρξε τραγικὴ φυσιογνωμία, σφυρηλατημένη ἀπὸ δύο μεγάλες τραγωδίες. Οἱ τραγωδίες αὐτὲς στάθηκαν καταλυτικὲς γιὰ τὴν ψυχροσύνη καὶ τὴ σταδιοδρομία του. Ἀντὶ νὰ τὸν σκληρύνουν καὶ νὰ τοῦ στερήσουν τὴν ἀνθρωπιά του, ἐνίσχυσαν τὴ θέλησή του γιὰ ζωὴ καὶ μεγάλωσαν τόσο τὴν ἀγάπη του γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ὅσο καὶ τὸ πάθος του γιὰ ἀρχαιολογία, ποὺ μὲ τὴ σειρά του ἔφερε τόση ἀναγνώριση. Ὡς ἐρευνητὴς ἦταν ἀπὸ τοὺς λίγους ἀρχαιολόγους μὲ ἰκανότητα καὶ γιὰ ἀναλυτικὴ καὶ γιὰ συνθετικὴ ἔρευνα, μὲ βιβλία καὶ ἐξειδικευμένα καὶ ἐκλαϊκευτικά, μιὰ καὶ πίστευε ὅτι ἡ ἀρχαιολογία πρέπει νὰ γίνεται εὐρέως γνωστὴ στὸ κοινό. Στὴ μνήμη μου, καὶ στὴ μνήμη τῶν μαθητῶν του ὁ Μυλωνάς θὰ εἶναι πάντα ἡ προσωποποίηση τῆς ἐμπιστοσύνης πρὸς τοὺς συνανθρώπους του, τῆς ἐπιστημοσύνης, τῆς ἐργατικότητας, καὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τοὺς νέους.

ΜΙΧ. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ ΣΤΙΣ ΜΥΚΗΝΕΣ*

Στὸν ἀπολογισμό του γιὰ τὶς ἐργασίες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὸ 1887, ὁ τότε Γραμματέας τῆς Ἑταιρείας εἶπε, ὕστερα ἀπὸ μία ὑποτυπώδη ἐρευνα τοῦ Ἐφόρου τοῦ Κεντρικοῦ Μουσείου Κ. Πιπτάκη τὸ 1841, τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Schliemann καὶ τοῦ Σταματάκη καὶ δύο ἀνασκαφικὲς περιόδους τοῦ Τσοῦντα στὶς Μυκῆνες, ὅτι «ἀνασκαφὴ ἐγένετο ἐν Μυκῆναις, ταῖς εἰσέτι ἀνεξαντλήτοις». Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει καὶ θὰ ἐξακολουθήσει ἀκόμη γιὰ πολὺ καιρὸ. Τὸν Τσοῦντα, ποὺ ἔσκαψε ἐκτεταμένο μέρος τῆς ἀκροπόλεως καὶ τῆς περιοχῆς τῶν Μυκηνῶν χωρὶς νὰ δημοσιεύσει ἢ καὶ νὰ μνημονεύσει παρὰ ἐλάχιστα, διαδέχτηκε ὁ Wace τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν (1920-1923 καὶ 1939, 1952-1955) καὶ αὐτὸν ὁ Λόρδος William Taylour (1959-1969) σὲ συνεργασία μὲ τὴν ὁμάδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία ἐπέστρεψε στὶς Μυκῆνες μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ Ταφικοῦ κύκλου Β. Ἡ ἀνασκαφὴ του ἔγινε ἀπὸ τὸν τότε Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων Ἀργολίδος-Κορινθίας καὶ Ἀττικῆς Ἰωάννη Παπαδημητρίου μὲ συνεργάτη τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ, ὁ ὁποῖος καὶ τὴ δημοσίευσε. Ἡ ἐξοικείωση τοῦ Μυλωνᾶ μὲ τὰ προβλήματα τῆς περιόδου καὶ ἡ ἄμεση καὶ παρατεταμένη ἐπαφὴ του μὲ τὸν χῶρο τὸν ἔκαναν νὰ προσέξει ὀρισμένες μορφολογικὲς ἀνακολουθίες ποὺ δὲν μπορούσαν νὰ ἐξηγηθοῦν ἢ ποὺ δὲν μνημονεύονταν κὰν στὸ σύστημα ποὺ εἶχε κωδικοποιήσει ὁ Wace στὸ σύγγραμμά του *Mycenae, an Archaeological History and Guide* (1949) καὶ τὸν ὀδήγησαν στὴν ἀπόφασιν νὰ ἐξετάσει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ στὶς λεπτομέρειες τοὺς οἰκοδομικοὺς συσχετισμοὺς καὶ τὶς χρονολογήσεις τοῦ Ἁγίου συναδέλφου του, πράγμα ποὺ ἔκανε μὲ δημοσίευσμά του στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα τοῦ 1958.

Τὸ 1955 ἡ Διεύθυνση Ἀναστηλώσεως ἄρχισε τὴν ἀναστήλωση τοῦ ἀνατολικοῦ οὐράνου τοῦ τεῖχους ἔξω ἀπὸ τὴν Πύλιν τῶν Λεόντων, τοῦ ὁποῖου ἡ πρόσοψη ἦταν χτισμένη ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑλικὸ (ἀμυγδαλίτη) καὶ μὲ τὸν ἴδιο ψευδοῖσοδομικὸ τρόπο ὅπως καὶ ἡ Πύλη. Παρακολουθώντας τὴν ἐργασία

Ό Γεώργιος Μυλωνάς στις Μυκῆνες.

αὐτὴ ὁ Μυλωνᾶς διεπίστωσε ὅτι οἱ κροκαλοπαγεῖς ὀγκόλιθοι τῆς προσόψεως ἦσαν ἀπλὴ ἐπένδυση τοῦ κυκλωπέιου πυρήνα τοποθετημένοι δρομικὰ χωρὶς νὰ δένουν μὲ αὐτόν, ἄρα εἶχαν προστεθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων. Μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἴσως εἰς τὰ συγγράμματα τῶν προγενεστέρων εὔρει παράλληλες παρατηρήσεις, ποὺ θὰ ἐνίσχυναν μία λύση τοῦ θέματος, ἐμελέτησε καὶ πάλι μετὰ προσοχῆς τὰ γραφέντα ὑπὸ τῶν πρωτοπόρων καὶ θεμελιωτῶν τῆς μυκηναϊκῆς ἀρχαιολογίας τὰ σχετικὰ πρὸς τὰ τεῖχη. «Ὁ Schliemann οὐδὲν σχετικὸν ἀναφέρει εἰς τὸ περὶ Μυκηνῶν ἔργο του. Ὁ Τσοῦντας ἀποκαλεῖ ἐπένδυσιν τὸ ἐκ κροκαλοπαγῶν λίθων ἰσοδύναμον κτίσμα χωρὶς καὶ νὰ ἐκθέτει τοὺς λόγους, οἱ ὅποιοι τὸν ἔπεισαν νὰ τὸ χαρακτηρίσει οὕτως. Ὁ Wace οὐδὲν περὶ τοῦ τείχους σχετικὸν λέγει. Ἐπειδὴ ὁμως ἐδέχθη ὅτι ὀλόκληρος ὁ σωζόμενος περίβολος, πλὴν τῆς Βορειοανατολικῆς Ἐπεκτάσεως, ἀνάγεται εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους, φαίνεται ὅτι ἀπέκλεισε τὴν ὑπόθεσιν προγενεστέρου τείχους καὶ μεταγενεστέρας ἐπενδύσεως»¹. Ὁ μόνος ποὺ τὸ εἶχε ἐπισημάνει ἦταν ὁ Adler, ποὺ εἶχε διατυπώσει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πρόσοψη ἦταν μεταγενέστερη ἀπὸ τὸ κυκλώπειο τεῖχος καὶ ὅτι ἀνῆκε σὲ μία φάση ἐπεκτάσεως τῆς ὀχυρώσεως ποὺ περιλάμβανε καὶ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων². Ἐξετάζοντας τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ κυκλωπέιου τείχους ὁ Μυλωνᾶς διεπίστωσε ὅτι στὸ ὕψος τῆς Πύλης οἱ τιτανόλιθοι τοῦ πυρήνα του, ἀντὶ νὰ στρίβουν γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὴ γραμμὴ τῆς, παρουσιάζουν πρὸς Ν μία ἀκατάστατα κολοβωμένη ὄψη. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἀρχικὰ τὸ κυκλώπειο τεῖχος συνεχιζόταν πρὸς Ν (κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀκολουθώντας τὸ φρύδι τοῦ βράχου), ὅτι ἡ συνέχειά του εἶχε κοπεῖ καὶ ὅτι οἱ ἀμυγδαλίτες τῆς ἐπενδύσεως προφανῶς δίνουν ὁμοιόμορφη ἐμφάνιση στὴν κυρία εἴσοδο τῆς ἀκροπόλεως. Ἄρα, ἡ Πύλη τῶν Λεόντων, ὁ προμαχῶνας τῆς καὶ τὸ δυτικὸ κυκλώπειο τεῖχος ποὺ δένει ὀργανικὰ μὲ αὐτὸν εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη στὴν ἀρχικὴ τείχιση. Ἐπομένως ἡ ὀχύρωση τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν δὲν ἐχτίστηκε σὲ δύο φάσεις, ἀλλὰ σὲ τρεῖς: Στὴν πρώτη ἀνῆκε τὸ ἀρχικὸ κυκλώπειο τεῖχος ἀπὸ τὸ ὅποιο διατηρήθηκε ἡ βόρεια καὶ ἡ νότια πλευρά, πάνω ἀπὸ τὸν Χάβο (τώρα γκρεμισμένη). Ἡ δεύτερη περιλάμβανε τὴν Πύλη τῶν

Λεόντων, τὸν προμαχῶνα τῆς καὶ τὸ δυτικὸ τείχος ποὺ περιέκλεισε τὸν Ταφικὸ κύκλο Α καὶ ἐπεξέτεινε τὴν ἀκρόπολη πρὸς Δ ἀντικαθιστώντας τὸ προηγούμενο σκέλος, χτισμένο ψηλότερα στὸν βράχο. Στὴν τρίτη προστέθηκε ἡ ΒΑ ἐπέκταση μὲ τὴν ὑπόγεια κρήνη.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἔθετε ἀμέσως ζήτημα χρονολογήσεως: ἂν τὸ βόρειο τείχος δὲν ἦταν σύγχρονο μὲ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων καὶ τὴ δυτικὴ ἐπέκταση ἀλλὰ παλαιότερο, πότε χτίστηκε τὸ ἓνα καὶ πότε χτίστηκε τὸ ἄλλο; Ἦταν φανερὸ ὅτι χρειαζόταν ἡ συστηματικὴ ἐπενεξέταση τῶν παραδεδεγμένων χρονολογιῶν, ἀρχίζοντας ἀπὸ ἐκεῖνες γιὰ τὶς ὁποῖες ὑπῆρχαν στοιχεῖα δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν Wace, ποὺ ἀφοροῦσαν τὸ Κλιμακοστάσιο ἀριστερὰ τῆς Πύλης καὶ τὸν Σιτοβολῶνα. Εἶναι προφανὲς ὅτι τὰ κτίσματα αὐτὰ προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξὴ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων, τοῦ προμαχῶνα τῆς καὶ τοῦ Δ τείχους, στὰ ὁποῖα εἶναι προσκιομένα.

1. Στὴν πρώτη στρώση τοῦ Κλιμακοστασίου, ὁ Wace ἀνεκάλυψε ὄστρακα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπεικόνισε μερικά. Μεταξύ τους ὑπάρχει καὶ ἓνα τοῦ Πυκνοῦ Ρυθμοῦ³, σύγχρονο κατὰ τὸν Wace μὲ τὸν ρυθμὸ τοῦ Σιτοβολῶνος. Ἄρα ἡ Πύλη καὶ τὸ Δ τείχος χτίστηκαν ἐντὸς τῆς ΥΕ ΙΙΒ ἐποχῆς κατὰ τὸ 1250 π.Χ.⁴

2. Κεραμικὴ τῆς περιόδου αὐτῆς εὑρέθηκε στὸ λιθολόγημα τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς τῆς Πύλης τῶν Λεόντων, τὴν ὁποῖαν προφανῶς χρονολογεῖ⁵.

3. Στὰ δάπεδα τῶν διαδρόμων τοῦ Σιτοβολῶνα, ὁ Wace εὑρῆκε ὄστρακα ὅμοια μὲ τὶς πρῶτες τρεῖς στρώσεις τοῦ Κλιμακοστασίου ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων χρονολόγησε τὸν Σιτοβολῶνα στὴν ΥΕ ΙΙΒ ἐποχῇ⁶.

4. Κάτω ἀπὸ τὸ Α κατῶγι τοῦ Σιτοβολῶνα εὑρέθηκε ἀπὸ τὸν Wace τάφος συλημένος ἤδη στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους ποὺ περιεῖχε ὄστρακα σύγχρονα μὲ τὶς πρῶτες στρώσεις τοῦ Κλιμακοστασίου ἀλλὰ καὶ τμήμα μιᾶς πρόχου τοῦ Πυκνοῦ Ρυθμοῦ. Ὅλα αὐτὰ χρονολογοῦσαν τὴν κατασκευὴ τοῦ Σιτοβολῶνα. Ὁ Μυλωνᾶς ἐπεσήμανε μέσα στὸ λιθολόγημα τῆς αὐλῆς τῆς Πύλης, ἄρα σύγχρονο πρὸς αὐτήν, ἓναν ὄχετὸ⁷ ποὺ πλησιάζοντας τὸν τάφο, ἔστριβε γιὰ νὰ τὸν ἀποφύγει. Ἄρα ὁ

Ἡ Πύλη τῶν Λεόντων.

τάφος εἶχε συληθεῖ κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὄχετοῦ, καὶ ἐπομένως τῆς Πύλης καὶ τοῦ τείχους, ἐνδεχομένως ἀπὸ τοὺς διαρρυθμιστὲς τοῦ Ταφικοῦ κύκλου Α ἢ, μάλλον, ἀπὸ τοὺς κατασκευαστὲς τοῦ ὄχετοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ κεραμεικὴ εἶναι ΥΕ ΠΙΒ, μαζὶ μὲ ἓνα ὄστρακο Πυκνοῦ Ρυθμοῦ. Ἄρα ἡ σύλησις, καὶ ἡ Πύλη καὶ τὸ τείχος, ἀνάγονται στοὺς προχωρημένους ΥΕ ΠΙΒ χρόνους⁸.

5. Ὁ θολωτὸς τάφος τοῦ Ἀτρέως θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Wace σύγχρονος μὲ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων λόγω τῆς ὁμοιότητος τῆς κατασκευῆς του μὲ αὐτήν. Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ δὲν ἔπεισε τὸν Μυλωνᾶ, ποὺ ἀνεζήτησε πρὸ συγκεκριμένα κριτήρια, τὰ ὁποῖα προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ δρόμου καὶ τοῦ κατώφλιου τοῦ τάφου. Στὸν δρόμο ἦρθε στὸ φῶς ἕνα φυσικὸ κοίλωμα κάθετο πρὸς αὐτόν (ὁ Wace τὸ ὀνομάζει *rocket*, ὁ Μυλωνᾶς ἀποθέτη-βόθρο), ποὺ εἶχε γεμίσει μὲ χῶμα καὶ ὄστρακα ὅταν ἐστρώθηκε ὁ δρόμος. Κανένα δὲν δημοσιεύτηκε, ὁ Wace ὅμως γράφει ὅτι προηγοῦνται τῆς κατασκευῆς τοῦ τάφου, τὰ τοποθετεῖ στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. π.Χ. καὶ χρονολογεῖ τὸν τάφο στὰ 1330 π.Χ.⁹ Τὸ εἰκονιζόμενον ὄστρακον ἀπὸ τὸ κατώφλι, ποὺ εἶναι προφανῶς σύγχρονον μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ τάφου, ἔχει σαφὴ μετωπικὴ διακόσμηση καὶ πρέπει κατὰ τὸν Μυλωνᾶ νὰ θεωρηθεῖ σύγχρονον μὲ τὴ δευτέρη στρώση τοῦ Κλιμακοστασίου¹⁰ ποὺ περιέχει κεραμικὴ τοῦ Πυκνοῦ Ρυθμοῦ καὶ ἀνήκει στὴν προχωρημένη ΥΕ ΠΙΒ περίοδο. Ἄρα ὁ τάφος πρέπει νὰ κατασκευάστηκε γύρω στὸ 1250 π.Χ. Εἶναι λοιπὸν περίπου σύγχρονος μὲ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων, ἀλλὰ μὲ ἀδιάσειστα ἐπιχειρήματα τώρα πλέον. Καὶ συμπεραίνει ὁ Μυλωνᾶς: «Ἡ ἀνασκόπησις τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἀνασκαφῶν ἀποδεικνύει, νομίζω, ὅτι οἱ χρονολογικοὶ ὑπολογισμοὶ διὰ τὰ τεῖχη τῶν Μυκηνῶν, οἱ ὁποῖοι διευτυπώθησαν εἰς τὸ σύγγραμμα *Mycenae*, σ. 133-134, εἶναι ἀβάσιμοι καὶ δὲν συμφωνοῦν πρὸς τὰ πράγματα, ὡς περιγράφηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Wace»¹¹.

Ὡστε ἡ ἀκρόπολις εἶχε χτιστεῖ σὲ τρία στάδια καὶ ὄχι σὲ δύο καὶ ἡ χρονολόγησις τοῦ δευτέρου, ὅπως προέκυπτε ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ δημοσιεύματα τοῦ Wace, χρειαζόταν ἐπανεξέταση καὶ πιθανότατα, ἀναθεώρηση. Γιὰ νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν οἱ νέες ἀπόψεις τόσο γιὰ τὴ διαδοχὴ τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων ὅσο καὶ γιὰ τὴ χρονολόγησίν τους χρειαζόταν καινούργιο ὑλικό, προερχόμενο ἀπὸ προγραμματισμένη προσεκτικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Τὰ ὄστρακα ποὺ εἶχε ἀνακαλύψει ὁ Wace στὴν περιοχὴ τῶν κυκλωπέων τευχῶν καὶ τῶν πυλῶν τῆς ἀκροπόλεως ἀφανίσθησαν κατὰ τὸ διάστημα τῆς Κατοχῆς, ὀλίγιστα σχετικῶς ἀπεικονίσθησαν καὶ τὰ περισσότερα περιγράφηκαν

σὲ γενικὲς γραμμές. «Διὰ τοῦτο ἡ ἐκ νέου μελέτη τῶν τειχῶν καὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν εἰς τὴν ὑστεροελλαδικὴν ΙΙΙ ἐποχὴν, ἐπὶ τῇ βάσει νέου ὑλικοῦ δι' ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθέντος, ἦτο ὄχι μόνον ἐπιθυμητὴ ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβλημένη ὑπὸ τῶν πραγμάτων. Τὴν ἐπιτακτικὴν ταύτην ἀνάγκην ἐπλήρωσεν ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διὰ τῆς ἀποφάσεώς της ὅπως ἐπαναληφθοῦν αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν».

Ἡ ἀπόφασις τῆς Ἑταιρείας καὶ οἱ προσδοκίαι τοῦ Μυλωνᾶ δικαιώθηκαν ἀπὸ τὴ συνέχισι τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ ἔγιναν καὶ δημοσιεύτηκαν μὲ τὸν τίτλο «Ἡ ἀκρόπολις τῶν Μυκηνῶν, οἱ περίβολοι, αἱ πύλαι καὶ αἱ ἄνοδοι» στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* τοῦ 1962. Ἐχοντας ξεκαθαρίσει τὴν ἱστορία τῆς ἀκροπόλεως ὡς πρὸς τὶς φάσεις τῆς ὀχυρώσεώς της καὶ ὡς πρὸς τὴν πρόσβασι πρὸς τὸ ἀνάκτορον, ὁ Μυλωνᾶς, ἐργαζόμενος ἐπὶ τὰ ἴχνη τοῦ Τσοῦντα, ἀνέσκαψε καὶ ἐκαθάρισε ὅ,τι εἶχε ἀφήσει ἡμιτελὲς καὶ πάντως ἀδημοσίευτο ὁ δάσκαλός του. Ἔτσι, οἱ ἀνασκαφῆς ἐξακολούθησαν καὶ ἐξακολουθοῦν ἀκόμη καὶ διέκριναν, ξεκαθάρισαν, ταύτισαν καὶ χρονολόγησαν τὴν ἐξέλιξι τῆς ὀχυρώσεως, τὴν ἱστορία τῶν μετατροπῶν τοῦ κύκλου Α, τὴ διαμόρφωσι τοῦ ἀνακτόρου στὸ σύνολό του, τὴ διάταξι καὶ τὴν ἐξέλιξι τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου καὶ τῆς ΝΔ συνοικίας καὶ τὴν κατοίκησι τῆς Β. πλευρᾶς τῆς ἀκροπόλεως, καὶ ἀποκάλυψαν τὴ συνοικία στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τῆς Παναγίτσας, ποὺ δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὴν κόρη του Ἰόνη Μυλωνᾶ Shear, καὶ τὴν κατοικία στὶς Πλάκες καθὼς καὶ μερικὸς τάφος. Τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν νέων αὐτῶν στοιχείων, ποὺ δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἀκόμη, δὲν συμπλήρωσαν ἀπλῶς τὶς γνώσεις μας γιὰ τὶς Μυκῆνες καὶ τὸν πολιτισμό τους ἀλλὰ μετέβαλαν σὲ πολλὰ θέματα τὶς ἀπόψεις μας καὶ τὶς τοποθέτησαν σὲ βάσεις πολὺ στερεότερες ἀπὸ τὶς προηγούμενες. Τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ Μυλωνᾶ εἶναι τὸ σύγγραμμά του *Mycenae and the Mycenaean Age* (1966) ποὺ ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὸ προσιτὸ σὲ εὐρύτερο κοινὸ *Πολύχρσοι Μυκῆναι* (1983).

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἔκρινε μετὰ τὸν θάνατό του τὸ 1988 ὅτι τὸ ἔργο του ἔπρεπε νὰ συνεχιστεῖ καὶ μὲ ὄρισε διευ-

θунτή τῶν ἀνασκαφῶν στή θέση του. Ἐτοι, κατὰ τὰ ἔτη 1988-2012 συμπληρώθηκε ἡ ἀνασκαφή τοῦ Ν ἄκρου τῆς ΝΔ Συνοικίας, ἀνελήφθη ἐκ νέου ἡ ἀνασκαφή τῆς Οἰκίας Πέτσα, ἄρχισε καὶ συμπληρώθηκε ἡ ἔρευνα στὸν χῶρο Κ μεταξύ τῆς ΒΔ Συνοικίας καὶ τοῦ συγκροτήματος Μ-Λ στὴν ἀκρόπολη, ἄρχισε ἡ ἀνασκαφή τῆς Κάτω Πόλης τῶν Μυκηνῶν στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Χάβου, καθὼς καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Οἰκίας μεταξύ αὐτῆς καὶ τοῦ συγκροτήματος τοῦ Λαδεμπούρου. Ἐν τῷ μεταξύ, στὶς περιόδους 1991-1994 ἔγινε ἡ συστηματικὴ τοπογράφηση τῶν ἀρχαιοτήτων στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Μυκηνῶν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς δρ. Elisabeth French καὶ ἐμοῦ, ποὺ κατέληξε στὴν ἐκτύπωση τὸ 2003 τοῦ ἐκουγχρονισμένου Ἀρχαιολογικοῦ Χάρτη τῶν Μυκηνῶν. Παράλληλα, ὅταν ἐχτίστηκε τὸ Μουσεῖο τῶν Μυκηνῶν καὶ ἔγιναν προσιτὰ τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν του, τὰ ὁποῖα ἕως τότε ἦσαν ἀποθηκευμένα στὸ Ναύπλιο, ξεκίνησε ἡ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν ἀπὸ τὸ 1960 ἕως σήμερα. Δημοσιεύτηκαν ἤδη τρεῖς τόμοι (ΒΔ Συνοικία, Ἐργαστήριο καὶ ΝΔ Συνοικία) καὶ ὑποβλήθηκε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία πρὸς δημοσίευση ὁ τέταρτος (Οἰκία στὶς Πλάκες)**.

Οἱ ἐργασίες, ἀνασκαφές καὶ δημοσιεύσεις συνεχίζονται.

* Ἡ ἀνακοίνωση τούτη διαβάστηκε ἀπὸ τὸν Γεν. Γραμματέα τῆς Ἑταιρείας ἑξαετίας ἀσθενείας τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη.

1. A. Wace, *Ancient Mycenae* (1957) 36. *AE* 1962, 63, 68.

2. H. Schliemann, *Tiryns* (Leipzig 1886) εἰσαγωγή XVII.

3. Wace, ἔ.ἀ. 20, fig. 7a.

4. *AE* 1958, 185.

5. Αὐτόθι 191.

6. Αὐτόθι 189.

7. Wace, ἔ.ἀ. 55-58.

8. Αὐτόθι Plan I.

9. Αὐτόθι 352-353.

10. Αὐτόθι 357 pl. Ve. *Mycenae*, ἔ.ἀ. fig. 76β.

11. *AE* 1958, 200.

** Ὁ τόμος ἐκδόθηκε λίγο καιρὸ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη (†16 Ἰουνίου 2013).

ΟΙ ΜΥΚΗΝΕΣ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑ
ΤΟΝ ΓΕΩΡΓΙΟ ΜΥΛΩΝΑ:
ΤΟ ΚΤΗΡΙΑΚΟ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ ΤΗΣ
ΠΑΝΑΓΙΤΣΑΣ ΩΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

1. Εἰσαγωγή

Τὸ ὅτι οἱ ἔρευνες καὶ οἱ μελέτες τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ στὶς Μυκῆνες κατὰ τὴν τριαντακονταετία 1958-1988 ἐπέφεραν ραγδαῖες ἀλλαγές στὴν ποιότητα καὶ τὴν ποσότητα τῶν μέχρι τότε γνώσεων τόσο σχετικὰ μὲ τὶς ταφικὲς ἀντιλήψεις τῶν ἰδρυτῶν αὐτοῦ τοῦ σημαντικότετου κέντρου τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν λακκοειδῶν τάφων (Ταφικὸς Κύκλος Β) ὅσο καὶ σχετικὰ μὲ τὸν ἐξέχοντα ρόλο ποὺ ἔπαιζαν οἱ θρησκευτικὲς τελετουργίες ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνακτορικῆς περιόδου (Θρησκευτικὸ Κέντρο) ἀποτελεῖ πλέον κοινὸ τόπο¹.

Αὐτὸ ποὺ εἶναι, ἴσως, λιγότερο γνωστό, εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἔρευνες τοῦ Μυλωνᾶ ἐπεξέτειναν τὶς γνώσεις μας καὶ ἀναφορικὰ μὲ τὴν ὀργάνωση τοῦ περιβάλλοντος χώρου τῆς ἀκροπόλεως, αὐτοῦ τοῦ εὐρύτερου χώρου ποὺ στὴ βιβλιογραφία ἀποκαλεῖται συνήθως «πόλη» τῶν Μυκηναίων². Οἱ ἔρευνες αὐτὲς περιλαμβάνουν – πέρα ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη μιᾶς σειρᾶς σημαντικῶν θαλαμωτῶν τάφων στὴν περιφέρεια αὐτῆς τῆς «πόλης», ὅπως στὴ δυτικὴ πλαγιά τοῦ λόφου τῆς Παναγίτσας καθὼς καὶ στὶς θέσεις Βλαχόστρατα, Καψαλὰ καὶ Γκορτσούλια³ – δύο σημαντικότετα οἰκοδομικὰ σύνολα μὲ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα στὸ ἐσωτερικὸ τους, τὸ σύμπλεγμα τῆς Παναγίτσας (ἢ Παναγίας), στὴ ΝΑ κλιτὸ τοῦ ὁμώνυμου λόφου⁴ καὶ τὴν οἰκία στὶς Πλάκες, στοὺς πρόποδες τοῦ Προφήτη Ἡλία⁵.

Ὅπως εἶναι εὐνόητο, ἡ κατανόηση τῆς ὀργάνωσης τοῦ περιβάλλοντος χώρου τῶν μυκηναϊκῶν ἀκροπόλεων εἶναι κεφαλαιώδους σημασίας γιὰ τὴν κατανόηση τῆς κοινωνικοπολιτικῆς δομῆς τῶν μυκηναϊκῶν βασιλείων. Ποιὰ ἦταν

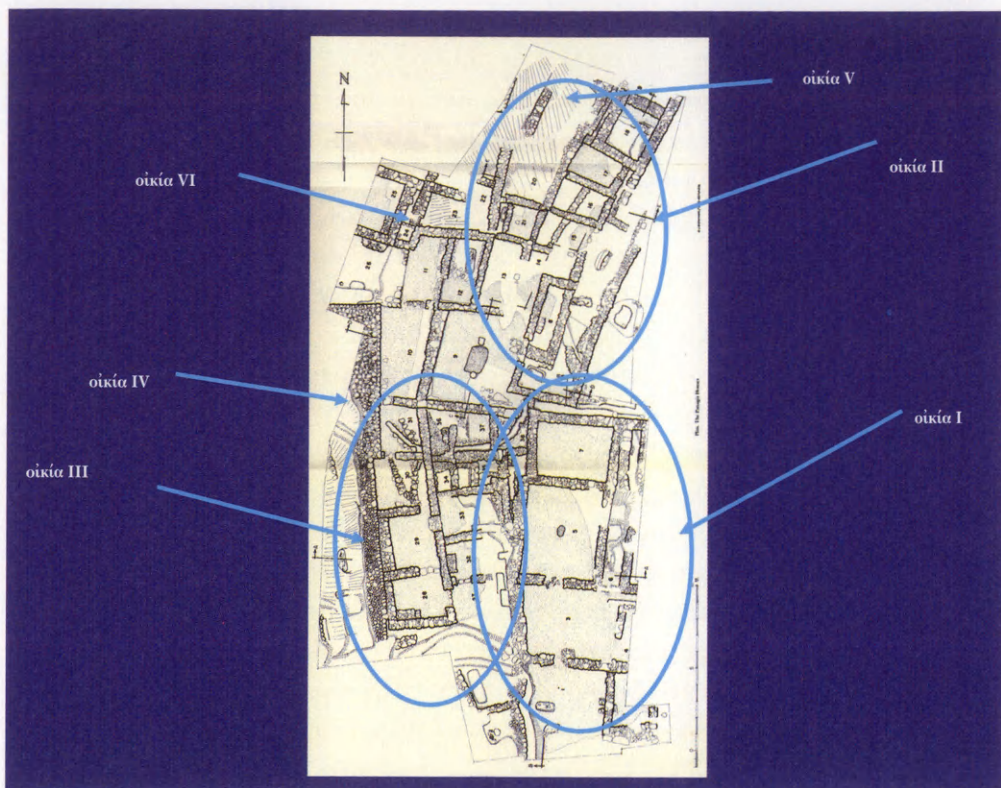
λοιπὸν ἡ φυσιογνωμία τῶν οἰκοδομημάτων τῆς περιοχῆς αὐτῆς στὴν περίπτωση τῶν Μυκηνῶν; Πρόκειται γιὰ ἰδιωτικὰ σπίτια⁶ τῶν ἀριστοκρατῶν καὶ τῶν ἀνώτερων ὑπηκόων τοῦ ἄνακτα, γιὰ οἰκίες τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ ἢ γιὰ ἐργαστήρια ποῦ σχετίζονταν μὲ τὴν ἀνακτορικὴ παραγωγή⁷; Καὶ κυρίως: ποιά ἡ σχέση τῶν οἰκοδομημάτων αὐτῶν μὲ τοὺς ἐπιβλητικὸς τάφους ποῦ βρίσκονταν ἀνάμεσά τους;

Γιὰ νὰ γίνει περισσότερο σαφῆς ἡ σημασία αὐτῶν τῶν ἐρωτημάτων θὰ πραγματευθοῦμε στὴ συνέχεια ἕνα ἀπὸ τὰ παραπάνω εὐρήματα τοῦ Μυλωνᾶ, τὸ «σύμπλεγμα» (ἢ τὴ «συνοικία» ὅπως ἐπίσης ἐνίοτε ἀποκαλεῖται⁸) τῆς Παναγίτσας κάπως ἐκτεταμένα. Πρόκειται γιὰ πλέγμα κτηρίων ἀποτελούμενο ἀπὸ τουλάχιστον 38 δωμάτια συνολικοῦ ἐμβαδοῦ στὸ ἰσόγειο περ. 840 τ.μ. (περ. 42×20 μ.), τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ κατὰ τὰ ἔτη 1962-1963 καὶ 1965-1966 στὴ ΝΑ πλαγιά τοῦ ὁμώνυμου λόφου καὶ δημοσιεύτηκε τὸ 1987 ἀπὸ τὴν κόρη του, Ἰόνη Mylonas Shear⁹. Τὸ – ἐπισκέψιμο σήμερα – πλέγμα ἀναφέρεται μὲν συνήθως στὴ βιβλιογραφία ὡς συνύπαρξη τριῶν ἀνεξάρτητων, χρονολογικὰ διαδοχικῶν, ἐνοτήτων, τῆς «οἰκίας Ι», τῆς «οἰκίας ΙΙ» καὶ τῆς «οἰκίας ΙΙΙ»¹⁰, στὴν οὐσία ὅμως πρόκειται γιὰ ἕνα ἐνιαῖο κτηριακὸ σύμπλεγμα¹¹, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ συνολικὰ ἕξι τουλάχιστον οἰκοδομικὰ σύνολα¹² (εἰκ. 1).

2. Οἱ περίοδοι χρήσης τοῦ χώρου

Οἱ περίοδοι χρήσης τοῦ χώρου ὅπου κτίστηκε τὸ σύμπλεγμα τῆς Παναγίτσας εἶναι – τουλάχιστον μὲ βάση τὰ δεδομένα ποῦ προκύπτουν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῆς Mylonas Shear – τέσσερις.

Ἡ πρώτη περίοδος φαίνεται ὅτι καλύπτει ὀλόκληρες τὶς φάσεις ΥΕ ΙΙ καὶ ΥΕ ΙΙΑ καὶ διαρκεῖ μέχρι τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΑ2/ἀρχὲς τῆς ΥΕ ΙΙΒ1, ὅταν δηλαδὴ ξεκινάει ἡ κατασκευὴ τοῦ συγκροτήματος. Ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ εὐρήματα ποῦ φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ ΥΕ ΙΙ-ΙΙΑ κτίσματα, τὰ ὁποῖα βρίσκονταν ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὶς οἰκίες Ι καὶ ΙΙ. Ἡ ἐλάχιστη δημοσιευμένη κεραμικὴ δείχνει νὰ εἶναι

Είκ. 1. Κάτοψη τοῦ συμπλέγματος τῆς Παναγίτσας, κατὰ *Panagia Houses*, plan (σχέδιο τῶν D. J. Rothman καὶ K. W. Schaag). Μὲ κύκλους ὑποδηλώνεται ἡ περιοχὴ τῶν τριῶν καλύτερα σωζόμενων οἰκιῶν I-III.

σὲ γενικὲς γραμμὲς συμποτικῶν χαρακτήρα ἐνῶ ἀπεικονίστηκε καὶ ἓνα πήλινο εἰδῶλι¹³.

Ὡς δευτέρη περίοδο ἀντιλαμβανόμαστε τὴν κύρια περίοδο χρήσης τοῦ συγκροτήματος, δηλαδὴ τὸν 13ο αἰῶνα π.Χ. (=ΥΕ ΙΙΒ). Ὁ σεισμὸς ὁ ὁποῖος ἔπληξε τὸν χῶρο κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΒ2 πρώμη καὶ πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν καταστροφὴ ποὺ προκάλεσε ἓνας μεγάλος σεισμὸς στὶς Μυκῆνες γύρω στὰ 1230 π.Χ.¹⁴, χωρίζει τὴν περίοδο αὐτὴ σὲ μιὰ πρὸ τοῦ σειμοῦ φάση, τὴν ὁποία ἐδῶ τὴν ὀνομάζουμε περίοδο 2α καὶ σὲ μιὰ μετὰ τὸν σεισμὸ φάση (περίοδος 2β), ἡ ὁποία

διαρκεῖ ὡς τὴν καταστροφὴ τῆς οἰκίας II ἀπὸ τῆ φωτιά. Μὲ ἐξαίρεση τὴν οἰκία I, ἡ ὁποία μετὰ τὸν σεισμό δὲν ξαναχρησιμοποιεῖται, ὁ σεισμός δὲν ἀναστέλλει τὴ λειτουργία τοῦ συμπλέγματος. Ἡ χρῆση τοῦ χώρου συνεχίζεται μὲ ἐπιδιορθώσεις τῶν ζημιῶν.

Ἡ περίοδος 2α ξεκινάει στὴν ἀρχὴ τῆς YE III B1 μὲ τὴν ἴδρυση τῆς οἰκίας I¹⁵. Τὴν ἴδια περίοδο κατασκευάστηκε τὸ μεγάλο ἄνδηρο στὰ δυτικὰ τοῦ συγκροτήματος, τὸ ἄνδηρο δυτικὰ τοῦ δωματίου 18, ἡ οἰκία II καθὼς καὶ ἡ οἰκία III, οἱ ὁποῖες προσαρτῶνται στοὺς βόρειους καὶ δυτικούς τοίχους τῆς οἰκίας I ἀντίστοιχα.

Μετὰ τὸν σεισμό τῆς YE III B2 πρώιμης (ἀρχὲς περιόδου 2β), ἡ κατεστραμμένη οἰκία II, ἐπισκευάζεται καὶ μιὰ γενιὰ περίπου ἀργότερα, στὰ τέλη τῆς YE III B2, γύρω στὰ 1200 π.Χ., ἐγκαταλείπεται, ὕστερα ἀπὸ καταστροφὴ πού προκλήθηκε πιθανῶς ἀπὸ φωτιά. Κάποια ἀποσπασματικά δάπεδα σώθηκαν μὲν στὴν οἰκία II, ἡ περίοδος 2β εἶναι ὡστόσο δύσκολο νὰ διακριθεῖ στρωματογραφικὰ ἀπὸ τὴν περίοδο 2α ἀφοῦ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποφασίσει μὲ βεβαιότητα γιὰ τὸ ἂν τὸ ὑλικὸ τοῦ στρώματος καταστροφῆς τῶν δαπέδων πού ἀναφέρεται ὡς στρῶμα καταστροφῆς ἀπὸ τὴ φωτιά («burned fill») στὴ δημοσίευση τῆς Mylonas Shear προέρχεται ὄντως ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς φωτιᾶς τοῦ τέλους τῆς YE III B2 καὶ ὄχι ἀπὸ αὐτὴ τοῦ σεισμοῦ τῆς πρώιμης YE III B2¹⁶.

Τὰ ὑστερότερα δημοσιευμένα μυκηναϊκὰ δείγματα τοῦ συμπλέγματος τῆς Παναγίτσας φαίνεται νὰ χρονολογοῦνται μετὰ τὴν καταστροφὴ ἀπὸ τὴ φωτιά καὶ φέρουν χαρακτηριστικὰ τοῦ πρωιμότατου YE III Γ ρυθμοῦ (περίοδος 3). Προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸ στρῶμα δαπέδου (δηλαδὴ ἐγκατάλειψης) τοῦ δωματίου 23, πού βρίσκεται στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ ὅλου συμπλέγματος. Πρόκειται γιὰ δύο μικρὰ ἡμισφαιρικὰ κύπελλα FS 220 (45-46), τὰ ὁποῖα ἐμφανίζουν στοιχεῖα τοῦ πρωιμότατου YE III Γ ρυθμοῦ (ἡμισφαιρικὸ προφίλ, ἐξωτερικὰ ὀριζόντια ταινία στὴν περιοχὴ τοῦ χεῖλους, ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια) ἀνακαλώντας στὴ μνήμη τὰ κύπελλα τοῦ κλειστοῦ ἀποθέτη τῶν Ἰρίων¹⁷. Θὰ μπορούσαν μὲ ἄλλα

λόγια να χρονολογηθούν στη μεταβατική φάση ΥΕ ΙΙΒ2 - ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη σύμφωνα με την όρολογία της Penelope Mountjoy¹⁸ ή στη φάση ΥΕ ΙΙΓ1 με βάση το σύστημα του Jeremy Rutter¹⁹. Στην περίοδο αυτή φαίνεται ότι ανήκει και μοναδικός σίγουρος μυκηναϊκός παιδικός τάφος, ο οποίος λαξεύθηκε εντός του δωματίου 21²⁰.

Ύστερα από ένα κενό τουλάχιστον δύο αιώνων, ο χώρος, ο οποίος, όπως φαίνεται, ήταν συνεχώς όρατος, ξαναχρησιμοποιήθηκε μετά από πάνω 200 χρόνια για μεμονωμένες ταφές. Στην αύλη της οικίας Ι βρέθηκαν δύο πρωτογεωμετρικοί τάφοι με τυπικά για την εποχή κτερίσματα²¹ (περίοδος 4).

3. *Η φυσιογνωμία του συμπλέγματος της Παναγίτσας κατά την περίοδο 2 (13ος αἰ. π.Χ., ΥΕ ΙΙΒ)*

Από τα παραπάνω προκύπτει, ότι η κύρια περίοδος χρήσης του συμπλέγματος ήταν ο 13ος αιώνας π.Χ., δηλαδή το χρονικό διάστημα που καλύπτεται από τις υποπερίοδους 2α και 2β (άρχες της ΥΕ ΙΙΒ1 έως ύστατοι χρόνοι της ΥΕ ΙΙΒ2). Για λόγους έλλειψης καθαρής στρωματογραφίας (πλην της οικίας Ι), οι δύο αυτές υποπερίοδοι θα ήταν προτιμότερο να αντιμετωπιστούν ως μια ενιαία περίοδος (=περίοδος 2).

Ποιά ήταν λοιπόν η φυσιογνωμία του συμπλέγματος κατά την περίοδο αυτή;

Προτού προχωρήσουμε σε μια εξέταση των κινητών ευρημάτων για να επιχειρήσουμε μια απάντηση στο ερώτημα αυτό, πρέπει καταρχήν να παρατηρήσουμε, ότι το σύμπλεγμα - όπως γενικά κάθε οικοδομικό σύνολο - δεν μπορεί να εξεταστεί ξεκομμένα από τον χώρο που το περιβάλλει. Διαπιστώνουμε λοιπόν, ότι το συγκρότημα οικοδομήθηκε στη νοτιοανατολική κλιτύ του επιμήκους χαμηλού λόφου της Παναγίτσας, σε περίοπτη θέση, όπου στα δυτικά του απλώνεται η εύφορη πεδιάδα του Άργους και στα ανατολικά του εκτείνεται η ακρόπολη των Μυκηνών με την οποία έχει θαυμάσια οπτική επαφή²². Η κεντρικότητά του υπογραμμίζεται επίσης από το γεγονός ότι χωροθετήθηκε κατά μήκος του

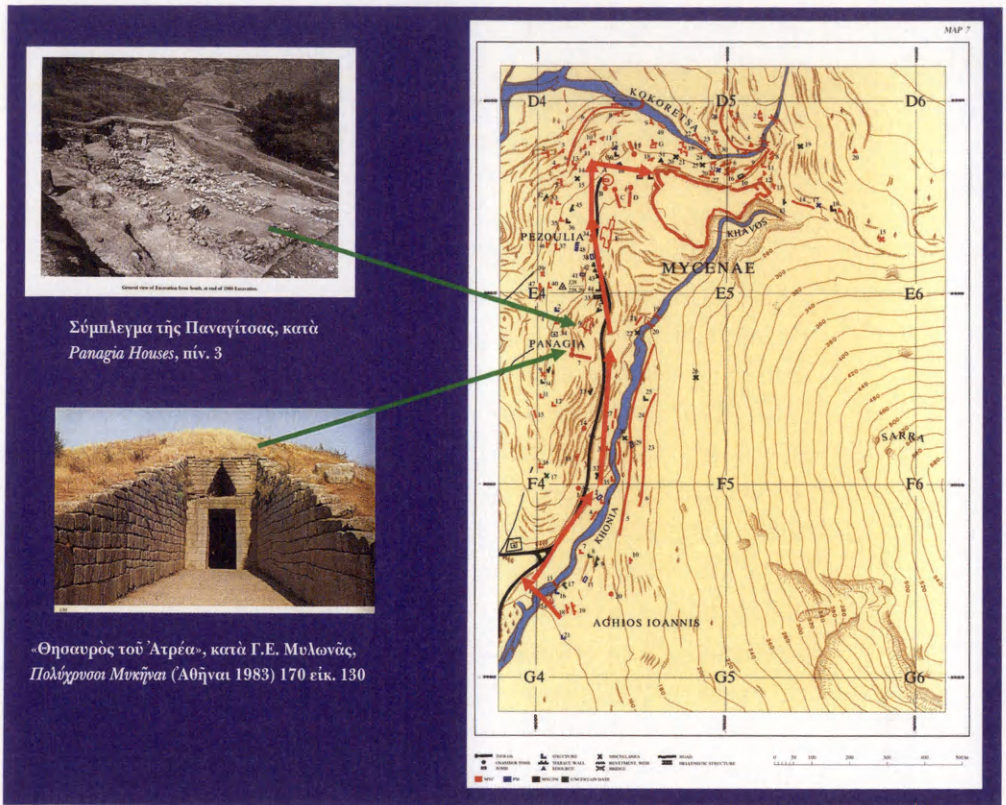

μυκηναϊκού κεντρικού δρόμου, ο οποίος ξεκινούσε από το Ἡραῖο τοῦ Ἄργους (Πρόσυμμα), περνούσε πάνω από τὴ γέφυρα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ προσπερνώντας τὴν περιοχή τοῦ «συγκροτήματος τοῦ Λαδέμπορου» καὶ τὴν περιοχή τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Κλυταιμνήστρας κατέληγε στὴν Πύλη τῶν Λεόντων καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸ ἀνάκτορο (εἰκ. 2). Μὲ ἄλλα λόγια τὸ οἰκοδόμημα δὲν ἦταν ἀπλὰ ὄρατὸ ἀπὸ τὸν ἐπισκέπτη τῆς ἀκρόπολης ἀλλὰ βρισκόταν σὲ τέτοια θέση ὥστε νὰ τραβάει τὴν προσοχὴ τοῦ ὁποιοδήποτε πλησίαζε σὲ αὐτήν. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε σημεῖο ἀναφορᾶς τῶν ὑποδομῶν τῶν Μυκηνῶν κατὰ τὸν 13ο αἰῶνα π.Χ.

Ἐν τούτοις, τὸ σῆμα κατατεθὲν τοῦ χώρου ὅπου κτίστηκε τὸ σύμπλεγμα τῆς Παναγίτσας δὲν εἶναι τόσο ἡ κεντρικὴ τοῦ θέση, ὅσο τὸ ὅτι περίπου 50 μέτρα ΝΔ τοῦ βρισκόταν ἤδη ὁ μεγαλοπρεπέστερος θολωτὸς τάφος τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας, ὁ λεγόμενος «Θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέα» ἢ «τάφος τοῦ Ἀγαμέμνονα» (εἰκ. 2).

Δὲν θὰ ἀναφερθοῦμε ἐδῶ στὰ ἰδιαίτερα κατασκευαστικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ τοῦ ἐξαιρετικὰ μνημειακοῦ μυκηναϊκοῦ μασωλείου²³, τὸ ὁποῖο ὀρθῶς θεωρεῖται ἀπὸ τὴν ἔρευνα ὡς ὁ τάφος τοῦ θεοποιημένου ἢ ἡμιθεοποιημένου wa-na-ka τῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β²⁴. Θὰ σταθοῦμε ὡστόσο σὲ κάποια στοιχεῖα ποὺ ὑπογραμμίζουν τὴν ἐξαιρετικὴ συμβολικὴ τοῦ φυσιογνωμία.

Καταρχὴν, στὶς ἐσωτερικὲς λιθοπλίνθους τῆς θόλου ποὺ κάλυπτε τὸν ταφικὸ θάλαμο, τὸν τόπο κατάληξης δηλαδὴ τοῦ ἐπιφανοῦς νεκροῦ, ἐντοπίστηκαν ὀπές, οἱ ὁποῖες συγκρατοῦσαν ἀρχικὰ ἑκατοντάδες χάλκινων ροδάκων δίνοντας ὑπὸ τὸ ἄφθονο φῶς τῶν δάδων τὴν ἐντύπωση τοῦ «ἔναστρου οὐρανοῦ» γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν περιγραφὴ ποὺ ἔδωσε τὸ 1887 ὁ Christian Belger²⁵. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ σὲ σχέση μὲ τὸ σχῆμα τῆς θόλου ποὺ μιμεῖται τὴ θόλο τοῦ οὐρανοῦ θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει στὴν εὐλογη ὑπόθεση, ὅτι ἡ ταφὴ τοῦ ἀνακτα στὸν ταφικὸ θάλαμο, μὲ ἄλλα λόγια τὸ ταξίδι τοῦ στὸν ἄλλο κόσμο, γινόταν πιθανῶς ἀντιληπτὴ ἀπὸ

Εικ. 2. Μυκήνες, κατά: S. Iakovidis – E. French et al., *Archaeological Atlas of Mycenae*, BAE 229 (Αθήνα 2003) χάρτης 7. Με κόκκινα βέλη υποδηλώνεται κατά προσέγγιση ο μυκηναϊκός κεντρικός δρόμος που έρχοταν από την Πρόορμηνα.

την άνακτορική ἄρχουσα τάξη τῶν Μυκηνῶν ταυτόχρονα καὶ ὡς ἄνοδος στὸν οὐρανό. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς σχετικά μετὶς δοξασίες γιὰ τὴ μεταθανάτια ζωὴ τοῦ ἄνακτα τῶν Μυκηνῶν λαμβάνουν ἀκόμα μεγαλύτερη σημασία ἂν ἀναλογιστοῦμε, ὅτι στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τῆς Παναγίτσας πρέπει νὰ ὑπῆρχε κατὰ τὴν πρώιμη μυκηναϊκὴ περίοδο λατρευτικὸς χῶρος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΑ1 καθαρίστηκε καὶ τὰ τελετουργικοῦ χαρακτῆρα εὐρήματά του ἐναποτέθηκαν μέσα σὲ ἓνα βραχῶδες ρῆγμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ λόφου,

γνωστοῦ στή βιβλιογραφία ὡς «βόθρος τοῦ Ἴ�τρέα»²⁶. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ λόφος, ὁ ὁποῖος ἐπελέγη γιὰ τὴ λάξευση τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἴ�τρέα καὶ ἀκολούθως γιὰ τὴν οἰκοδόμηση δίπλα του τοῦ συμπλέγματος τῆς Παναγίτσας, δὲν ἦταν ἀπλὰ ἓνα περίοπτο ὕψωμα ἀλλὰ πρέπει νὰ θεωροῦνταν ἀπὸ τὴν κοινότητα τῶν Μυκηνῶν ὡς ἱερὸς τόπος.

Δεύτερον, τὴν περίοδο ποῦ κτίστηκε ὁ Θησαυρὸς τοῦ Ἴ�τρέα, δηλαδὴ στὶς ἀρχὲς τῆς ΥΕ ΠΙΑ2 κατὰ τὴν πιθανότερη ἐκδοχή²⁷, ποῦ σημαίνει περίπου δύο μὲ τρεῖς γενιὲς πρὶν τὴν ἴδρυση τοῦ συμπλέγματος τῆς Παναγίτσας καὶ περίπου τὴν ἴδια περίοδο μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, ἡ μόδα νὰ κτίζει ἡ ἀριστοκρατία τοὺς τάφους τῆς σὲ θολωτοὺς τάφους εἶχε πρὸ πολλοῦ ἐκλείψει στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ ἄνακτας τῶν Μυκηνῶν ἀναζήτησε πέρα ἀπὸ τὴ σύνδεση μὲ τὸ θεϊκὸ στοιχεῖο (προσάρτηση τοῦ τάφου του στὸν ἱερὸ λόφο) καὶ μιὰ εἰδικὴ σχέση μὲ τοὺς ἀριστοκρατικούς προγόνους του μέσω τῆς προσήλωσης στὴν ταφικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τους.

Βεβαίως, ἡ ἀναβίωση αὐτῆ τῶν «παραδοσιακῶν» ταφικῶν ἀρχιτεκτονικῶν χαρακτηριστικῶν ἐκ μέρους τοῦ ἄνακτα δὲν ὑπῆρξε μονομερής, ἀλλὰ συνδυάστηκε μὲ τὴν χρησιμοποίησι καὶ ἐπίδειξι «νεωτερικῶν» μινωικῶν διακοσμητικῶν καὶ κατασκευαστικῶν στοιχείων, ὅπως εἶναι γιὰ παράδειγμα ἡ υιοθέτηση τῶν διπλῶν ἡμικιόνων ἀπὸ πρᾶσινωπὸ λίθο ἐκατέρωθεν τῶν παραστάδων τῆς θύρας τοῦ στομίου, οἱ ὁποῖες μιμοῦνται μινωικὰ διώροφα κτήρια ἢ τὸ κνωσιακὸ θέμα τῶν ταυροκαθαψίων ἐπίσης στὴν πρόσοψη τοῦ στομίου τοῦ τάφου ἀλλὰ ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τριγώνου²⁸.

Ἐπιστρέφοντας στὸ σύμπλεγμα τῆς Παναγίτσας καὶ αὐτὴ τὴ φορά στὰ καθ᾽αυτὸ ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς, παρατηροῦμε, ὅτι ἡ «οἰκία Ι» (εἰκ. 1), ἀνήκει τυπολογικὰ στὸν τύπο τῆς «οἰκίας μὲ διάδρομο» («Korridorhaus») σύμφωνα μὲ τὸν ὀρισμὸ τοῦ Gerhard Hiesel²⁹, δὲν πρόκειται δηλαδὴ γιὰ κοινὸ σπιτί ἀλλὰ γιὰ κτήριο τοῦ ὁποῖου ἡ διάταξη τῶν δωματίων μιμεῖται τὴ χωροταξικὴ ὀργάνωση τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων³⁰. Ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς γίνεται

έντονότερος ἂν ἀναλογιστοῦμε, ὅτι δίπλα στὴν κυκλικὴ ἐστία τοῦ κεντρικοῦ δωματίου (δωμάτιο 5) βρέθηκαν πεσμένοι ἀπὸ τὸν σεισμό οἱ πῆλινοι σωλῆνες μιᾶς καπνοδόχου (150) γιὰ τὴν ἀπαγωγὴ τῶν καπνῶν πρὸς αὐτὴ δημιουργοῦσε. Ὅπως ἐξαρχῆς εἶχε παρατηρήσει ὁ Μυλωνᾶς, ἡ πῆλινη αὐτὴ καπνοδόχος μοιάζει μὲ τὴν καπνοδόχο πρὸς βρισκόταν πάνω ἀπὸ τὴ μεγάλη κυκλικὴ ἐστία τοῦ κεντρικοῦ μεγάρου τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου³¹. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ὁ δόμος τῆς οἰκίας II (δωμάτιο 9) ὄχι μόνο φέρει ἐστία ἀλλὰ ἐπιπλέον σώζει καὶ τὶς βάσεις δύο ἐσωτερικῶν κίωνων ἐκατέρωθεν τῆς, πράγμα πρὸς συνδέει τὸ σύμπλεγμα ἀκόμη περισσότερο μὲ τὰ πρότυπα τῶν μεγάρων τῶν ἀνακτόρων³². Ὅπως καὶ ἂν ἔχει, ἡ βασικὴ χωροταξικὴ διάταξη τῆς οἰκίας I (προαύλιο – προθάλαμος – θάλαμος – πίσω δωμάτιο) φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖται καὶ στὴν οἰκία II (δωμάτια 8 - 9 - 10)³³ μὲ τὴν ἐνδιαφέρουσα διαφοροποίηση ὅτι ἐνῶ ὁ προσανατολισμὸς τῶν μεγαροειδῶν οἰκημάτων τῆς οἰκίας I (δωμάτια 1 - 3 - 5 - 7) ἀκολουθεῖ τὸν ἄξονα Βορρᾶ - Νότου, στρέφεται δηλαδὴ πρὸς τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν, ὁ προσανατολισμὸς τῶν ἀντίστοιχων οἰκημάτων στὴν οἰκία II (δωμάτια 8-9-10) εἶναι ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά, στρέφεται δηλαδὴ πρὸς τὸν «Θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέα» (εἰκ. 1).

Ἡ σχέση μὲ τὸ ἀνάκτορο ὑποδεικνύεται ὡστόσο καὶ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κινητὰ εὐρήματα πρὸς βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οἰκοδομήματος, ὅπου τὸ χαρακτηριστικότερο παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς ἀπὸ φωτιὰ τοῦ δαπέδου στὸ δωμάτιο 15. Στὴ ΝΔ γωνία αὐτοῦ τοῦ δωματίου βρέθηκαν τρία πῆλινα πώματα μὲ σφραγιστικὴς παραστάσεις καὶ μὲ ὀπὲς γιὰ τὸ πέρασμα τοῦ σπάγκου, τὰ ὁποῖα ὁ Μυλωνᾶς τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνακάλυψής του τὰ εἶχε εὐστοχα ἀποκαλέσει «σήμαντρα» (207-209)³⁴. Τὰ δύο φέρουν παραστάσεις «ταυροκαθαψίων», τοῦ κατεξοχὴν δηλαδὴ τελετουργικοῦ ἀγωνίσματος πρὸς συνδέεται ἀπὸ τὴν ἔρευνα μὲ τὴν κνωσιακὴ ἀριστοκρατία, ἐνῶ τὸ τρίτο φέρει τὸ θέμα τοῦ «Δεσπότη Θηρῶν»³⁵. Προφανῶς τὰ ἐνσφράγιστα αὐτὰ ἀντικείμενα λειτουργοῦσαν ὡς ἓνα εἶδος ἐτικέτας εἴτε γιὰ τὸ

περιεχόμενο του ἄγγείου, τὸ ὁποῖο μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο σηματοδοτοῦσαν, εἶτε γιὰ τὸν ἀποστολέα τους. Τὸ τελευταῖο σφράγισμα (209) φέρει στὴ μία πλευρὰ του τὸ ἰδεόγραμμα Α, τὸ ὁποῖο θὰ συμβόλιζε τὸ περιεχόμενο τοῦ ἄγγείου ἐνῶ στὴν ἄλλη πλευρὰ φέρει τὰ συλλαβογράμματα a-re-we-de, τὰ ὁποῖα ὑποδηλώνουν εἶτε τὴν κατεύθυνση πρὸς τὴν ὁποία ἔπρεπε νὰ σταλεῖ τὸ προῖον αὐτὸ εἶτε τὸν τόπο προέλευσής του³⁶. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει, ἡ παρουσία τῶν ἐνσφράγιστων πωμάτων 207-209 στὴν οἰκία II εἶναι σημαντικὴ ἐπειδὴ ἐντάσσεται στὰ πλαίσια λειτουργίας τοῦ μυκηναϊκοῦ διοικητικοῦ συστήματος τῆς Γραμμικῆς Β. Ἐπίσης, τὸ γεγονός, ὅτι βρέθηκαν καὶ τὰ τρία στὸν ἴδιο χῶρο (δωμάτιο 15) ὑπογραμμίζει τὸν ἀνακτορικὸ-ἀποθηκευτικὸ χαρακτήρα τοῦ συγκεκριμένου δωματίου ἢ τοῦ πάνω ὀρόφου ἀπὸ ὅπου ἴσως καὶ νὰ ἔπασαν ὕστερα ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ πὺ προκάλεσε τὴν καταστροφή του. Ἐφόσον λοιπὸν ἀποτελοῦν διοικητικὰ τεκμήρια εἶναι συνεπῶς μάλλον ἀπίθανο τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ νὰ χρησιμοποιοῦνταν στὰ πλαίσια τῆς χρήσης ἐνὸς ἰδιωτικοῦ νοικοκυριοῦ. Δὲν εἶναι ἀπίθανο, ἀντίθετα, ἡ ἄμεση γειτνίαση τοῦ συγκροτήματος μὲ τὸν λεγόμενον Θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέα νὰ ὑποδηλώνει ὅτι τὸ περιεχόμενο τῶν ἀνακτορικῶν αὐτῶν ἄγγείων νὰ σχετιζόταν μὲ τὸν τάφο τοῦ ἄνακτα συνδέοντας ἔτσι τὴν τέλεση τελετουργιῶν πρὸς τιμὴν ἐνὸς ἐπιφανοῦς νεκροῦ καὶ μὲ γραφειοκρατικὲς πρακτικὲς.

Ἄς συνοψίσουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ τίς μέχρι τώρα παρατηρήσεις μας: Τὸ σύμπλεγμα τῆς Παναγίτσας κτίστηκε στὴν πλαγιά τοῦ ὄμωνυμου λόφου κατὰ μῆκος τῆς κεντρικότερης ὀδικῆς ἀρτηρίας τῶν Μυκηνῶν, μιμεῖται ἀνακτορικὰ ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικὰ ἐνῶ κάποια εὐρήματά του δείχνουν νὰ ἐπιβεβαιώνουν ὅτι οἱ λειτουργίες του δὲν εἶχαν ἰδιωτικὸ χαρακτήρα ἀλλὰ μάλλον ἐντάσσονταν στὸ γραφειοκρατικὸ σύστημα τῆς Γραμμικῆς Β. Μεγάλῃ σημασίᾳ πρέπει νὰ εἶχε ἐπίσης ἡ ἄμεση γειτνίασή του μὲ τὸν Θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέα, τὸ μαυσωλεῖο τοῦ ἄνακτα τῶν Μυκηνῶν, ὁ ὁποῖος εἶχε (ἢ ἐπεδίωκε νὰ ἔχει) θεϊκὲς ἢ ἡμιθεϊκὲς διαστάσεις καὶ πρὸς τιμὴν τοῦ ὁποῖου τελοῦνταν διάφορες τελετουργίες. Μὲ βάση τὰ

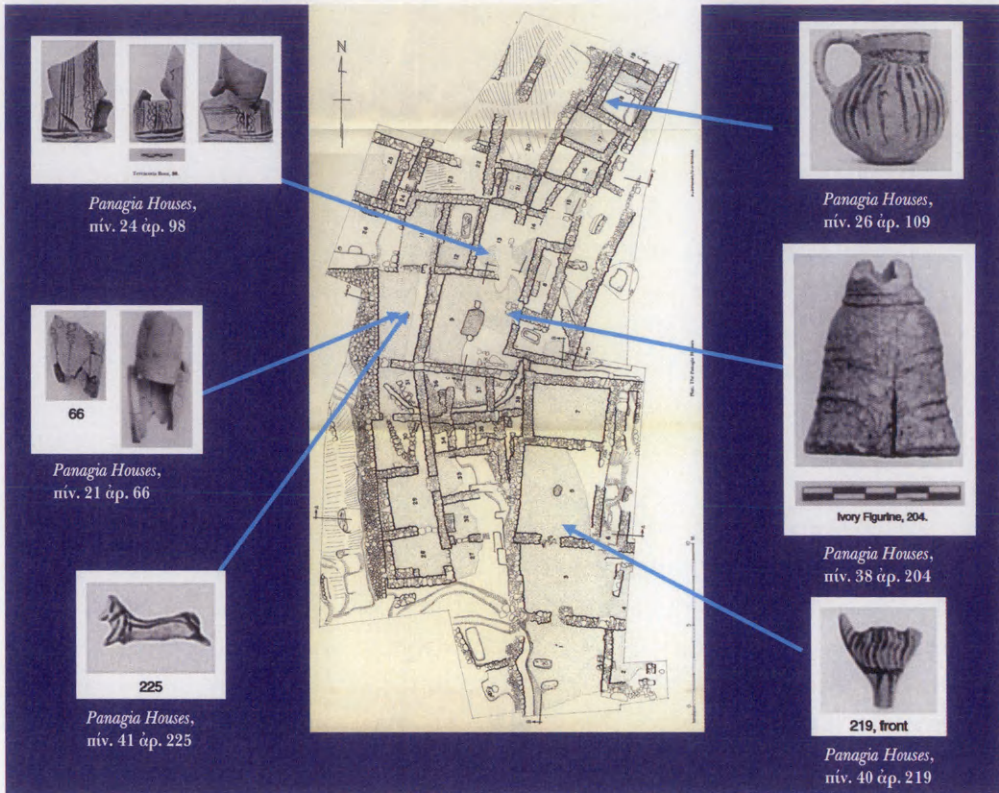
παραπάνω δὲν θὰ ἦταν παράλογο νὰ ὑποθέταμε ὅτι καὶ τὸ συγκρότημα τῆς Παναγίτσας θὰ μπορούσε νὰ σχετίζεται κατὰ κάποιο τρόπο μὲ τὶς λατρευτικὲς δραστηριότητες ποὺ τελοῦνταν πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ wa-na-ka.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν χαρακτήρα τῶν κινητῶν εὐρημάτων τοῦ συμπλέγματος τόσο τῶν μικροαντικειμένων (I) ὅσο καὶ τῆς κεραμικῆς (II).

I. Ἀρχίζοντας μὲ τὰ μικροαντικείμενα παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι τὸ σύμπλεγμα περιέχει πληθώρα ἀντικειμένων τὰ ὁποῖα σχετίζονται ἢ θὰ μπορούσαν νὰ σχετίζονται μὲ τὴν τέλεση θρησκευτικῶν τελετουργιῶν καὶ μάλιστα τελετουργιῶν κυρίως ταφικοῦ χαρακτήρα. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ εἶναι συνοπτικὰ τὰ ἑξῆς:

1. Τὸ κάτω ἡμισὺ ἐνὸς ἐλεφάντινου γυναικείου εἰδωλίου (204), ἐνὸς σπάνιου εἴδους εἰδωλίου ποὺ ἔχει ἐρμηνευθεῖ πρόσφατα ὡς ἀπεικόνιση γυναικείας θεότητας καὶ ἐμφανίζεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ σὲ ταφικὲς συνάφειες, ὅπως δείχνουν ἀνάλογα δείγματα ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 27 τῶν Μυκηνῶν καὶ τὸν θαλαμωτὸ τάφο 51 τῆς Πρόσυμνας³⁷. Βρέθηκε ἀνάμεσα στὸ δωμάτιο 9 καὶ 8 τῆς οἰκίας II (εἰκ. 3).

2. Ἐνα ἀποσπασματικὸ ραμφοειδὲς πήλινο ὑπόδημα (98), ἓνα ἐξαιρετικὰ σπάνιο λατρευτικὸ σχῆμα, τὸ ὁποῖο ὅπως πρῶτος εἶχε διαγνώσει ὁ Ἰωάννης Παπαδημητρίου στὴν περίπτωση ἐνὸς ἀντίστοιχου δείγματος ἀπὸ τὸν θαλαμωτὸ τάφο Γ τῆς Ἀλυκῆς Γλυφάδος, μιμεῖται χεττιτικὰ πρότυπα³⁸. Στὴν πλήρη του ἐκδοχὴ τὸ πήλινο ὁμοίωμα ὑποδήματος ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα τῆς Παναγίτσας πρέπει νὰ ἔφερε ὀπὴ ἐκροῆς καὶ νὰ λειτουργοῦσε ὡς ρυτὸ, γιὰ τὴν τέλεση σπονδῶν, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ δύο μοναδικὰ μέχρι στιγμῆς γνωστὰ πέδιλα αὐτοῦ τοῦ τύπου στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοὺς τάφους στὴν Ἀλυκὴ καὶ στὸ Πικέρμι³⁹. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ πρὸ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ταφικὴ λατρεία σημαντικῶν νεκρῶν καὶ βρέθηκε στὴν ἐπίχωση δαπέδου τοῦ δωματίου 13, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε ἴσως χῶρο φύλαξης (εἰκ. 3). Τὸ γεγονὸς ὅτι ἄλλα συνανήκοντα τεμάχια τοῦ ιδιόμορφου αὐτοῦ ρυτοῦ βρέθηκαν καὶ σὲ ἄλλα

Είκ. 3. Μικροεργήματα τελετουργικού χαρακτήρα από τὸ σύμπλεγμα τῆς Παναγίτσας (YE III B).

δωμάτια υποδηλώνει ὅτι αὐτὸ ἔπυσε καὶ διασκορπίστηκε εἴτε ἀπὸ τὸν πάνω ὄροφο εἴτε ἀπὸ κάποιο ράφι.

3. Τρία κωνικά ρυτά (65-67) τοῦ ἰδιαίτερα ἀγαπητοῦ κατὰ τὴν YE III B1 τύπου III CV Conical τοῦ Robert Koehl, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓνα (66) ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τοῦ χώρου 26 (εἰκ. 3), παραπέμπουν ἐπίσης σὴν πρακτικὴ τῆς τέλεσης σπονδῶν⁴⁰.

4. Συνολικὰ 388 πήλινα εἰδῶλια ἐκ τῶν ὁποίων 235 ἀνθρωπόμορφα, 150 ζωόμορφα καὶ 3 εἰδῶλια ἐπίπλων. Κάποια βρέθηκαν σὲ κατώφλια⁴¹ (εἰκ. 3).

5. 11 μικκύλα ἀγγεῖα, ἀγγεῖα ποὺ λόγω τοῦ μικροῦ μεγέθους τους πρέπει νὰ εἶχαν συμβολικὴ σημασία. Τοῦτο προ-

κύπτει σαφέστερα κατὰ τὴν ἐξέταση τῆς περίπτωσης τῆς χειροποίητης μικκύλης ὑδρίας FS 129 (109) μὲ διακόσμηση κάθετων γραμμῶν ποὺ βρέθηκε στὸ δωμάτιο 18 τῆς οἰκίας Π (εἰκ. 3), ἢ ὁποῖα βρίσκει τὶς ἀκριβεῖς τῆς ἀντιστοιχίης σὲ ἀνάλογα μικύλλα ἀγγεῖα ἀπὸ τάφους⁴² καθὼς καὶ σὲ τέσσερα δείγματα μικκύλων ἀγγείων αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀπὸ τὸ δωμάτιο 31 τῆς «Αἴθουσας μὲ τὴν Τοιχογραφία» στὸ Θρησκευτικὸ κέντρο τῶν Μυκηνῶν, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μάλιστα βρέθηκε ἀκριβῶς πάνω στὴν ὑπερυψωμένη πλατφόρμα κάτω ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τῆς θεᾶς μὲ τὰ σιτηρά, ἢ ὁποῖα πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὴ si-to-ro-ti-ni-ja τῆς Γραμμικῆς Β⁴³. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἱερὸ αὐτὸ κτίσμα ἔχει μιὰ εἰδικὴ σχέση μὲ τὴν ταφικὴ λατρεία λόγω τῆς τοιχογραφημένης παράστασης θύρας μὲ τοὺς ρόδακες, θέμα ποὺ ἀποτελεῖ ἐπίσης διακόσμηση τῶν στομιῶν τῶν θαλαμῶν τάφων⁴⁴.

6. 37 κωνίσκοι (conuli) ἀπὸ στεατίτη (237, 239-274) ἔχουν καλὲς ἀντιστοιχίης σὲ ἀνάλογα δείγματα ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῶν Μυκηνῶν, ὅπου καὶ βρέθηκαν σὲ ἐπίσης μεγάλη ποσότητα (27 κωνίσκοι)⁴⁵.

7. Δύο τράπεζες προσφορῶν (305-306). Βρέθηκαν σὲ ἀποσπασματικὴ κατάσταση στὰ δωμάτια 12-13 καὶ στὸν χῶρο 26, στὴν περιοχὴ δηλαδὴ μὲ τὰ περισσότερα λατρευτικὰ ἀντικείμενα.

8. Χρηστικὸς ἀμφορέας γεμάτος μὲ μικρὲς στρογγυλὲς πέτρες (143). Βρέθηκε στὴ ΒΑ γωνία τοῦ στρώματος δαπέδου τοῦ δωματίου 16.

9. Διάφορα ἀντικείμενα μὲ ἀναπαραστάσεις θεμάτων συμβολικοῦ περιεχομένου, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ ἔνθεση ἀπὸ ὑαλόμαζα σὲ σχῆμα ὀκτώσχημης ἀσπίδας (166).

II. Μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν, τέλος καὶ οἱ συσχετισμοὶ τῆς κεραμικῆς τοῦ συμπλέγματος. Ἀπὸ μιὰ πρόχειρη συλλογὴ τῶν στοιχείων ποὺ παραθέτει ἡ Mylonas Shear προκύπτει ὅτι τὰ σχήματα ποὺ κυριαρχοῦν στὸ κεραμικὸ ρεπερτόριο τοῦ συμπλέγματος τῆς Παναγίτσας εἶναι οἱ κύλικες, τόσο οἱ γραπτὲς FS 258 (1-15) ὅσο καὶ οἱ ἀδιακόσμητες FS 264-265, 267 (16-39), οἱ σκύφοι FS 284 (68-77), οἱ ὑπίποδες

117
Ψευδόστομος ἀμφορέας τύπου FS 171
(*Panagia Houses*, πίν. 28 ἀρ. 117)

Γραπτή κύλικα FS 258 τοῦ
τύπου τῶν Ζυγοριῶν (*Panagia
Houses*, πίν. 16 ἀρ. 1)

70
Σκύφος τύπου FS 284 (*Panagia
Houses*, πίν. 22 ἀρ. 70)

28
Ἀδιακόσμητη κύλικα τύπου FS 267
(*Panagia Houses*, πίν. 18 ἀρ. 28)

Εἰκ. 4. Χαρακτηριστικά κεραμικά σχήματα τοῦ συμπλέγματος τῆς Παναγίτσας (ΥΕ ΠΙΒ).

σκύφοι FS 264, FS 303-305 (78-80, 83-86, 89-92) καὶ οἱ ψευδόστομοι ἀμφορεῖς FS 171 (113-124) (εἰκ. 4). Τὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο ἐδῶ εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ τύπους πῆλινων ἀγγείων χαρακτηριστικούς τῶν ἀναθηματικῶν ἀποθετῶν ποὺ βρέθηκαν δίπλα στὴν κρηπίδα ποὺ στήριζε τὸν μνημειακὸ τύμβο ποὺ σκέπαζε τὸν τάφο τῆς Κλυταιμνήστρας μαζί με τὸν Ταφικὸ Κύκλο Β⁴⁶.

Στοὺς συσχετισμοὺς αὐτοὺς μποροῦν νὰ περιληφθοῦν μεμονωμένα τὰ καθαρὰ συμποσιακοῦ χαρακτήρα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν λεγόμενο «ἀποθέτη τοῦ ὀχετοῦ» (drain deposit) στὰ

βορειοανατολικά τοῦ δωματίου 7, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ χρονολογεῖται στὴν ΥΕ ΙΙΒ1 ὅπως ὑποδηλώνουν οἱ πρῶτοι χαρακτηριστὴρα ἀδιακόσμητες κύλικες FS 265 (16-18) καθὼς καὶ τὸ πλῆθος τῶν γραπτῶν κυλίκων FS 258 τοῦ τύπου Ζυγουριῶν ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ του (1-15)⁴⁷. Ὁ ἀποθέτης, ἂν καὶ ἐπιλεκτικὰ δημοσιευμένος, δείχνει νὰ ἔχει τὸ καλύτερὸ του παράλληλο σὲ ἓνα ἄλλο ΥΕ ΙΙΒ1 ἀποθέτη ποὺ βρέθηκε ἀπὸ τὸν Lord William Taylour τὸ 1962 στὸν στενόμακρο χῶρο 15 καὶ 3 βορείως τοῦ «Ναοῦ τῶν Εἰδώλων» καὶ τοῦ «Μεγάρου» τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῶν Μυκηνῶν⁴⁸. Ὁ χῶρος αὐτὸς ἀποτελοῦσε (στὸ στρωματογραφικὸ ἐπίπεδο Β) ἐπίσης ὄχετὸ καὶ δημοσιεύτηκε τὸ 1969 ἀπὸ τὸν Kenneth Wardle⁴⁹. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις οἱ ἀποθέτες ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀκέραια ἢ σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα καὶ δὲν ἀποτελοῦν προϊόντα φυσικῆς καταστροφῆς, ἀλλὰ ρίχτηκαν στὶς θέσεις αὐτὲς σκόπιμα μετὰ ἀπὸ τὴ χρησιμοποίησή τους σὲ ἄλλο χῶρο ποὺ προφανῶς δὲν πρέπει νὰ ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἀπόρριψής τους⁵⁰.

Συνοπτικά: ἡ εἰκόνα ποὺ ἀποκομίζουμε ἀπὸ τὴν κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε ἐντὸς τοῦ συμπλέγματος ἐνισχύει τὴν ἄποψη ποὺ ἐκτέθηκε παραπάνω ὅτι τὸ συγκρότημα τῆς Παναγίτσας θὰ μπορούσε νὰ σχετιζόταν ἄμεσα μὲ λατρευτικὲς πρακτικὲς ποὺ τελοῦνταν πρὸς τιμὴν ἑνὸς προγενέστερου wa-na-ka.

4. Μετὰ τὴν καταστροφὴ ἀπὸ τὴ φωτιά: Ὁ παιδικὸς μυκηναϊκὸς τάφος στὸ δωμάτιο 21 (περίοδος 3)

Μετὰ τὴν καταστροφὴ ἀπὸ τὴ φωτιά τὸ σύμπλεγμα φαίνεται νὰ ἐγκαταλείπεται. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ – πέρα ἀπὸ κάποια ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 23 – ἓνας παιδικὸς τάφος, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἰδρύθηκε ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν περίοδο στὸ δωμάτιο 21. Ὁ τάφος, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁποῖου βρέθηκε ἓνας κωνίσκος ἀπὸ σιατίτη (244), καλύφθηκε ἐν μέρει ἀπὸ ἓνα θρανίον, πάνω στὴν ἐπίχωση τοῦ ὁποῖου βρέθηκε ἡ ἠθμωτὴ πρόχους FS 155 (131), τελετουργικὸ ἀγγεῖο ποὺ σχετίζεται μὲ νεκρικὲς σπονδές⁵¹.

Τόσο ἡ τοποθέτηση ἑνὸς παιδικοῦ τάφου στὸ δωμάτιο 21

όσο και ἡ χρονολόγησή του παρουσιάζουν ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον. Πρῶτον ἐπειδὴ ἐμφανίζεται σὲ ἓνα κτηριακὸ σύνολο πού ὅπως εἶδαμε κατὰ τὴν ΥΕ ΠΙΒ φαίνεται ὅτι σχετιζόταν μὲ τοὺς ἐπιφανεῖς προγόνους τῶν Μυκηνῶν πού εἶχαν ταφεῖ στὸν Θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέα καθὼς και μὲ τὴ λατρεία τους. Δεύτερον ἐπειδὴ χρονολογεῖται ἀμέσως μετὰ τὴ μεγάλη καταστροφὴ τῶν Μυκηνῶν τοῦ τέλους τῆς ΥΕ ΠΙΒ2.

Γιὰ ποιὸ λόγο λοιπὸν τοποθετήθηκε αὐτὸς ὁ παιδικὸς τάφος σὲ αὐτὴ τὴν ἰδιαίτερα σημαντικὴ θέση και ὄχι στὸ προβλεπόμενο γι' αὐτὸν νεκροταφεῖο τοῦ οἰκισμοῦ του; Γιὰ ποιὸ λόγο τοποθετήθηκε ἀπὸ πάνω του ἓνα θρανίο, ἐγκατάσταση πού σχετίζεται συνήθως μὲ ἱερά; Ἀπαντήσεις εἶναι δύσκολο νὰ δοθοῦν ὡστόσο ἡ κατασκευὴ θρανίου ὑποδηλώνει ὅτι σκοπὸς τῆς κοινότητος ἦταν ὁ παιδικὸς τάφος νὰ μείνει στὴ μνήμη τῶν μελῶν της. Ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ εἶδος προσφορᾶς τῆς κοινότητος και νὰ σχετίζεται μὲ τὶς συνθήκες ἔκτακτης ἀνάγκης πού προηγήθηκαν. Ὅπως και ἂν ἔχει, ἡ ἴδρυση μεμονωμένων τάφων σὲ οἰκοδομικὰ σύνολα τῆς ἀνακτορικῆς περιόδου κατὰ τὴν περίοδο 3 δὲν ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὸ φαινόμενο τοῦ συμπλέγματος τῆς Παναγίτσας. Ἐμφανίζεται και σὲ ἄλλα οἰκοδομήματα τῶν Μυκηνῶν ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸ λεγόμενο «Ἐργαστήριον»⁵², ἐνῶ τὸ λαμπρότερο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῶν ἀσυνήθιστων ταφῶν συνιστᾷ ὁ τάφος μὲ τοὺς χάλκινους τρίποδες και τοὺς διπλοὺς πελέκεις ἀπὸ τὸν χῶρο 22 τῆς «Οἰκίας τοῦ Τάφου τῶν Τριπόδων»⁵³.

5. Τὸ σχῆμα τοῦ συμπαγοῦς οἰκοδομικοῦ συμπλέγματος δίπλα σὲ μνημειακὸ τάφο τῶν προγόνων

Μὲ βάση τὰ ὅσα ἔχουν εἰπωθεῖ μέχρι τώρα, τὸ κτηριακὸ συγκρότημα τῆς Παναγίτσας ἐνέχει θέση-κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ὀργάνωσης τῆς περιοχῆς ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. Παρόλο πού τὰ ὅρια τοῦ συμπλέγματος δὲν ἔχουν πλήρως ἀποκαλυφθεῖ, ἐν τούτοις διαθέτουμε ἓνα πλῆθος στοιχείων, τὰ ὁποῖα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διατυπώσουμε τὴν ὑπόθεση, ὅτι τὸ σύμπλεγμα τῆς Παναγίτσας ἀκο-

λουθοῦσε τὸ μοντέλο τοῦ λεγόμενου Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῆς ἀκρόπόλεως τῶν Μυκηνῶν.

Τὰ κοινὰ χαρακτηριστικά ἀνάμεσα στὰ δύο συμπλέγματα εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. Ἰδρυση στὴν ΥΕ ΠΙΒ1 (ἔναρξη τοῦ μεγάλου οἰκοδομικοῦ προγράμματος τῶν Μυκηνῶν στὸ ὁποῖο συμπεριλαμβάνονται, μεταξύ ἄλλων, ἡ κατασκευὴ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων, ἡ ἐνσωμάτωση τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Α στὴν τειχισμένη ἀκρόπολη, ἡ ἰδρυση τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου καθὼς καὶ τοῦ συγκροτήματος τοῦ Λαδέμπορου) καὶ ἐγκατάλειψη στὰ τέλη τῆς ΥΕ ΠΙΒ2 (κατάρρευση τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτορικοῦ συστήματος).

2. Κατασκευὴ σὲ πλαγιά σὲ κλιμακωτὰ ἄνδρα.

3. Συσχετισμὸς μὲ μεγάλα δημόσια ἔργα (τεῖχος στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο, κεντρικὸς ὁδικὸς ἄξονας στὴν Παναγίτσα).

4. Γεινίαση μὲ μιὰ σημαντικὴ ἢ μυθικὴ προγονικὴ ταφικὴ ἐγκατάσταση (*Ταφικὸς Κύκλος Α* στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο, *Θησανρὸς τοῦ Ἀτρέα* στὴν Παναγίτσα).

5. Σύνδεση μὲ τὸ ἀνάκτορο.

6. Συνιστοῦν ἓνα συμπαγὲς ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ περίπου 5 ἢ 6 μικρότερες ἐνότητες.

7. Οἱ ἐνότητες αὐτὲς ἀποτελοῦνται συνήθως ἀπὸ μονάδες τῶν ὁποίων τὰ δωμάτια ἔχουν μεγαροειδῆ διάταξη καὶ διάφορους προσανατολισμούς.

8. Περιέχουν πληθώρα εὐρημάτων θρησκευτικοῦ τελετουργικοῦ χαρακτῆρα.

9. Περιέχουν εὐρήματα ἀνακτορικοῦ-γραφειοκρατικοῦ χαρακτῆρα.

10. Κυριαρχεῖ ἡ κεραμικὴ συμποτικοῦ χαρακτῆρα.

Ἄν ὁ συλλογισμὸς μας εἶναι σωστὸς τότε στὶς Μυκῆνες κατὰ τὴν ΥΕ ΠΙΒ1 γεννιέται τὸ ἀκόλουθο σχῆμα: ἓνα ἐκτεταμένο καὶ συμπαγὲς οἰκοδομικὸ σύμπλεγμα ἰδρύεται δίπλα σὲ μιὰ παλαιότερη ταφικὴ ἐγκατάσταση μνημειακοῦ χαρακτῆρα καὶ ταυτόχρονα συνδέεται μὲ τὸ ἀνάκτορο.

Δὲν θὰ τὸ θεωρούσαμε ἔκπληξη ἂν τὸ παραπάνω σχῆμα ἴσχυε καὶ στὴν περίπτωση τῶν δύο ἄλλων συνόλων ποῦ

ιδρύονται την περίοδο εκείνη δίπλα σὲ μνημειώδεις τάφους: α) Στὴν περίπτωση τοῦ συγκροτήματος τοῦ Λαδέμπορου (τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ τὶς οἰκίες τοῦ Λαδέμπορου, τῶν Ἀσπίδων, τῶν Σφιγγῶν καὶ τὴν Δυτικὴ Οἰκία), πού ιδρύεται δίπλα στὸ προγενέστερο ταφικὸ συγκρότημα *Ταφικὸς κύκλος Β - τάφος Αἰγίσθου - τάφος Κλυταιμνήστρας*. β) Στὴν περίπτωση τοῦ λεγόμενου «Ἐργαστηρίου» καὶ τῆς «Οἰκίας τοῦ Τάφου τῶν Τριπόδων», οἱ ὁποῖες ιδρύονται κοντὰ στὸν προγενέστερο θολωτὸ τάφο τῶν Λεόντων. Ἡ παρουσία ἐργαστηρίων στὰ συγκροτήματα αὐτὰ δὲν ἀποτελεῖ πρόβλημα ἀφοῦ ὡς γνωστὸν στοὺς λατρευτικὸς χώρους πού σχετίζονται μὲ τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα συστεγάζονται συνήθως ἐργαστήρια⁵⁴. Τὸ ἐργαστήριον σὲ ἕνα τέτοιο συγκρότημα θὰ μπορούσε νὰ βρίσκεται στὸ ἰσόγειο καὶ τὸ ἱερὸ στὸν ὄροφο. Δίχωρα ὀρθογώνια κτίσματα ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ οἰκία τῶν Ἀσπίδων στὸ συγκρότημα τοῦ Λαδέμπορου θὰ μπορούσαν ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς χῶροι ἐξυπηρέτησης τόσο τῶν βιοτεχνικῶν ὅσο καὶ τῶν λατρευτικῶν ἀναγκῶν τῆς ὁμάδας μὲ τὴν ὁποία ἦταν συνδεδεμένο τὸ συγκεκριμένο συγκρότημα.

Κατὰ τὴν ΥΕ ΠΙΒΙ σημαντικοὶ τάφοι τῶν προγόνων φαίνεται, λοιπόν, ὅτι λαμβάνουν ἕναν κεντρικὸ θρησκευτικὸ ρόλο καὶ συσπειρώνουν μιὰ ὁμάδα. Εἶναι συνεπῶς ἀρκετὰ πιθανὸν νὰ ἔχουμε μπροστὰ μας τεκμήρια προγονολατρείας ἢ καὶ ἥρωολατρείας μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ βασιλικὴ ἥρωολατρεία. Σήμερα ἄλλωστε γνωρίζουμε ὅτι ἡ ἥρωολατρεία δὲν ξεκινάει στὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου ἀλλὰ ὑπάρχει ἤδη στὸν μυκηναϊκὸ κόσμον ὅπου μάλιστα ὀργανωνόταν ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα, ὅπως μᾶς διδάσκει ἡ περίφημη πινακίδα ΡΥ Τη 316, ἡ σημαντικότερη πηγὴ μας γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ θρησκεία. Στὸν στίχο 5 τῆς α' πλευρᾶς τῆς πινακίδας αὐτῆς ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὸν μῆνα ro-ro-wi-to-jo (płowistojo) τὸ ἀνάκτορον τῆς Πύλου στέλνει ἕνα χρυσὸ ἀγγεῖο στοὺς ti-ri-se-ro-e (tris-heroes, πρβ. κάτι σὰν τοὺς μεταγενέστερους τριτοπάτορες), οἱ ὁποῖοι λατρεύονταν στὸ ἱερὸ ra-ki-ja-si⁵⁵.

Ἡ ἄποψη, ὅτι στὸν περιβάλλοντα χώρο τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν ὑπῆρχαν ἰδιωτικὲς κατοικίες ἢ κατοικίες τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ πρέπει μάλλον νὰ ἐγκαταλειφθεῖ. Τοῦτο δὲν φαίνεται νὰ ἰσχύει οὔτε κὰν γιὰ τὴν οἰκία στὶς Πλάκες, ἢ ὁποία μάλιστα καταστράφηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο σεισμὸ τῆς ΥἚ ΠΙΒ2 πρόωμης⁵⁶ πὺ κατέστρεψε τὴν οἰκία Ι στὴν Παναγίτσα. Ὡς γνωστόν, οἱ τοιχογραφίες τῆς οἰκίας στὶς Πλάκες θεωροῦνται ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἔρευνα – κυρίως λόγῳ τῆς ἔμφασης στὴ μὴ φυσικὴ ἀναλογία τῶν μορφῶν – ὡς ἔργα λαϊκῶν ζωγράφων⁵⁷. Οἱ ἀπόψεις αὐτές, οἱ ὁποῖες σαφῶς ἀπὸχοῦν τὸν πυρῆνα τῆς κρίσης τοῦ εἴδους τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν ἀπὸ τὸν Μυλωνᾶ ὡς «δειγμα λαϊκῆς τέχνης»⁵⁸, ἀποτελοῦν ὡστόσο μίαν ἀνάγνωση τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν. Μία ἄλλη – κατὰ τὴ γνώμη τοῦ γράφοντος – περισσότερο πιθανὴ ἀνάγνωση εἶναι ὅτι ἡ «ἀτεχνία» πὺ παρατηρεῖται στὰ ἔργα αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἀδυναμίες ἢ στὰ ἀνεπιτήδευτα ἐκφραστικὰ μέσα τῶν καλλιτεχνῶν τους ἀλλὰ νὰ ἀπεικονίζει σκοπίμως κοινωνικὲς πραγματικότητες καὶ ἱεραρχίες. Ἐλλωστε ἡ τέχνη τῆς τοιχογραφίας ἦταν ἀνακτορικὴ τέχνη καὶ ὁ σχηματικὸς καὶ μικρογραφικὸς χαρακτήρας τῶν τοιχογραφιῶν στὶς Πλάκες φαίνεται νὰ ἀπεικονίζει μάλλον ἱεραρχίες, κάτι πὺ ταιριάζει καλύτερα μὲ τὴν κυρίαρχη μυκηναϊκὴ ἀνακτορικὴ ἰδεολογία.

6. *Ἡ ἐπιστημονικὴ στάση τοῦ Μυλωνᾶ καὶ ἡ ἐπίδρασή του στὴ μεταγενέστερη ἔρευνα τῶν Μυκηνῶν*

Ἀνατρέχοντας κανεῖς στὰ *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* τοῦ 1962 μαθαίνει ὅτι ἡ ἐπιλογή τοῦ συγκεκριμένου συγκροτήματος, δηλαδὴ τῆς Παναγίτσας, ἀπὸ τὸν Μυλωνᾶ γιὰ τὴν πραγματοποίηση ἀνασκαφικῆς ἔρευνας κάθε ἄλλο παρὰ τυχαία ἦταν. Ἡ ἔρευνα στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸν Θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέα ὑπῆρξε διερευνητικὴ καὶ αὐτὸ τὸ ἀποδεικνύουν οἱ δοκιμαστικὲς τομές «δι' ἑπτὰ τάφρων πλάτους 1.50 μ.», πὺ διάνοιξε ὁ ἀνασκαφέας τὴ χρονιά ἐκείνη στὴν κατωφερικὴ περιοχὴ ἀνάμεσα στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίτσας «μέχρις ἀποστάσεως 20 μέτρων ἀπὸ τοῦ

Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως» στις ὁποῖες φάνηκε, ὅτι «τὸ πλεῖστον μέρος τῆς κλιτύος περικλείει θεμέλια οἰκημάτων τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς»⁵⁹. Μὲ ἄλλα λόγια, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή εἶχε ἐπισημανθεῖ ἓνα σημαντικό στοιχεῖο γιὰ τὴ χωροοργάνωση τοῦ συγκροτήματος, ἢ ἐγγύτητά του δηλαδή μὲ τὸν Θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέα. Ἐν τούτοις, στὴν ἐξήγηση ποῦ δίνει ὁ Μυλωνᾶς γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ συγκροτήματος τῆς Παναγίτσας παρακάμπτει τελείως τὴ σχέση του (ὄχι μόνο τὴν τοπογραφικὴ ἀλλὰ καὶ τὴ χρονολογικὴ!) μὲ τὸν θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέα καὶ δίνοντας ἔμφαση ἀποκλειστικὰ σὲ μεμονωμένα οἰκοδομικὰ χαρακτηριστικά, περιόρισε ὁ ἴδιος τὶς συνέπειες τῆς ἀνακάλυψής του ἐξηγώντας τὴν παρουσία τοῦ συμπλέγματος στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ἀπλὰ ὡς παρουσία μιᾶς ιδιωτικῆς οἰκίας, ἀποκομμένης ἀπὸ τὸ περιβάλλον της⁶⁰.

Προσπαθώντας νὰ κατανοήσουμε τὴ στάση αὐτὴ τοῦ Μυλωνᾶ δύο πράγματα μᾶς ἔρχονται στὸ μυαλὸ ὡς πιθανές ἐξηγήσεις: α) Τὴν ἐποχὴ ποῦ ἀνακάλυπτε ὁ Μυλωνᾶς τὸ συγκρότημα τῆς Παναγίτσας (μόλις μιὰ δεκαετία μετὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Β) δὲν ἦταν γνωστός – τουλάχιστον στὸν βαθμὸ ποῦ εἶναι σήμερα – ὁ θεοκρατικὸς χαρακτήρας τῆς μυκηναϊκῆς ἀνακτορικῆς κοινωνίας καὶ ὅτι στὰ πλαίσια αὐτὰ ὁ wa-na-ka (τουλάχιστον στὴν Πύλο καὶ τὴν Κνωσὸ) ἀντιμετωπιζόταν ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους του ὡς ὑποκείμενο λατρείας καὶ ἀποδέκτης θρησκευτικῶν προσφορῶν. β) Ὅσον ἀφορᾷ τὴν κοινωνικοπολιτικὴ δομὴ τῶν μυκηναϊκῶν βασιλείων ὁ Μυλωνᾶς, ὅπως παλαιότερα καὶ ὁ Alan Wace, ἐμφοροῦνταν ἀπὸ τὴν ἱεραρχικὴ ἀντίληψη τοῦ φεουδαρχικοῦ *rex et regnum*, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία καὶ οἱ δύο ἐπιστήμονες θεωροῦσαν ἀδύνατη τὴν πιθανότητα νὰ μὴν κυβερνοῦνταν οἱ Μυκῆνες ἀπὸ ἓνα ἀνακτα φεουδαρχικοῦ τύπου. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν ἀντίληψη, στὸ ὑψηλότερο μέρος στὴν ἀκρόπολη, ὅπου τὸ ἀνάκτορο, θὰ βρισκόνταν οἱ κατοικίες τοῦ ἀνακτα καὶ τῆς οἰκογένειάς του ἐνῶ ἔξω ἀπὸ τὴν τειχισμένη ἀκρόπολη θὰ βρισκόνταν λογικὰ οἱ (ιδιωτικὲς) οἰκίες τῶν ὑπηκόων του.

Τὸ παράδειγμα τῆς ἐρμηνείας τοῦ συμπλέγματος τῆς

Παναγίτσας από τὸν Μυλωνᾶ εἶναι ἰδιαίτερα διδακτικὸ γιατί μᾶς δείχνει ὅτι ἀκόμα καὶ ἡ μεγαλύτερη ἐπιθυμία νὰ εἶναι κανεὶς ἀντικειμενικός, ὅπως αὐτὴ ἐκφράστηκε μὲ συνέπεια μέσα ἀπὸ τὴν σταθερὴ ἐπιστημονικὴ στάση τοῦ Μυλωνᾶ διαμέσου τῶν ἔξι δεκαετιῶν τῆς προσφορᾶς του στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία⁶¹, τελικῶς μόνο ἐν μέρει μπορεῖ νὰ ἐκπληρωθεῖ. Καὶ τοῦτο θὰ πρέπει νὰ τὸ ἔχουμε πάντα ὑπόψη μας δεδομένου ὅτι στὸ μέλλον ἡ αὔξηση τῶν γνώσεων θὰ μᾶς προσφέρει τὴ δυνατότητα μιᾶς εὐρύτερης ἀντικειμενικότητας.

Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῆς τῆς αὔξησης τῶν γνώσεων μας μέσω τῶν δημοσιεύσεων ὁ Μυλωνᾶς ἐργάστηκε ἀδιάκοπα καὶ μὲ ἐξαιρετικὴ ἀποτελεσματικότητά. Μποροῦμε νὰ ποῦμε, ὅτι ἡ ἐργατικότητά του αὐτὴ ἀφενὸς τὸν ἐντάσσει σὲ μιὰ καλὴ παράδοση δημοσίευσης τῶν ἀνασκαφικῶν ἀποτελεσμάτων, ποὺ στὴ μυκηναϊκὴ ἀρχαιολογία πρῶτος ἐγκαινίασε ὁ Heinrich Schliemann⁶², καὶ ἀφετέρου ἀποτελεῖ μεῖζον χαρακτηριστικὸ καὶ ἀναγκαιότητα τῆς σύγχρονης ἀρχαιολογίας⁶³.

Οἱ ἐπιπτώσεις τῆς φιλόπονης αὐτῆς ἀντίληψης τοῦ Μυλωνᾶ στὴ μεταγενέστερη ἔρευνα τῶν Μυκηνῶν (1989-2013) εἶναι πραγματικὰ ἐντυπωσιακές: Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του καὶ μετὰ ὀργανώθηκε σὲ σημεῖο ἀξιοθαύμαστο ἡ ἔρευνα τῶν Μυκηνῶν, ὀργάνωση ἡ ὁποία ὀφείλεται βεβαίως στὸν συνεχιστὴ του Σπύρο Ἰακωβίδη. Δημοσιεύσεις συγκροτημάτων προγραμματίστηκαν καὶ – κάτι ὄχι ἰδιαίτερα συνηθισμένο γιὰ τὰ ἑλληνικὰ δεδομένα – δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὴ *Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* σὲ τακτὰ χρονικὰ διαστήματα: τὸ 1995 ἡ *Οἰκία τοῦ Τάφου τῶν Τριπόδων* ἀπὸ τὴν Ἄρτεμη Ὠνάσογλου, τὸ 2003 ὁ *Ἀρχαιολογικὸς Ἄτλας τῶν Μυκηνῶν* ἀπὸ τὸν Σπύρο Ἰακωβίδη καὶ τὴν Elizabeth French, τὸ 2006 ἡ *ΒΔ συνοικία* ἀπὸ τὸν Σπύρο Ἰακωβίδη, τὸ 2008 τὸ *Ἐργαστήριον* ἀπὸ τὴν Δέσποινα Δαμηλίδου, καὶ τὸ 2013 ἡ *ΝΔ συνοικία* ἀπὸ τὸν Σπύρο Ἰακωβίδη καὶ τοὺς συνεργάτες του.

Ἐν κατακλείδι, τὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ στὶς Μυκῆνες σημάδεψε τὸ πέρασμα στὴ νέα ἐποχὴ τῆς ἀρχαιολογίας τῶν Μυκηνῶν.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

BAE = Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

FM = Furumark Motif

FS = Furumark Shape

Panagia Houses = I. Mylonas Shear, *The Panagia Houses at Mycenae* (Philadelphia 1987)

* Γιά τὴν τιμητικὴ πρόσκληση νὰ συμμετάσχω στὴν ἡμερίδα πρὸς τιμὴν τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ καὶ γιὰ τὴ δυνατότητα νὰ μιλήσω γιὰ πτυχὲς τοῦ ἔργου του στὶς Μυκῆνες εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ Μιχάλη Κοσμόπουλο καὶ τὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Βασίλειο Πετράκο.

1. Οἱ ἀνακοινώσεις στὸν παρόντα τόμο πρὸς τιμὴν τοῦ Γεωργίου Ε. Μυλωνᾶ παρέχουν κατατοπιστικὴ εἰκόνα γιὰ τὶς σημαντικότερες πτυχὲς τοῦ ἔργου τοῦ Μυλωνᾶ στὶς Μυκῆνες. Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνακτόρου καὶ στὴν ὀρθὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τῶν τειχῶν καὶ ἄλλων σημαντικῶν μνημείων τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἀκροπόλεως (ἀνακοίνωση Σπύρου Ε. Ἰακωβίδη), στὴ δημοσίευση τοῦ Ταφικοῦ Κύκλου Β (ἀνακοίνωση Ντόρας Βασιλικοῦ) καὶ στὶς τοιχογραφίες τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῶν Μυκηνῶν (ἀνακοίνωση Χρήστου Μπουλώτη) ἄς προστεθεῖ ἐδῶ καὶ ἡ ἀποκάλυψη ἑνὸς ἀκόμη συνόλου ποῦ ἔχει συνδεθεῖ διεθνῶς μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ. Ἀναφερόμαστε στὸν περίφημο θησαυρὸ χάλκινων ἀντικειμένων, ὁ ὁποῖος βρέθηκε τὸ 1959 στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἀκρόπολης, κοντὰ σὲ μιὰ κλίμακα, ποῦ ὀδηγοῦσε στὸ ἄνδρρο τοῦ ἀνακτόρου κι ἔκτοτε εἶναι γνωστὸς στὴ βιβλιογραφία ὡς «Θησαυρὸς Μυλωνᾶ», βλ. Γ. Ε. Μυλωνᾶς, Ἀνασκαφὴ Μυκηνῶν, *ΠΑΕ* 1959, 144 πίν. 124β· Γ. Ε. Mylonas, *Mycenae and the Mycenaean Age* (Princeton, N.J. 1966) 77 εἰκ. 67, 144· Θ. Γ. Σπυρόπουλος, Ὑπερομυκηναϊκοὶ ἐλλαδικοὶ θησαυροί, *BAE* 72 (ἐν Ἀθήναις 1972) 51-57, 87-90.

2. E. French, *Mycenae. Agamemnon's Capital. The Site in its Setting* (Stroud – Charleston, SC, 2002), 64 εἰκ. 25, ὅπου ἡ πόλη («Town») ὀρίζεται μέσα σὲ ἀνοικτόφαιο βᾶθος. Ἡ ἴδια περιοχὴ ἀναφέρεται σὲ μεταγενέστερο ἄρθρο τῆς ἴδιας συγγραφῆς ὡς «Greater Mycenae», βλ. τῆς ἰδίας, *Mycenae*, σέ: E.H. Cline (ἐπιμ.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean* (Oxford 2010) 674 εἰκ. 50:1.

3. K. Shelton, *Four Chamber Tomb Cemeteries at Mycenae*, *AE* 139, 2000, 27-64.

4. Γ. Ε. Μυλωνᾶς, Ἀνασκαφὴ Μυκηνῶν, *ΠΑΕ* 1962, 64-65· *ΠΑΕ* 1963, 104-106· *ΠΑΕ* 1965, 94-95· *ΠΑΕ* 1966, 111.

5. Γ. Ε. Μυλωνᾶς, Ἀνασκαφὴ Μυκηνῶν, *ΠΑΕ* 1975, 158-161.

6. Για την περίπτωση τῶν οἰκῶν τῆς Παναγίτσας ὡς «buildings which were clearly private dwellings in no way associated with the palace» βλ. G. E. Mylonas, Foreword, σέ: *Panagia Houses*, XVIII.

7. Για την περίπτωση τῆς οἰκίας τοῦ Λαδέμπορου ὡς παράρτημα τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μυκηνῶν βλ. Σ. Μαρινᾶτος, Βασιλικά μυρεφεία καὶ ἀρχεῖα ἐν Μυκῆναις, *ΠΑΑ* 33, 1958, 162.

8. Σ. Ε. Ἰακωβίδης, Μυκῆνες, σέ: <http://www.archetai.gr/site/content.php?artid=13>

9. *Panagia Houses*.

10. G. Hiesel, *Späthelladische Hausarchitektur* (Mainz 1990) 77, 121, 149· P. Darcque, *L'habitat mycénien. Formes et fonctions de l'espace bâti en Grèce continentale à la fin du IIe millénaire avant J.-C.*, *BEFAR* 319 (Paris 2005) 20 ἀρ. 24-26 plans 22-25.

11. B. E. Burns, Life Outside a Mycenaean Palace. Elite Houses on the Periphery of Citadel Sites, σέ: R. Westgate – N. Fisher – J. Whitley (ἐπιμ.), *Building Communities. House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond*, *BSA Studies* 15 (London 2007), 114. Τὸ ὅτι οἱ οἰκίες I-III ἀποτελοῦν μέρος ἑνὸς συμπαγοῦς ἀρχιτεκτονικοῦ συνόλου φαίνεται, κυρίως μέσα ἀπὸ τὰ κοινὰ τοὺς οἰκοδομικὰ χαρακτηριστικά, ἰδιαίτερα τῆς ὑπαρξίης μιᾶς θύρας, ἡ ὁποία συνδέει τὶς οἰκίες II καὶ III καὶ ἐνὸς ὀχέτου, ὁ ὁποῖος κατεβαίνει ἀπὸ τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ συμπλέγματος διατρέχοντας τοὺς στεγασμένους χώρους 31 καὶ 36-38 τῆς οἰκίας III γιὰ νὰ καταλήξει στὴν πλακόστρωτη ἐσοχὴ τοῦ κεντρικοῦ δωματίου 9 τῆς «οἰκίας II» καὶ στὸν ἐπιμήκη χώρο ἀνάμεσα στὴν οἰκία I καὶ II.

12. Πέρα ἀπὸ τὶς «οἰκίες» I-III, μία τέταρτη, μὴ σωζόμενη σήμερα, «οἰκία» θὰ πρέπει νὰ νοηθεῖ πάνω στὸ μεγάλο ἄνδηρο ποῦ βρίσκεται δυτικὰ τῆς «οἰκίας III», μία πέμπτη θὰ πρέπει νὰ ὑποτεθεῖ στὸ ἄνδηρο δυτικὰ τοῦ δωματίου 18 τῆς «οἰκίας II» ἐνῶ ἓνα ἕκτο ὑποσύνολο θὰ ἀποτελοῦσαν οἱ χώροι 22-26, ὅπου ὁ χώρος 26 φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε ὑπαίθριο χώρο, κάτι σὰν αὐτὴν τὴν *Panagia Houses*, 64-66).

13. Ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ πρόιμους τοίχους ποῦ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 8 τῆς οἰκίας II (*Panagia Houses*, 27 σημ. 1) καθὼς καὶ ἀπὸ ὄστρακα ποῦ βρέθηκαν σὲ ἀποθέτες κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν δωματίων 5 καὶ 15 (*Panagia Houses*, 68, 78 ἀρ. 40 πίν. 19· 90 ἀρ. 78-80 πίν. 23, πίν. 45A, ἐπίχωση ἀπὸ κτήριο ποῦ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωμ. 5, ὅπου καὶ τὸ εἰδῶλιο καὶ πίν. 47A ἐπίχωση ἀπὸ κτήριο ποῦ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 15). Στὰ ἀναγνωρίσιμα κινητὰ εὐρήματα τῆς YE ΠΒ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐντάξει τὸ μικκύλο ἀνοικτὸ ἀγγεῖο μὲ διακόσμηση ὀλόβαφου κισσοῦ (103) ἐνῶ στὴν YE ΠΙΑ πλήθος ἀγγεῖοι συμποσιακοῦ χαρακτῆρα, ὅπως κύπελλα FS 220 (40), σκύφους ἢ ὑψίποδες σκύφους FS 264 καὶ FS 303-305 (78-80).

14. Γιὰ τὰ στρώματα καταστροφῆς τοῦ μεγάλου αὐτοῦ σεισμοῦ στὶς Μυκῆνες βλ. S. E. Iakovidis, Destruction Horizons at Late Bronze Age Mycenae, σέ: *Φῶλια ἐπιτὸς Γεώργγιον Ε. Μυλωνᾶν διὰ τὰ 60 ἔτη τοῦ ἀνασκαφικοῦ*

του έργου, 1, BAE 103 (Αθήναι 1986) 233-260. Για τη χρονολόγηση του σεισμού αυτού στην ΥΕ ΠΙΒ2 πρώιμη βλ. E. B French – Ph. Stockhammer – U. Damm-Meinhardt, Mycenae and Tiryns. The Pottery of the Second Half of the Thirteenth Century B.C. Contexts and Definitions, *BSA* 104, 2009, 182 διάγραμμα 3.

15. Η χρονολόγηση της κατασκευής της (ΥΕ ΠΙΒ1) προκύπτει από την κεραμική που βρέθηκε κάτω από τα δάπεδά της. Στην επίχωση της κατασκευής της οικίας Ι ανήκει για παράδειγμα το ΥΕ ΠΙΒ1 μόνωτο κύπελλο FS 227 άρ. κατ. 41 το οποίο φέρει διακόσμηση επάλληλων μοτίβων σχήματος Ν (FM 60) και τριπλή οριζόντια γραμμή (*Panagia Houses*, πίν. 19 άρ. 41).

16. Άς αναφερθεί έδω δειγματοληπτικά ή περίπτωση ένος σκύφου FS 284, ό οποίος βρέθηκε στό «burned fill» του δωματίου 20 τής «οικίας ΙΙ» (*Panagia Houses*, 87 άρ. 71 πίν. 22) και ως έκ τούτου θά άνέμενε κανείς μία χρονολόγησή του στό τέλος τής ΥΕ ΠΙΒ2, τά καλύτερά του όμως παράλληλα προέρχονται από κλειστά σύνολα τής ΥΕ ΠΙΒ1, πρβ. π.χ. P.A. Mountjoy, LH ΠΙΒ1 Pottery Dating the Construction of the South House at Mycenae, *BSA* 71, 1976, 89 άρ. 41 εικ. 6.

17. H. Döhl, Iria. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1939, σέ: *Tiryns VI* (Mainz 1973) 158-159 εικ. 8 πίν. 64 άρ. 1-3.

18. P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery* (Rahden/Westf. 1999) 75, 153 σημ. 792.

19. J. B. Rutter, Late Helladic ΠΙC Pottery and some Historical Implications, σέ: E.N. Davis (έπιμ.), *Symposium on the Dark Ages of Greece* (New York 1977) 1-2· E. Kardamaki, *Ein neuer Keramikfund aus dem Bereich der Westtreppe von Tiryns. Bemalte mykenische Keramik aus dem auf der Westtreppeanlage deponierten Palastschutt* (διδ. διατρ. Πανεπιστήμιο Χαϊδελεβέργης 2009) 244 σημ. 572.

20. *Panagia Houses*, 43 σημ. 71-72.

21. Αυτόθι 70.

22. Γ. Ε. Μυλωνάς, Άνασκαφή Μυκηνηών, *ΠΑΕ* 1962, 65 με πίν. 64α.

23. Πέρα από τις καθεαυτό τεράστιες διαστάσεις του, ό τάφος διέθετε μπροστά στον δρόμο του και ένα μνημειακό κυκλόπειο άνδηρο διαστάσεων περ. 625 τ. μ. (25x25 μ.), βλ. F. Thiersch, Die Tholos des Atreus zu Mykene, *AM* 4, 1879, 177-182 πίν. XI, έναν τόπο συνάθροισης, χωρητικότητας άρκετών έκατοντάδων όρθιων άτόμων για τήν παρακολούθηση των θρησκευτικών τελετουργιών προς τιμήν του νεκρού άνακτα που θά λάμβαναν χώρα στον επιμήκη χώρο του δρόμου.

24. W. G. Cavanagh - C. Mee, Building the Treasury of Atreus, σέ: P.P. Betancourt – V. Karageorghis – R. Laffineur – W.-D. Niemeier (έπιμ.), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malkolm H. Wiener as He Enters His 65th Year, Aegaeum* 20 (Liège-Austin 1999) 100. Για τή θεοποίηση ή ήμι-θεοποίηση του wa-na-ka, όπως αυτή προκύπτει μέσω τής μελέτης των πινακίδων τής Γραμμικής Β βλ. S. Hiller, Mycenaean Religion

and Cult, σέ: Y. Duhoux – A. Morpurgo Davies (έπιμ.), *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and Their World*, 2 (Louvain-La-Neuve - Walpole, MA 2011) 208.

25. Chr. Belger, Beiträge zur Kenntnis der griechischen Kuppelgräber, *Wissenschaftliche Beilage zum Programm des Friedrichs-Gymnasiums zu Berlin* (Berlin 1887), 4: «bei reichlichem Fackellicht aber erglänzten von der Wölbung des Domes hunderte von Bronzerosetten wie ein Sternenhimmel».

26. E. French, Late Helladic IIIA1 Pottery from Mycenae, *BSA* 59, 1964, 241-261· για τὸν λατρευτικὸ χαρακτήρα τοῦ ἀποθέτη βλ. K. Kilian, Mykenische Heiligtümer der Peloponnes, σέ: H. Froning – T. Hölscher – H. Mielsch (έπιμ.), *Kotinos. Festschrift für Erika Simon* (Mainz 1992) 14.

27. P. A. Mountjoy, *Mycenaean Pottery. An Introduction* (Oxford 1993) 150· Cavanagh – Mee, ὄ.π. (σημ. 24), 94· French, ὄ.π. (σημ. 2), 69.

28. S. Hiller, The Façade of the so-called 'Treasury of Atreus' at Mycenae. Reflections on the Iconography of the Ornamental and Figural Reliefs, σέ: Δ. Δανιηλίδου (έπιμ.), *Δῶρον. Τιμητικός τόμος για τὸν καθηγητὴ Σπύρο Ἰακωβίδη, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ΚΕΑ 6* (Ἀθήνα 2009) 291-308.

29. Hiesel, ὄ.π. (σημ. 10), 121.

30. Mountjoy, ὄ.π. (σημ. 27), 19.

31. Γ. Ε. Μυλωνᾶς, Ἀνασκαφὴ Μυκηνῶν, *ΠΑΕ* 1962, 66.

32. Ἴ. Τουρναβίτου, Ἰδιωτικὸς βίος καὶ κρατικὸς τομέας στὸ τέλος τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὶς Μυκῆνες – Ἡ ἀποψη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, *Ἀριάδνη* 8, 1996, 55-56.

33. Hiesel, ὄ.π. (σημ. 10), 152.

34. Γ. Ε. Μυλωνᾶς, Ἀνασκαφὴ Μυκηνῶν, *ΠΑΕ* 1965, 95.

35. *CMS V Suppl. 1 B*, 52-53 ἀρ. 48-49· W. Müller – J.-P. Olivier – I. Pini, Die Tonplomben aus Mykene, *AA* 1998, 41-43 ἀρ. 27A-B, 28.

36. Müller – Olivier – Pini, ὄ.π. (σημ. 35), 16-17.

37. E. Konstantinidi-Syvridi, A Fashion Model of Mycenaean Times: The Ivory Lady from Prosymna, σέ: M.-L. Nosch – R. Laffineur (έπιμ.), *Kosmos. Jewellery. Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 13th International Aegean Conference, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21-26 April 2010, Aegaeum* 33 (Leuven-Liege 2012) 265-270.

38. Ἴ. Παπαδημητρίου, Μυκηναϊκοὶ τάφοι Ἀλυκῆς Γλυφάδας, *ΠΑΕ* 1955, 95 πίν. 25, β-γ.

39. Κ. Π. Πασχαλίδης, Στὰ ἴχνη τῶν πῆλινων ὑποδημάτων. Πῆλινα ἰδιότυπα ρυτὰ ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ Ἀττικὴ στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, *Τὸ Μουσεῖον* 3, 2002-2003, 93-109.

40. *Panagia Houses*, 83-84· R. Koehl, *Aegean Bronze Age Rhyta* (Philadelphia 2006) 50, 160-161 ἀρ. 618-619, 623.

41. I. Tzonou-Herbst, *A Contextual Analysis of Mycenaean Terracotta Figurines* (διδ. διατρ. Πανεπιστήμιο Cincinnati 2002) 129-132.

42. *Panagia Houses*, 97 σημ. 153.

43. E. B. French, Άνασκαφική έρευνα, σέ: Γ. Τζεδάκις – Η. Martlew, *Μινωϊτῶν καὶ Μυκηναϊῶν γεύσεις. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 12 Ἰουλίου – 27 Νοεμβρίου 1999* (Ἀθήνα 1999) 199 ἄρ. 190.

44. D. Wardle, Ἡ τοιχογραφία: Μιὰ ἐρμηνεία σέ: Τζεδάκις – Martlew, ὅ.π. (σημ. 43) 192-193.

45. E. B. French, Κωνίσκοι ἀπὸ τὴν αἴθουσα μὲ τὴν τοιχογραφία σέ: Τζεδάκις – Martlew, ὅ.π. (σημ. 43) 194, 200-201 ἄρ. 194-198, πρβ. καὶ L. Rahmstorf, *Kleinfunde aus Tiryns. Terrakotta, Stein, Bein und Glas/Fayence vornehmlich aus der Spätbronzezeit, Tiryns XVI* (Wiesbaden 2008) 137, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τοὺς κωνίσκους ἀπὸ τὴν αἴθουσα αὐτὴ ὡς πιθανὰ ἀναθήματα.

46. Tzonou-Herbst, ὅ.π. (σημ. 41), 150· E. French, A Group of Late Helladic IIIB1 Pottery from Mycenae, *BSA* 61, 1966, 216-238.

47. Γ. Ε. Μυλωνᾶς, Άνασκαφὴ Μυκηνῶν, *ΠΑΕ* 1966, 111· *Panagia Houses*, σ. 71 εἰκ. 89 πίν. 16-19. Γιὰ τὴ χρονολόγησή τους βλ. Chr. Podzuweit, *Studien zur spätmykenischen Keramik, Tiryns XIV* (Wiesbaden 2007) 231 σημ. 1346 (στὴν ὁρολογία τοῦ Podzuweit ὡς «ΥΕ IIIB πρόμμη» καὶ «ΥΕ IIIB μέση»).

48. W. D. Taylour, *Well Built Mycenae* 1. *The Excavations* (Warminster 1981) σχέδιο 2.

49. K. A. Wardle, A Group of Late Helladic IIIB 1 Pottery from the Citadel at Mycenae, *BSA* 64, 1969, 261-297.

50. Tzonou-Herbst, ὅ.π. (σημ. 41) 118-119.

51. Πρβ. μιὰ παρόμοια ὡς πρὸς τὸ σχῆμα ἡθμωτὴ πρόχου ἀπὸ τὸν ΥΕ IIIB2-ΥΕ IIIG πρόμμη (Mountjoy) ἢ ΥΕ IIIG1 (Rutter) ἀποθέτη τῶν Ἰρίων, βλ. Döhl, ὅ.π. (σημ. 17) 163 εἰκ. 11 ἄρ. B14 πίν. 65.

52. Δ. Δανιηλίδου, Άνασκαφὲς Μυκηνῶν II. Τὸ «Ἐργαστήριον» τῶν Μυκηνῶν, *BAE* 258 (Ἀθήνα 2008) 245.

53. Α. Ὠνάσογλου, Ἡ Οἰκία τοῦ Τάφου τῶν Τριπόδων στὶς Μυκῆνες, *BAE* 147 (Ἀθήνα 1995) 25-49 εἰκ. 56-58 πίν. 6-15.

54. S. Lupack, *The Role of the Religious Sector in the Economy of Late Bronze Age Mycenaean Greece*, BAR-S1858 (Oxford 2008).

55. J. Weilharter, *Mykenische Opfergaben nach Aussage der Linear B-Texte* (Wien 2005) 140-144· Hiller, ὅ.π. (σημ. 24) 205.

56. Ἡ κεραμικὴ ἐγκατάλειψη τῆς «οἰκίας» στὶς Πλάκες δὲν ἔχει ἀκόμα δημοσιευτεῖ, ἀπὸ τὰ λίγα ὥστόσο ἀπεικονισμένα δείγματα τοῦ στρώματος τῶν δαπέδων φαίνεται ὅτι τὸ κτίσμα ἐγκαταλείφθηκε στὰ τέλη τῆς ΥΕ IIIB1 ἢ στὶς ἀρχὲς τῆς ΥΕ IIIB2· πρβ. γιὰ παράδειγμα τὸν τυπικὸ γιὰ τὴν ΥΕ IIIB1 ψευδόστομο ἀμφορέα μὲ ψηλὸ πόδι τοῦ τύπου FS 167 (Γ. Ε. Μυλωνᾶς, Άνασκαφὴ Μυκηνῶν, *ΠΑΕ* 1975, πίν. 138, β, ἀριστερά). Γιὰ τὴ χρονολόγησή τοῦ τύπου αὐτοῦ στὴν ΥΕ IIIB1 βλ. P. A. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery. A Guide to Identification* (Göteborg 1986) 105.

57. Σ. Ἰακωβίδης, Μυκηναῖοι λαϊκοὶ ζωγράφοι, σέ: *Πανεπιστήμιον*

Κύπρον, Φιλοσοφική Σχολή. Τελετή αναγόρευσης τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη σὲ Ἐπίτιμο Διδάκτορα (Λευκωσία 2010) 23-44· Ἴ. Τουρναβίτου, Ἐπιδοχή χωρὶς ὄρια καὶ ἐπιλεκτικὴ ἀπόρριψη. Διαδραστικοὶ θεματικοὶ κύκλοι στὴ μυκηναϊκὴ ζωγραφικὴ. Μιὰ ἀπροσδόκητη ἱστορία, σέ: *Χρωστῆρες. Ἡ τοιχογραφία καὶ ἡ ἀγγειογραφία τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ. σὲ διάλογο. Ἀκρωτήρι Θήρας, 24-26 Μαΐου 2013. Περιλήψεις. Ἡ Καθημερινή* (2013) 164.

58. Γ. Ε. Μυλωνᾶς, Ἀνασκαφὴ Μυκητῶν, *ΠΑΕ* 1975, 160.

59. Γ. Ε. Μυλωνᾶς, Ἀνασκαφὴ Μυκητῶν, *ΠΑΕ* 1962, 65.

60. Ὅμοίως: Ἴ. Τουρναβίτου, ὄ.π. (σημ. 32) 33.

61. S. E. Iakovidis, George Emmanuel Mylonas, *AJA* 93, 1989, 235. Βλ. καὶ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ καθηγητῆ Σπύρου Ἰακωβίδη στὸν παρόντα τόμο.

62. Γιὰ τὸν Schliemann ὡς πρότυπο τῆς «ταχύτατης δημοσίευσης ἀνασκαφικῶν ἀποτελεσμάτων» βλ. R. Witte, Ἡ σημασία τοῦ Σλήμαν γιὰ τὴ σύγχρονη ἀρχαιολογία, σέ: Κ. Δημακοπούλου (ἐπιμ.), *Τροία, Μυκῆνες, Τίρυνς, Ὀρχομενός. Ἐκατὸ χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἑρρίκου Σλήμαν. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 15 Ἰουνίου – 2 Σεπτεμβρίου 1990. Βερολίνο, Altes Museum 4 Ὀκτωβρίου 1990 – 15 Ἰανουαρίου 1991* (Ἀθήνα 1990) 101.

63. Β. Χ. Πετράκος, Περὶ ἀνασκαφῶν, *Ὁ Μέντωρ* 103, 2012, 189.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Άνασκαφή Ταφικού Κύκλου Β. Εικονίζονται Ίωάννης Κ. Παπαδημη-
τρίου, Γεώργιος Μυλωνᾶς καὶ Ίωάννης Καραμητρού.

Ο ΤΑΦΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ Β: ΜΙΑ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

Στις 9 Νοεμβρίου 1876 ο Έρρικός Schliemann μετά από ἕξι χρόνια προσπάθειες γιὰ νὰ ἐπιτύχει ἄδεια ἀνασκαφῆς καὶ τρεῖς μῆνες ἔρευνας στὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν ἀναζητώντας βασιλικούς τάφους, ἀνακάλυψε ἐπὶ τέλους ἕναν πρῶτο τάφο – τὸν μετέπειτα τάφο V – καὶ στὴ συνέχεια ἄλλους τέσσερις περικλειομένους μέσα σ' ἕνα κυκλικὸ περίβολο. Αὐτὸς εἶναι ὁ ταφικὸς κύκλος Α ποὺ περιλαμβάνει 6 λακκοειδεῖς τάφους. Τὸν 6ο ἀνακάλυψε ὁ Σταματάκης, ἐπόπτης τῆς ἀνασκαφῆς, μετὰ ἀπὸ ἕνα χρόνο, στις 19 Νοεμβρίου 1877.

Οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ Schliemann παρ' ὅλη τὴ σχολαστικὴ ἐπιτήρηση τοῦ Σταματάκη εἶχαν ἀφήσει πολλὰ ἐρωτηματικά. Ἡ ἐλπίδα καὶ ἡ προσδοκία τῶν ἀρχαιολόγων ἦταν νὰ βρεθεῖ, ἂν ἦταν δυνατόν, ἕνα παρόμοιο ταφικὸ συγκρότημα ὥστε νὰ φωτιστοῦν διάφορα θέματα σχετικὰ μὲ τὴν τυπολογία τῶν τάφων, τὰ ταφικὰ ἔθιμα, τὴ διευθέτηση νεκρῶν καὶ κτερισμάτων κλπ.

Ἐβδομήντα πέντε χρόνια ἀργότερα ἡ προσδοκία αὐτὴ εὐοδώθηκε. Στις 17 Νοεμβρίου – Νοέμβριος καὶ πάλι συμπτωματικὰ – 1951 ὁ ἐπιμελητὴς τῶν ἀρχαιοτήτων Σεραφεῖμ Χαριτωνίδης, ἐνῶ γίνονταν ἐργασίες συντήρησης στὸν θολωτὸ τάφο τῆς «Κλυταιμνήστρας» ἀνακάλυψε πολὺ κοντὰ στὴν κορυφὴ τῆς θόλου ἕναν παρόμοιο λακκοειδῆ τάφο – τὸν μετέπειτα τάφο Α – ποὺ ὅπως ἀποδείχτηκε βρισκόταν ἐπίσης μέσα σ' ἕνα κυκλικὸ περίβολο. Αὐτὸς εἶναι ὁ ταφικὸς κύκλος Β ποὺ περιλαμβάνει 26 τάφους, 14 λακκοειδεῖς καὶ 12 κιβωτιόσχημους [1]*.

Τὸν κύκλο αὐτὸ ἀνέσκαψε ὁ Γιάννης Παπαδημητρίου καὶ δημοσίευσε ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς, ὁ ὁποῖος ἦταν σχεδὸν πάντα παρὼν στις διάφορες ἀνασκαφικὲς περιόδους.

Πολλὰ κοινὰ σημεῖα συνδέουν τοὺς δύο ταφικοὺς κύκλους τῶν Μυκηνῶν ὄχι μόνον στὸν ἀρχαιολογικὸ τομέα ἀλλὰ καὶ στὸν κοινωνικόν.

---

* Οἱ ἀριθμοὶ ἐντὸς ἀγκυλῶν παραπέμπουν σὲ εἰκόνες· οἱ διαστάσεις τῶν εὐρημάτων δίνονται σὲ μέτρα.

Στὸν ἀρχαιολογικὸ τομέα: Εἶναι καὶ οἱ δύο κυκλικὸι περίβολοι μὲ περιτείχιμα πρώιμης κυκλώπειας τεχνοτροπίας, περιλαμβάνουν τάφους λακκοειδεῖς μὲ πλούσια κτερίσματα πριγκιπικοῦ χαρακτήρα καὶ τοποθετοῦνται στὸν ἴδιο χρονικὸ ὀρίζοντα – ΜΕ III ἕως ἀρχὴς ΥΕ II – (1600-1500 π.Χ.). Ἔχουν τὸ ἴδιο μέγεθος – διάμετρο 28 μ. –, εἶναι κτισμένοι ἐπάνω σὲ ΜΕ κτίσματα, ΜΕ τάφους γιὰ τὸν ταφικὸ κύκλο Α καὶ ΜΕ κτίσματα θρησκευτικοῦ χαρακτήρα γιὰ τὸν ταφικὸ κύκλο Β· οἱ τάφοι εἶχαν ἐπιτύμβιες στήλες, πρώτη ἐμφάνιση μνημειώδους γλυπτικῆς στὴν Ἑλλάδα.

Στὸν κοινωνικὸ τομέα: Μὲ τὴν ἀνακάλυψή τους καὶ οἱ δύο περίβολοι ξεσήκωσαν τὸν ἐνθουσιασμὸ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ σὲ παγκόσμια κλίμακα. Ἄρθρα καὶ περιγραφὲς γράφτηκαν σὲς ἡμερίδες τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ ἐποκέπτες συνέρρευσαν ἐπὶ τόπου, καθηγητές, λόγιοι, κυβερνητικοὶ παράγοντες, πρίγκιπες, ἀκόμη καὶ ἐστεμμένοι καμὰ φορὰ σὲ ἀριθμὸ ὑπερβολικὰ ἀφόρητο¹. Ὁ Schliemann δέχτηκε τὸν αὐτοκράτορα τῆς Βραζιλίας, ὁ Παπαδημητρίου τοὺς τότε βασιλεῖς τῆς Ἑλλάδος Παῦλο καὶ Φρειδερίκη, τὴν πριγκίπισσα Ὀλγα τῆς Σερβίας καὶ πλῆθος ἐπισήμων Ἑλλήνων καὶ ξένων.

Ἡ ἀνακάλυψη ὅμως τῶν περιβόλων εἶχε καὶ μιὰ ἄλλη πτυχή: καὶ τὶς δυὸ φορὲς δίχασε τὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα καὶ ὁ ἀπόηχος ἔφτασε μέσα στὸ ἴδιο τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Τὸ 1876 ὁ Schliemann καὶ ὁ Σταματάκης δὲν μιλοῦσαν μεταξύ τους καί, ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς ἀνασκαφῆς ἐπικοινωνοῦσαν μέσω τρίτων. Στὸ Συμβούλιο ὁ Κουμανούδης καὶ ὁ Καστόρχης ὑποστήριζαν τὸν Schliemann, ἀντίθετα ὁ Εὐστρατιάδης δὲν δεχόταν εὐνοϊκὴ μεταχείριση πρὸς τὸν ἀνασκαφέα καὶ ἐννοοῦσε νὰ ἐφαρμοζοῦνται πιστὰ οἱ διατάξεις. Τὸ 1951 ὁ Μαρινᾶτος ἔπνεε μένεα ἐναντίον τοῦ Παπαδημητρίου φθάνοντας στὸ σημεῖο νὰ ἀμφισβητεῖ Πρακτικὰ τοῦ Συμβουλίου² καὶ νὰ δημοσιεύει εὐρήματα καὶ ἀπόψεις ἀντιδεδοντολογικὰ πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα³. Ὁ Μυλωνᾶς κράτησε οὐδετερότητα.

Στὰ μέσα Ὀκτωβρίου 1951 καὶ ἐνῶ βρισκόταν σὲ ἐξέλιξη ἡ ἀνασκήλωση τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Κλυταιμνήστρας ὁ Ἴω.

1 Ὁ Ταφικὸς κύκλος Β. Στὸ βάθος ἡ ἀκρόπολις τῶν Μυκηνῶν καὶ τὰ δύο βουνὰ ἡ Ζάρα καὶ ὁ Προφήτης Ἥλιος.

Παπαδημητρίου σὲ ἐπίσκεψή του σὺς Μυκῆνες εἶχε δεῖ τὸν τεχνίτη τῆς ἀναστηλώσεως νὰ ἐκτελεῖ «λήψιν χωμάτων ἐξ ἀνατολῶν τοῦ τάφου» χωρὶς νὰ λάβει ὑπόψη του ὅτι ἐκεῖ μπορεῖ νὰ ὑπῆρχαν ἀρχαῖα. Ὁ Παπαδημητρίου ἐγνώριζε ὅτι τὸ 1915 ὁ καθηγητὴς, τότε ἐπιμελητὴς, Δημήτριος Εὐαγγελίδης κατὰ τὴ διάνοιξη προστατευτικῆς τάφρου γύρω ἀπὸ τὸν τάφο εἶχε βρεῖ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα καὶ ὀρισμένα μυκηναϊκὰ ὄστρακα εἶχαν ἔρθει στὸ φῶς⁴. ἦταν ἐξάλλου πεπεισμένος ὅτι στὴ θέση αὐτὴ θὰ ὑπῆρχαν ἀρχαῖα μυκηναϊκὰ γιατί ὀρισμένα εἶχαν ἐμφανισθεῖ κατὰ τὴν κατασκευὴ ὑδραγωγείου στὰ χρόνια τοῦ Βελῆ Πασᾶ· ὑπῆρχε μάλιστα ἡ παράδοση ὅτι τότε εἶχαν βρεθεῖ ἐκεῖ κάποια χρυσὰ ἀντικείμενα.

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ὁ Παπαδημητρίου ἔκανε δριμεῖς παρατηρήσεις στὸν τεχνίτη Δημήτριο Παμφίλου ποὺ ἀνέλαβε ἑκοκαφῆ χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ ἐφόρου. Μὲ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἀθήνα ὁ Παπαδημητρίου ἀναφέρθηκε στὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο, Γενικὸ Γραμματέα, παρόντος καὶ τοῦ Εὐστάθιου Σίτικα, ἀρχιτέκτονος τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως, καὶ δό-

θηκαν τότε οι σχετικές οδηγίες στους φύλακες των Μυκηνών να παρακολουθούν προσεκτικά την έκοκαφή, αν και ο Στίκας είχε τη δική του άνεδαφική θεωρία ότι τα χρώματα προέρχονταν από την άνασκαφή του Schliemann του 1876.

Όταν έμφανίστηκε το πρώτο εύρημα που ήταν ένα κομμάτι από επιτύμβια στήλη ο φύλακας Άριστοτέλης Τσιτσέκος είδοποίησε άμέσως τον έφορο Παπαδημητρίου και αυτός έδωσε έντολή στον έπιμελητή Σεραφεΐμ Χαριτωνίδη από το Ναύπλιο να σπεύσει στις Μυκήνες κι έτσι «τυχαία», όπως λέει ο Παπαδημητρίου περιληπτικά στα *Πρακτικά*⁵, αλλά όχι και τόσο τυχαία όπως είδαμε, ανακαλύφθηκε ο ταφικός κύκλος Β και άνασκάφηκε ο πρώτος τάφος, ο τάφος Α, στις 17 Νοεμβρίου 1951. Ήταν ένας λακκοειδής που βρισκόταν σε απόσταση 10 μ. δυτικά από την κορυφή της θόλου του τάφου της Κλυταιμνήστρας.

«Είς Μυκήνας άνευρέθη σκαπτός τάφος περιέχων άγγελια μεσοελλαδικά, κοσμήματα, ξίφη και έγχειρίδια» τηλεγράφησε ο Χαριτωνίδης στον Έφορο· αλλά ή άνασκαφή του έγινε «έν βία», ή έκθεσή του ήταν έλλιπής γι' αυτό και του άσκήθηκε κριτική τόσο από τους Έλληνες συναδέλφους του όσο και από ξένους οι όποιοι παρατηρούν την έλλειψη σχεδίου του τάφου και το γεγονός ότι δέν σημειώθηκε έπακριβώς ή θέση των κτερισμάτων.

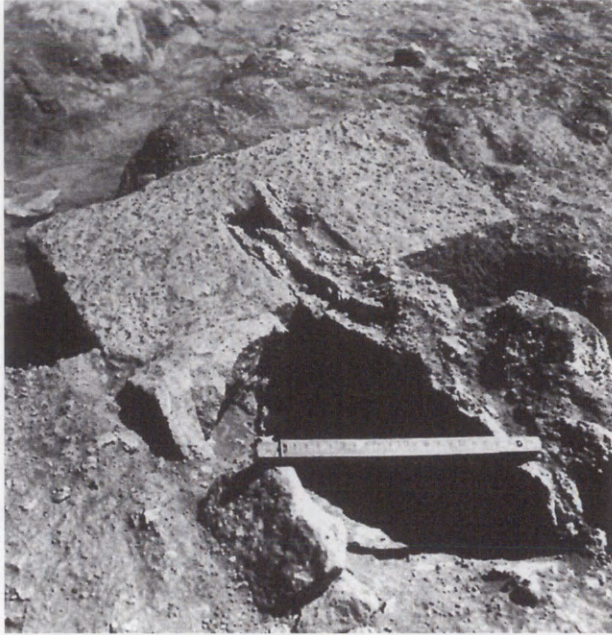
Με μία μικρή έπιχορήγηση από την Άρχαιολογική Έταιρεία άποφασίσθηκε να έρευνηθει ο χώρος κι έτσι στις 22-24 Δεκεμβρίου 1951 ο Παπαδημητρίου με τον Μυλωνά βρέθηκαν στις Μυκήνες κι άμέσως μετά στις 4 Ίανουαρίου 1952 πάλι με τον Μυλωνά και τον Θεοχάρη άρχισαν την έρευνα, όποτε άναφάνηκε ότι υπήρχε κυκλικός τοίχος που περιέβαλε τον χώρο γύρω από τον τάφο Α και μάλιστα επάνω σε ΜΕ ύπολείμματα κτισμάτων⁶. Μετά από αυτά τα έξαιρετικά θετικά άποτελέσματα άναγνωρίστηκε από την Άρχαιολογική Έταιρεία ή μεγάλη σπουδαιότητα των εύρημάτων.

Στις 2 Φεβρουαρίου 1952 στο Διοικητικό Συμβούλιο της Άρχαιολογικής Έταιρείας⁷ ο Παπαδημητρίου άναγγέλλει έπισημόως «ένδειξεις περιι τάφων έντός περιβόλου» και προτείνει τη συγκρότηση έπισημονικής έπιτροπής και τη διεξαγωγή

της έρευνας. Το Συμβούλιο αποφασίζει την ανασκαφή «διὰ τοῦ ἐφόρου καὶ συμβούλου κ. Ἰωάννου Παπαδημητρίου», ἀποφασίζει ἐπίσης νὰ διαθέσει γιὰ τὸ «σπουδαιότατο ἔργο» τὶς προσόδους ἀπὸ τὸ κληροδότημα τοῦ Φοίβου Φαρμᾶ καὶ ὀρίζει τριμελῆ ἐποπτικὴ ἐπιτροπὴ ἀποτελούμενη ἀπὸ τὸν Ἄντωνιο Κεραμόπουλλο, Σπυρίδωνα Μαρινᾶτο καὶ Γεώργιο Μυλωνᾶ. Ὁ Μαρινᾶτος ἀμέσως ἀμφισβήτησε τὴ διατύπωση τῶν Πρακτικῶν καὶ αὐτὸ ἦταν τὸ πρῶτο κρούσμα μιᾶς σειρᾶς προβλημάτων γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

Ἡ μεγάλη ανασκαφὴ ξεκίνησε στὶς 3 Ἰουλίου 1952 καὶ ἐπεκτάθηκε σὲ τρεῖς ανασκαφικὲς περιόδους ὡς τὶς 6 Σεπτεμβρίου 1954. Συμπληρωματικὲς ἔρευνες ἔκανε ὁ Παπαδημητρίου καὶ ἀργότερα, τὸ 1955 καὶ 1957. Ἐκτὸς τοῦ Παπαδημητρίου καὶ Μυλωνᾶ στὴν ανασκαφὴ συμμετεῖχαν ἐργάτες, συντηρητές, ὁ φωτογράφος Νικόλαος Τομπάζης, ὁ ἐπιμελητὴς τότε Δημήτριος Θεοχάρης καὶ ὁ ἔξαιρετικὸς ἀρχιεργάτης καὶ ἐπιστάτης τῶν ανασκαφῶν Ἰωάννης Καραμηῆτρος στὸν ὁποῖο ὀφείλονται πολλὰ ἀπὸ τὰ ἄλλα μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς ὁ Μαρινᾶτος ἔμεινε συνεχῶς ἐπὶ τόπου περίπου γιὰ ἓνα μῆνα ἀπὸ τὶς 14 Ἰουλίου 1952 ὡς τὶς 12 Αὐγούστου καὶ μετὰ, τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ ὁ Κεραμόπουλλος ἐμφανίζονταν κατὰ τὸν τρόπον τινὰ ἐπεισοδιακὰ.

Ἡ ανασκαφὴ διεξήχθη σὲ ἀτμόσφαιρα ἐνθουσιασμοῦ γιὰ τὰ καταπληκτικὰ εὐρήματα καὶ τὴν εἰκόνα δίνει ὁ Παπαδημητρίου στὰ ἡμερολόγια του. Σταχυολογῶ ἀπὸ αὐτὰ τὴ μεγάλη χαρὰ ποὺ ἐπικράτησε ὅταν ὁ Καραμηῆτρος ἀνακοίνωσε ὅτι «ἔπασσε τοῖχο» καὶ μαζεύτηκαν ὅλοι γιὰ νὰ ἰδοῦν. Εἶχε πράγματι ἀγγίξει τὴν ἐπιτύμβια στήλη ποὺ βρισκόταν κατὰ χώραν πάνω ἀπὸ τὸν τάφο Ν [2]. Ἡ ἴδια χαρὰ ἐκδηλώθηκε ὅταν στὶς 28 Ἰουλίου βρέθηκε ἡ προσωπίδα [3] καὶ μ' αὐτὴν ὑποδηλώνεται ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς ΥΕ περιόδου – ἢ τὸ τέλος τῆς ΜΕ – εἶχε κι αὐτὴ μιὰ παράδοση πλοῦτου. Πρόσφατα ὁ Μαρινᾶτος εἶχε ἀναφερθεῖ, χωρὶς νὰ περιμένῃ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἔρευνας, «εἰς τὴν πτωχείαν» τῶν τάφων. «Δὲν περίμενε τουλάχιστον νὰ ἰδῆ», σημειώνει ὁ Παπαδημητρίου. Στὶς 26 Αὐγούστου βρέθηκε ὁ περίφημος σφραγιδόλιθος μὲ τὴν παράσταση γενειοφόρου [4] κι ἀμέσως ὁ Θεοχάρης συγκινημένος τὸν χαρακτή-

2 Άνασκαφή στον τάφο Ν. Ἐπιτύμβια στήλη.

3 Προσωπίδα ἀπὸ τὸν τάφο Γ. Πρῶτο μιὰ τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Ἡλεκτρο. Ὑψ. 0.22. ΕΑΜ ἀρ. 8709.

4 Δισκοειδῆς σφραγιδόλιθος ἀπὸ τὸν τάφο Γ. 1600-1550 π.Χ. Ἀμέθυστος. Διάμ. 0.01. ΕΑΜ ἀρ. 8708.

5 Κύμβα από τὸν τάφο Ο. 1600-1550 π.Χ. Ὁρεία κρύσταλλο. Μήκ. 0.132. ΕΑΜ ἀρ. 8638.

ρισε ὡς τὸν «πρῶτο Ἕλληνα ποὺ γνωρίζουμε»! Καὶ βέβαια ἦταν μιὰ εὐτυχομένη στιγμή ὅταν ἀνοίχτηκε ὁ τάφος Ο ποὺ τὸν ὀνόμασαν «κρυστάλλινο» ἐξαιτίας τοῦ πλούτου τῶν εὐρημάτων ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο. Ἐκεῖ βρέθηκε τὸ «θαυμασιότερο εὕρημα» τῶν ἀνασκαφῶν, ἡ κύμβα ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο, ὑψηλῆς τέχνης πρῶτο παράδειγμα στὴ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα [5]. Εἶναι ἴσως ἔργο μινωίτη τεχνίτη χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι βέβαιο, ὅπως ἴσως δείχνει ἤδη τόσο παλιὰ τὶς ἐπαφές τῆς Ἑλλάδος μὲ τὰ νησιά, τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Μέση Ἀνατολή.

Ἵππηρχε βέβαια καὶ ὁ ἐξωτερικὸς ἐνθουσιασμός: αὐτὸς τοῦ κοινοῦ ποὺ ἔσπευδε νὰ δεῖ τὰ σπουδαῖα τοῦ παρελθόντος. Ἔγινε ἤδη λόγος γι' αὐτό· ἦταν τόσο μεγάλος κάθε μέρα ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπισκεπτῶν ὥστε ὁ Παπαδημητρίου ἀναγκάστηκε νὰ βάλει ὠράριο γιὰ τοὺς ἐποκέπτες. Οἱ μεγάλες ἀνακαλύψεις συνοδεύονται συχνὰ ἀπὸ τέτοια φαινόμενα συρροῆς κόσμου καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μαρινᾶτος ποὺ ἦταν στὴν περίπτωση τῶν Μυκηνῶν πολὺ ἐπικριτικὸς τὸ γνώρισε αὐτὸ τὸ φαινόμενο ἀργότερα στὶς ἀνασκαφές τῆς Θήρας, ἀλλὰ τότε ἦταν αὐτὸς καὶ δικαίως ὁ κεντρικὸς ἥρωας.

Ὁ Μαρινᾶτος, σπουδαῖος ἐπιστήμων ὁ ἴδιος, ὑπῆρξε ἓνα δυσάρεστο κεφάλαιο στὴν ἱστορία τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β. Ὁ Παπαδημητρίου τὸν συμπαθοῦσε καὶ τὸν ἤθελε στὴν ἐπιτροπή. Ἐνῶ βρισκόταν στὶς Μυκῆνες ἀπὸ τὶς

28 Ιουνίου 1952 καθυστέρησε επίτηδες την έναρξη της ανασκαφής ως τις 3 Ιουλίου για να φθάσει ο Μαρινάτος πού βρισκόταν στην Πύλο κι επειδή δεν έρχόταν, στις 7 Ιουλίου του έγραψε σχετικά ζητώντας του να έπισπεύσει την άφιξή του. Ο Μαρινάτος έφθασε στις 14 Ιουλίου 1952. «Ἦλθεν επίσης ο κ. Μαρινάτος», γράφει ο Παπαδημητρίου «μὲ ἀρκετὴν οἴησιν ὅπως πάντοτε καὶ μὲ διαρκεῖς ἀμφιβολίες περὶ ὑπάρξεως ἄλλου κύκλου καὶ ἄλλων τάφων!»⁸.

Στις 18 Ιουλίου κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου Γ καὶ ἐνῶ ὁ Παπαδημητρίου εἶχε ζητήσει νὰ παραμείνει in situ ἡ βάση τῆς ἐπιτύμβιας στήλης γιὰ νὰ μελετηθεῖ, σὲ κάποια σύντομη ἀπουσία του ὁ Μαρινάτος διέταξε τοὺς ἐργάτες νὰ τὴν ἀφαιρέσουν. Συμπτωματικὰ τὸ ἴδιο εἶχε συμβεῖ καὶ στὸν ταφικὸ κύκλο Α. Ὁ Σταματάκης ἤθελε νὰ μείνουν οἱ στήλες ἐπὶ τόπου καὶ ὁ Schliemann ἀπαιτοῦσε νὰ ἀφαιρεθοῦν.

Ἀργότερα ὁ Μαρινάτος παραπονέθηκε ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου Γ προχωροῦσε μὲ «ρυθμὸν ἀκατανοήτως βραδύν». Δὲν εἶναι πὰ μυστικὸ ὅμως ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ πράγματι καθυστεροῦσε ἀλλὰ ἐπίτηδες, καὶ σ' αὐτὸ ἦταν σύμφωνοι καὶ ὁ Παπαδημητρίου μὲ τὸν Μυλωνᾶ καὶ τοὺς ἄλλους, γιὰτὶ περίμεναν νὰ φύγει ὁ Μαρινάτος γιὰ νὰ μὴν ἐπεμβαίνει συνέχεια καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ ἡρεμία.

Στις 12 Αὐγούστου ὁ Μαρινάτος βρέθηκε σὲς Μυκῆνες συγχρόνως μὲ τὸν Ὀρλάνδο πού εἶχε μεταβεῖ ἐκεῖ γιὰ θέματα συντήρησης καὶ ἀναστήλωσης. «Πολὺ ἐστενοχωρήθην πάλιν» γράφει ὁ Παπαδημητρίου «ὅτι χθὲς Κυριακὴ ἦλθεν ὡς ξεναγῶν ὁ κ. Μαρινάτος ὅστις καὶ εἰς τὸν Ὀρλάνδον ἔκαμε παράπονα ὅτι δὲν ἀκούω κανένα καὶ ὅτι αὐτὸς ἐνόμιζε ὅτι ὁ ἴδιος θὰ εἶναι ὁ διεθυντὴς τῶν ἀνασκαφῶν! Εὐτυχῶς πού δὲν λαμβάνω ὑπ' ὄψιν μου τὰς ἀνοήτους θεωρίας του πού ἀποδεικνύονται ἐκ τῶν πραγμάτων κοῦφοι καὶ ἐπιπόλοιοι». Τὸ θέμα τοῦ Μαρινάτου ἦταν τελικὰ καθὼς φαίνεται αὐτό: ἤθελε νὰ ἔχει πάρει τὴν ἀνασκαφὴ.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1953 στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας⁹ ὁ Μαρινάτος παρατηρεῖ ὅτι «αἱ [περυσινὰ] ἀνασκαφαὶ δὲν ἔγιναν μετὰ δεούσης προσοχῆς» καὶ ζητᾶ νὰ γίνῃ ἐντονότερη παρακολούθηση ἀπὸ τὴν ἐπιτροπή.

Ὁ Εὐαγγελίδης λέει ὅτι γνωρίζει ἀπὸ τὸν Μυλωνᾶ πὼς ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς ἐπιστήμης, πράγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνει ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς, ἐνῶ ὁ Μαρινᾶτος ἐπιμένει καὶ λέει ὅτι θὰ ζητήσῃ τὴν ἄδεια ἀπὸ τὸ Συμβούλιο νὰ φέρῃ ἐπιστολὴ τοῦ Μυλωνᾶ ποὺ θὰ ἀποδεικνύει τὰ λεγόμενά του. Τέτοια ἐπιστολὴ δὲν βρέθηκε καὶ εἶναι ἀπίθανο νὰ ὑπῆρξε. Ὁ Μυλωνᾶς ἦταν πολὺ προσεκτικὸς καὶ πάντως οἱ σχέσεις του μὲ τὸν Παπαδημητρίου στὴν ἀνασκαφὴ ἦταν ἄρμονικες. Πολλὲς φορὲς στὰ ἡμερολόγια του ὁ Παπαδημητρίου γράφει ὅτι ἦταν μεγάλη ἀνακούφιση γι' αὐτὸν ἡ παρουσία τοῦ Μυλωνᾶ. Ὅπως ἂν ἴσχυε τὸ Συμβούλιο γὰρ νὰ κατευθύνῃ τὰ πνεύματα παρακάλεσε τὸν Παπαδημητρίου νὰ συμμορφωθεῖ στὶς ὑποδείξεις τῆς ἐπιτροπῆς.

Πολὺ γρήγορα τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1953 ὁ Μαρινᾶτος δημοσίευσε τὸ ἄρθρο «Περὶ τοὺς νέους βασιλικούς τάφους τῶν Μυκηνῶν»¹⁰. Εἶχε παρακολουθήσει μόνον τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου Γ κι αὐτὴν ὄχι ἐντελῶς ἀλλὰ πάντως μὲ ὅλα τὰ βασικά της στοιχεῖα, καὶ ἔσπευσε νὰ τὰ δώσει ὅλα στὴ δημοσιότητα πρὶν ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα, πράγμα ποὺ ἐπικράνε πολὺ τὸν Παπαδημητρίου καὶ δημιούργησε γενικὰ ἀλγεινὴ ἐντύπωση. Τὸ ἄρθρο δὲν ἀναφέρεται μόνον στὸν ταφικὸ κύκλο ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα σημαντικὰ θέματα ὅπως οἱ ἐπιτύμβιες στήλες καὶ οἱ θολωτοὶ τάφοι τῶν Μυκηνῶν. Σχετικὰ μὲ τὸν ταφικὸ κύκλο, ἔχει μερικὲς σωστὲς παρατηρήσεις ὅπως τὴν ἀναπαράσταση τῆς στήλης τοῦ τάφου Γ [6], ἀλλὰ καὶ ἄλλες ἐπιπόλαιες – ἢ μᾶλλον βιαστικές – ποὺ γρήγορα κατέπεσαν, ὅπως ὅτι ὁ νεκρὸς ἦταν σκεπασμένος μὲ ὀκτώσχημη ἀσπίδα, ἢ ὅτι οἱ ταφῆς τῶν γυναικῶν δὲν εἶχαν ἐπιτύμβιες στήλες, ἢ ὅτι στὸν τάφο Β ἦταν θαμμένη γυναίκα ἐπειδὴ δὲν εἶχε ὄπλα ἐνῶ ἡ ἔρευνα ἀπέδειξε ὅτι ἦταν ἄνδρας κλπ. Οἱ λεπτομέρειες εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης.

Τὸ πὼς δυσάρεστο στὴν ἱστορία αὐτὴ εἶναι ὅτι ὁ Μαρινᾶτος μὲσω προσώπων φιλικὰ διακείμενων πρὸς αὐτὸν εἶχε φροντίσει νὰ λάβῃ γνώση τῆς μεγάλης ἐκθεσης ποὺ εἶχε ἐτοιμάσει ὁ Παπαδημητρίου γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ ἀνακοινωθεῖ μόνον στὸ Συμβούλιο καὶ νὰ παραμείνῃ στὸ ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου.

6 Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὸν τάφο Γ. Ἀναπαράσταση. (Σπ. Μαρινᾶτος.)

Στις 6 Ἰουλίου ὁ Μαρινᾶτος ἀποφάσισε νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ μέλος τῆς ἐπιτροπῆς τῶν Μυκηνῶν. Εἶχε δυσανεστῆθεῖ ἐπειδὴ ὁ «Ἐφορεύων» τῶν Μυκηνῶν – κι ὄχι ὁ Ἐφορος – ἤθελε νὰ συνεχίσει μόνος του τὴν ἀνασκαφή, ὅτι τὸ Συμβούλιο καὶ μάλιστα ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας δὲν τὸν ὑποστήριξαν καὶ ὅτι ἓνα μάλιστα μέλος τοῦ Συμβουλίου πρότεινε νὰ συνεχίσει τὴν ἀνασκαφή ὁ Παπαδημητρίου μόνο μὲ τὸν Μυλωνᾶ. Στὴν ἐπιστολὴ παραίτησης ποὺ ἔστειλε σημειώνει ὅτι ὁ ἐπιφορτισμένος τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀνταποκριθεῖ «εἰς τὸ βᾶρος τοῦτο», ὅτι οἱ ἀνασκαφῆς ἦταν πολυδάπανες, ὅτι οἱ ἐπισκέπτες ἦταν πολλοί, ὅτι ἡ παραμονὴ κτερισμάτων καὶ σκελετῶν ἐκτεθειμένων τοὺς ἐβλάψε «καιριώτατα» κλπ. Ὁ Κεραμόπουλλος ἐξέφρασε τὴν ἀπορία του γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κ. Μαρινᾶτος δὲν διαμαρτυρήθηκε ἀμέσως γιὰ ὅλα ἀλλὰ ἓνα χρόνο ἀργότερα καὶ παρατήρησε ὅτι ὁ Παπαδημητρίου φερόταν πάντα μὲ σεβασμὸ πρὸς τὴ συμβουλευτικὴ ἐπιτροπὴ. Ὁ Εὐαγγελίδης προσέθεσε πὼς ἡ

συνεργασία Παπαδημητρίου-Μυλωνά υπήρξε αρμονική γι' αυτό και δημοσίευσαν μαζί στο περιοδικό *Archaeology* τὰ πρῶτα πορίσματα¹¹. Τὸ Συμβούλιο δὲν δέχθηκε τὴν παραίτηση.

Ἡ ὑπόθεση παρὰ λίγο νὰ πάρει καταστρεπτική τροπὴ γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Συνεφώνησαν ὁ Μαρινᾶτος, ὁ Καροῦζος καὶ ὁ Μηλιάδης, ἐνῶ κατὰ τὰ ἄλλα μάλλον ἐμισσοῦντο, νὰ ὀρίσουν ἐπιτροπὴ μὲ εἰσηγητὴ τὸν Καροῦζο, ἢ ὁποῖα ἐπρόκειτο νὰ συντάξει νέον καταστατικὸ χάρτη τῶν ἀνασκαφῶν: νὰ περιορισθοῦν οἱ ἀνασκαφές τῆς Ἑταιρείας καὶ οἱ αἰτήσεις γιὰ ἀνασκαφὴ νὰ μὴν κατατίθενται στὴν Ἑταιρεία ὅπως συνήθως ἀλλὰ στὸ Ὑπουργεῖο. Ὁ ἀπώτερος σκοπὸς ἦταν νὰ σταματήσει ἡ ἀνασκαφὴ τῶν Μυκηνῶν καὶ ὁ Μαρινᾶτος τὸ παραδέχθηκε. Τὴν ἀλληλουχία τῶν γεγονότων αὐτῶν καὶ τὴ μεγάλη του πικρία γι' αὐτὴ τὴν πολεμικὴ ἐναντίον του διηγεῖται ὁ Παπαδημητρίου στὸ ἡμερολόγιο τοῦ 1953 καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ¹².

Ὁ Παπαδημητρίου δὲν δημοσίευσε τὸν ταφικὸ κύκλο Β, πέθανε νέος, ἔξι μόνον χρόνια ἀφοῦ εἶχε τελειώσει τὴν ἔρευνα, καὶ δὲν εἶναι βέβαιο ἂν θὰ τὸν δημοσίευε μὲ τέτοια ἔκταση ὅπως ὁ Μυλωνᾶς: ἦταν περισσότερο ἄνθρωπος τοῦ πεδίου – καὶ σὰν Διευθυντὴς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἦταν πολὺ ἀπασχολημένος – καὶ λιγότερο τοῦ γραφείου. Τὸ ἡμερολόγιό του καὶ οἱ ἐκθέσεις του στὰ *Πρακτικὰ* εἶναι πολὺτιμα καὶ ἔβλεπε τὰ πράγματα μὲ σωστὴ κρίση. Μετὰ τὸν θάνατό του τὰ ἡμερολόγια βρισκόνταν γιὰ ἓνα διάστημα στὴ διάθεση τοῦ Μυλωνᾶ ἀλλὰ σύντομα ἡ οἰκογένεια τοῦ Παπαδημητρίου τὰ ἐζήτησε πίσω, πράγμα ποὺ δυσσάρεστησε τὸν Μυλωνᾶ, ὅπως ὁ ἴδιος καθαρὰ ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ στὴ μεγάλη δημοσίευση. Μὲ αὐστηρὸ τρόπο ἀσκεῖ κριτικὴ στὴ στάση τῆς οἰκογένειας Παπαδημητρίου καὶ ὁ Ο. Dickinson στὴ βιβλιοκρισία του γιὰ τὸν ταφικὸ κύκλο Β¹³. Ἀλλὰ τὰ πράγματα δὲν ἦταν τόσο ἀπλά. Ὅταν πέθανε ὁ Παπαδημητρίου ὁ Μαρινᾶτος ζοῦσε καὶ εἶχε καὶ μεγάλη δύναμη. Ἡ Ἰνα Παπαδημητρίου θὰ πρέπει νὰ φοβόταν πολὺ γιὰ ἀδιακρισία στὰ ἀρχαιολογικὰ θέματα ἀλλὰ καὶ γενικά: πιθανὸν νὰ θεώρησε καλύτερο νὰ μὴ δώσει τὰ ἡμερολόγια στὴ δημοσιότητα ἐπειδὴ γράφουν πολλὰ στενάχωρα γιὰ γνωστούς ἀρχαιολόγους ποὺ κατὰ τρεξαν ἄδι-

κα τὸν ἄντρα της. Πολὺ ἀργότερα τὰ κατέθεσε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ὅπως καὶ ἦταν τὸ σωστό.

Ὁ Μυλωνᾶς ἐξάλλου, παρῶν ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν ἀνασκαφὴ κρατοῦσε ὁ ἴδιος λεπτομερῆ ἡμερολόγια, τὰ πράγματα ἦταν τὰ ἴδια. Σὲ μιὰ περίπτωση τὸ ἴδιο τευχίδιο περιλαμβάνει συγχρόνως περιγραφὲς τοῦ Παπαδημητρίου καὶ τοῦ Μυλωνᾶ καὶ εἶναι σχεδὸν πανομοιότυπες.

Ἄν στὴ μνημειώδη δημοσίευση τοῦ Μυλωνᾶ ὑπάρχουν κάποιες ἀντιρρήσεις αὐτὲς δὲν ὀφείλονται στὴν ἔλλειψη τῶν ἡμερολογίων τοῦ Παπαδημητρίου ἀλλὰ σὲ ὀρισμένες ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα, πράγμα ἀπόλυτα κατανοητό, κυρίως ὅμως στὴν ὀργάνωση τοῦ κειμένου γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνει λόγος πῶς κάτω.

Ὁ ταφικὸς κύκλος Β – ὁ χαρακτηρισμὸς Β ὀφείλεται στὸν Σπυρίδωνα Μαρινᾶτο σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν ταφικὸ κύκλο Α πού βρίσκεται μέσα στὴν ἀκρόπολη – ἦταν περικλεισμένος ἀπὸ κυκλικὸ περίβολο κυκλώπειας τεχνοτροπίας, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, σχετικὰ καλὰ διατηρημένο στὴ ΒΑ πλευρά, ἀλλὰ τὰ ἴχνη του διακρίνονται καὶ στὴ νότια καὶ τὴ ΝΑ [7]. Εἶχε πάχος περίπου 1.55 μ., ὕψος 1.20 μ. καὶ διάμετρο 28 μ. Ἡ εἴσοδος βρισκόταν πιθανότατα στὴ δυτικὴ πλευρὰ πρὸς τὴν ὁποία καθὼς φαίνεται ἦταν στραμμένες καὶ οἱ στήλες. Εἶναι παλαιότερος τοῦ κύκλου Α – οἱ πρῶτες ταφὲς ἀνάγονται στὰ τέλη τοῦ 17ου π.Χ. αἰ. καὶ γιὰ ἓνα διάστημα οἱ δύο περίβολοι ἦταν συγχρόνως σὲ χρῆση, πράγμα πού ἔδωσε ἀφορμὴ στὸν Μαρινᾶτο νὰ διατυπώσῃ τὴ θεωρία ὅτι δύο βασιρικὰ γένη κυβέρνησαν τὶς Μυκῆνες καὶ χρησιμοποίησαν συγχρόνως ἢ καὶ διαδοχικὰ τοὺς δύο περιβόλους. Εἶναι πιθανὸ ὅτι οἱ δημιουργοὶ τοῦ κύκλου Α ἐπεζήτησαν τὴν ὁμοιότητα μὲ τὸν παλαιότερο κύκλο Β ὅσον ἀφορᾷ τὶς διαστάσεις – διάμετρο – καὶ τὴ γενικότερη διάταξη.

Ἐντὸς τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β ὑπῆρχαν 26 τάφοι ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 14 ἦταν λακκοειδεῖς καὶ οἱ 12 «κιβωπιόσχημοι», οὐσιαστικὰ ὅμως εἶναι ὀρθογώνιοι λάκκοι/ pit graves μικρῶν διαστάσεων στεγασμένοι μὲ μιὰ πλάκα – δὲν παρουσιάζουν τὰ καθαυτὸ χαρακτηριστικὰ τοῦ κιβωπιόσχημου¹⁴. Οἱ τάφοι εἶχαν προσανατολισμὸ γενικὰ ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο ἀλλὰ οἱ

7 Ταφικός κύκλος Β. Τὸ ΒΑ τμήμα τοῦ κυκλικοῦ περιβόλου.

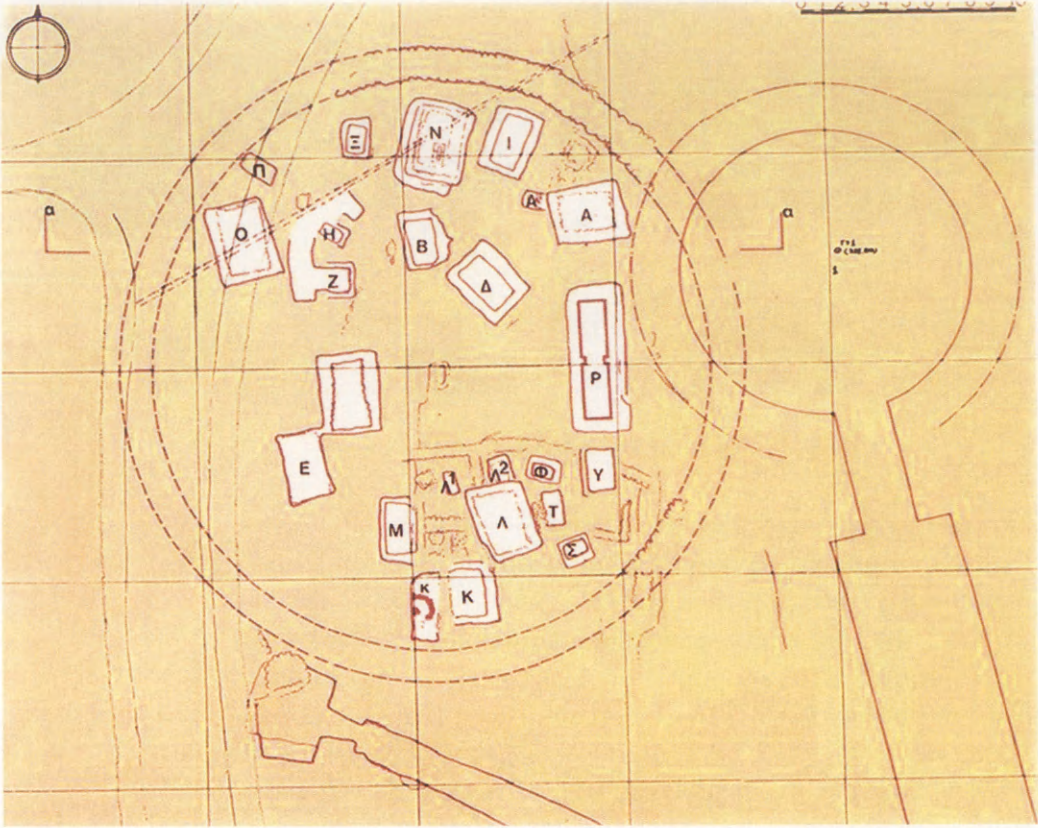
διάφορες ταφές στο ἐσωτερικό τους δὲν φαίνεται νὰ εἶχαν ιδιαίτερο προσανατολισμό. Ἔχουν ἀριθμηθεῖ ἀπὸ τὸν Παπαδημητρίου μὲ τὰ γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου [8].

Ἀπὸ τὴν ἄποψη κατασκευῆς διαροῦνται χονδρικὰ σὲ τρεῖς ὁμάδες. Παλαιότεροι καὶ πτωχότεροι σὲ κτερίσματα ἦταν οἱ μικροὶ τάφοι. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν οἱ: Α1, Α2, Ζ, Η, Θ, Λ2, Ξ1, Ρ, Σ, Τ, Φ.

Στὴ μεσαία φάση ἀνήκουν οἱ: Β, Ι, Κ, Λ, Α1, Ξ, Υ πὸς περιλαμβάνουν κτερίσματα σχετικὰ ἀπλά.

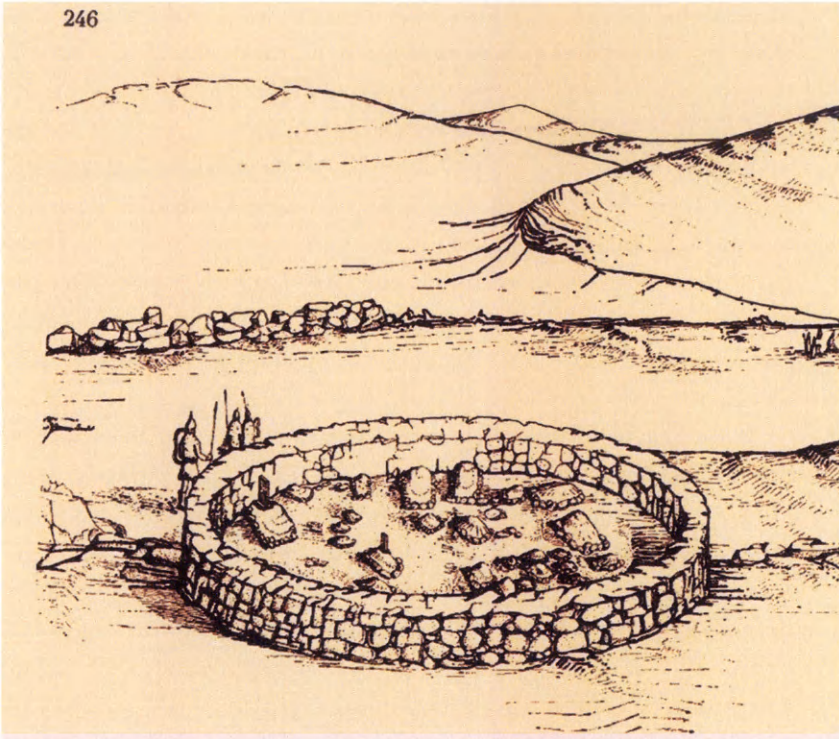
Στὴ ὑστερη φάση οἱ τάφοι: Α, Γ, Δ, Ε, Μ, Ν, Ο, Π χαρακτηρίζονται ἀπὸ πλούσια, ἐκλεπτυσμένα κτερίσματα¹⁵. Ὁ τάφος Ρ ἀποτελεῖ μιὰ χωριστὴ περίπτωση γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνεῖ λόγος πῶς κάτω. Οἱ 4 τάφοι πὸς εἶναι οἱ νεότεροι ὅλων ἔφεραν καὶ ἐπιτύμβιες στήλες: Α, Γ, Ν, Ο.

Οἱ τάφοι τῆς μέσης καὶ νεότερης φάσης εἶχαν δάπεδο στρωμένο μὲ χαλίκια· οἱ τοῖχοι εἶχαν πλήρως ἢ μερικῶς ἐπένδυση ἀπὸ ἀργὴ λιθοδομία ἢ πλίνθους· ἡ στέγη στηριζόταν σὲ ξύλινες δοκοὺς καὶ ἀπετελεῖτο ἀπὸ πλάκες ἐπάνω στὶς ὁποῖες ἐτοποθετοῦντο καλάμια, χόρτα ἢ τύρφη καὶ τέλος μιὰ στρώση πηλοῦ – πλέσια – γιὰ νὰ προστατευεῖται ὁ τάφος ἀπὸ τὴν ὑγρασία. Ἡ χρῆση πηλοῦ εἶναι χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν λακκοειδῶν, πὸς ἔγινε κατανοητὸ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ κύκλου Β. Ἡ στέγη δὲν βρισκόταν στὴν κορυφὴ τοῦ οὐράματος ἀλλὰ χαμηλότερα, σὲ μικρὴ σχετικὰ ἀπό-

8' Ο Ταφικός κύκλος Β. Κάτοψη.

σταση από το δάπεδο του τάφου δημιουργώντας έτσι ένα μικρό ταφικό δωμάτιο. Το υπόλοιπο τμήμα του σκάμματος από τη σκεπή ως την επιφάνεια του εδάφους γειμιζόταν με χώμα. Οί 4 στήλες του ταφικού κύκλου Β έπειδη βρέθηκαν κατά χώραν έδωσαν πολλές πληροφορίες για τη χρήση τους και επέτρεψαν να μελετηθούν καλύτερα και οί στήλες του ταφικού κύκλου Α¹⁶. Οί περίβολοι συγκρατούσαν μια παχιά έπιχωμάτωση· οί στήλες ήταν τοποθετημένες στην επιφάνεια του κύκλου έπάνω σ' ένα έλαφρό έξαρμα, έναν ύποτυπώδη τύμβο [9]. "Αν δέν υπήρχε στήλη, ή θέση των τάφων στην επιφάνεια σημειωνόταν με σωρό λίθων ή, για τους παλαιότερους, με μια άπλη λίθινη περίμετρο περίπου στίς διαστάσεις του τάφου.

9 Ὁ Ταφικὸς κύκλος Β. Σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση. (Γ. Μυλωνᾶς. Σχέδιο Α. Βογιατζῆς.)

Ὅπωςδήποτε τὸ θέμα τῶν στηλῶν καὶ τὸ πῶς καὶ πότε, δηλαδή γιὰ ποὺ νεκρὸ ἐτοποθετοῦντο, δὲν ἔχει διευκρινισθεῖ καὶ ἡ ἔρευνα περιπλέκεται, κυρίως στὸν κύκλο Α ὅπου ἔχουν βρεθεῖ πολλὲς στήλες. Οἱ Μυκηναῖοι μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ ἐλευθεριότητα στὸ θέμα τοῦ χειρισμοῦ τῶν νεκρῶν εὐκόλα κατέστρεφαν μιὰ στήλη γιὰ νὰ τὴν χρησιμοποιήσουν ὡς βάση γιὰ κάποιαν ἄλλη. Ἀπὸ τὸν τάφο Γ προέρχεται τὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῆς στήλης πού, ἂν καὶ ἔφερε γλυπτὴ διακόσμηση, σὲ μιὰ δευτέρη χρῆση χρησίμευσε ὡς βάση.

Ἡ καταγωγὴ τῶν λακκοειδῶν ἔχει δημιουργήσει πολλὰ συζητήσια. Ὁ Μυλωνᾶς καὶ οἱ περισσότεροὶ ἐρευνητές – Wace, Dickinson – δέχονται ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ἐξέλιξη τῶν κιβωποσχημῶν. Ὁ Μυλωνᾶς διατύπωσε τὴ θεωρία αὐτὴ ὅταν

συγχρόνως με τον ταφικό κύκλο Β έρευνούσε και τὸ νεκροταφείο τῆς Ἐλευσίνας ὅπου πράγματι μερικοὶ μεγάλοι κιβωτιόσχημοι μοιάζουν με μικροὺς λακκοειδεῖς¹⁷.

Ὅρισμένοι ἄλλοι μελετητὲς ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ λακκοειδής, ἕνας ιδιαίτερος ταφικὸς τύπος με μεγάλο βάθος, συγκεκριμένη κατασκευὴ καὶ ταφὲς με πολλὰ κτερίσματα ἔχει μιὰ ἀπώτερη βόρεια καταγωγή καὶ παρουσιάζει μεγάλη συγγένεια με τάφους στὸ Αλαζα Ηῦγῦκ καὶ στὴν περιοχή τοῦ Καυκάσου¹⁸. Τοὺς τάφους αὐτοὺς ὅμως χωρίζει μεγάλη γεωγραφικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς λακκοειδεῖς τῶν Μυκηνῶν.

Στὸν ταφικὸ κύκλο Β οἱ πραγματικὰ μεγάλοι λακκοειδεῖς συνυπῆρξαν με τοὺς μικρότερους τάφους, τοὺς ἀπλοὺς λάκκους – pit graves – καὶ μάλιστα ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι ἕνας μικρὸς τῆς πρώτης ὁμάδας λάκκος μπορεῖ νὰ ἔχει χαρακτηριστικὰ παρόμοια μ' ἐκεῖνα τοῦ μεγάλου λακκοειδοῦς. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀνήκει π.χ. ὁ τάφος Ζ τοῦ ὁποῖου τὴ στέγη στήριζαν δοκοὶ ὅπως κανονικὰ στοὺς λακκοειδεῖς. Ὁ χαρακτηρισμὸς «ἐξέλιξη ἀπὸ τοὺς κιβωτιόσχημους» δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει χρονολογικὴ ἀξία. Ὁ λακκοειδής δὲν εἶναι βέβαια ξενόφερτος ἀλλὰ πάντως ἀνταποκρίνεται σὲ ἕνα διαφορετικὸ τρόπο ταφῆς, μιὰ διαφορετικὴ ταφικὴ ἀντίληψη καὶ προτιμήθηκε ἀπὸ ὀρισμένες κοινωνικὲς ὁμάδες ποὺ προσέβλεπαν σὲ μιὰ πολυτελέστερη ταφὴ πιθανότατα καὶ με ἐπιδράσεις ἀπὸ ἄλλες περιοχές. Συχνὰ παρατηρεῖται ὅτι παρόμοιες ιδέες ἐμφανίζονται σὲ διαφορετικοὺς τόπους καὶ κάτω ἀπὸ διαφορετικὲς συνθήκες. Τὸ ἴδιο μπορούμε καὶ νὰ θεωρήσουμε γιὰ τὶς προσωπίδες ποὺ ἐμφανίστηκαν στὴν Ἑλλάδα πρῶτα στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ – στὸν ταφικὸ κύκλο Β – καὶ χίλια χρόνια μετὰ στὸ νεκροταφείο τῆς Σίνδου.

Ὅποσοδήποτε ἡ θεωρία, τὴν ὁποία ἀσπάσθηκε καὶ ὁ Μυλωνᾶς, ὅτι τὸ μεγάλο βάθος τῶν λακκοειδῶν ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τῶν ζώντων νὰ ἐξασφαλισθοῦν οἱ θησαυροὶ δὲν εὐσταθεῖ καὶ οἱ τάφοι δὲν ἀπέφυγαν τὴν σύληση, ὅπως π.χ. ὁ τάφος Λ¹⁹ [10].

Οἱ νεκροὶ θάβονταν σὲ συνεσταλμένη στάση στοὺς μικροὺς λάκκους ἐνῶ στοὺς πραγματικοὺς λακκοειδεῖς ἦταν ξαπλωμέ-

10 Ο Γιάννης Καραμήτρος στον τάφο Α.

νοι είτε ύπιοι είτε έκτάδην με τὰ πόδια ἀνοικτὰ καὶ τὰ χέρια στοὺς μηρούς, πράγμα ποὺ ἔδωσε ἀφορμὴ στὸν Μαρινᾶτο νὰ διατυπώσει τὴ θεωρία ὅτι ὁ νεκρὸς φοροῦσε τὴν ὀκτώσχημη ἀσπίδα καὶ στὸν Παπαδημητρίου ὅτι ἦταν σκεπασμένος με βαριὰ κλινοσκεπάσματα. Οὔτε τὸ ἓνα οὔτε τὸ ἄλλο συνέβαιναν, ἀπλὰ ὁ νεκρὸς ἦταν θαμμένος με τὰ γόνατα λυγισμένα καὶ ὑψωμένα καὶ τὸ κεφάλι ἀκουμπισμένο σὲ προσκέφαλο. Μὲ τὴ βαθμιαία ἀποσύνθεση τοῦ σαρκικοῦ περιβλήματος ὁ σκελετὸς ὑφίστατο καθίζηση με ἀποτέλεσμα νὰ ἐμφανίζει τὴ συγκεκριμένη στάση.

Ὁ τάφος Β ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἀνοιξαν με κανονικὴ ἀνασκαφὴ ὁ Παπαδημητρίου με τὸν Μυλωνᾶ – ὁ Α εἶχε ἀνασκαφεῖ πλημμελῶς ἀπὸ τὸν Χαριτωνίδη – καὶ εἶδαν τότε με μεγάλη συγκίνηση γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς λακκοειδοῦς με τὸ λείψανο καὶ τὰ κτερίσματά του στὴν ἀρχικὴ τους θέση. Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β ἔγινε κατανοητὸς ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο ἦταν κατασκευασμένοι οἱ λακ-

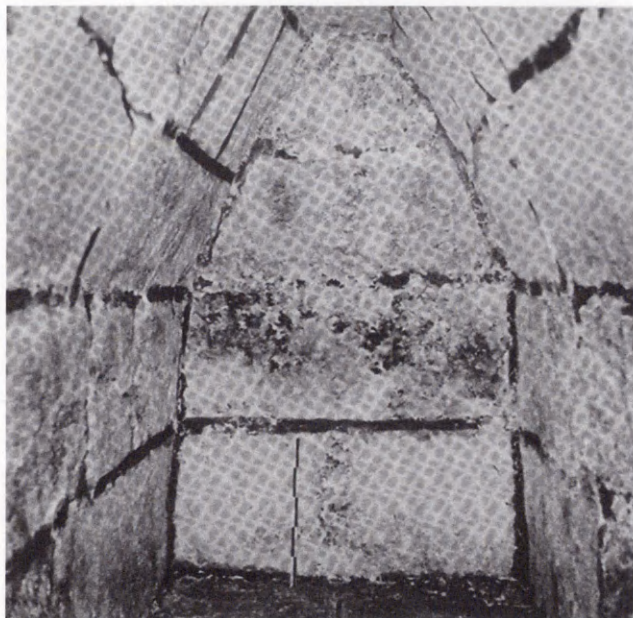
κοιδείς, ή θέση νεκρών καί κτερισμάτων, ή σειρά ένταφια-
 μοϋ, τὰ ταφικά ἔθιμα – μέ τόν συχνά ἄτακτο παραμερισμό,
 γιά κάθε καινούργια ταφή, παλαιῶν νεκρῶν καί κτερισμάτων.

Τότε ἔγινε σαφῶς γνωστό τὸ ἔθιμο τῶν νεκροδείπνων μετά
 τήν ταφή ἀλλά καί τὸ γεγονός ὅτι σέ μιὰ δεύτερη ταφή συχνά
 πετοῦσαν ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο κτερίσματα καί ὅσα γι' αὐτὸ καί
 βρέθηκαν τόσα πολλά, ἀγγεῖα κυρίως, ἀλλά καί ἄλλα ἀντικεί-
 μενα στήν ἐπίχωση, ὅπως π.χ. χαυλιόδοντες (τάφος Ν). Στὸν
 τάφο Ν παρατηρήθηκε ὅτι δύο πλάκες, 1 μ. περίπου κάτω
 ἀπὸ τὴ στήλη, σχημάτιζαν τράπεζα ή ὁποία πιθανῶς ἐχρησι-
 μοποιεῖτο σὰ νεκρόδειπνα²⁰. Ἐπιβεβαιώθηκε ἐπίσης ὅτι χει-
 ροποίητα ἀγγεῖα παλαιότερων ἐποχῶν παραδοσιακὰ ἔμπαι-
 ναν ὡς κτερίσματα σέ μεταγενέστερους τάφους²¹.

Δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξηγηθεῖ ἀκριβῶς ὁ τρόπος μέ τὸν ὁποῖον
 κατέβαζαν τὸν νεκρὸ στοὺς λακκοειδείς· στὸν τάφο Ν ὁμως
 βρέθηκαν τὰ ἴχνη δορᾶς ζώου ή ὁποία εἶχε χρησιμοποιηθεῖ
 γιά τὸν σκοπὸ αὐτό.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ τάφος Ρ ὁ ὁποῖος
 ξαναχρησιμοποιήθηκε τὸν 15ο αἰ. στήν ΥΕ Π περίοδο: ὁ
 παλαιὸς λακκοειδής διευρύνθηκε καί στὸ ἐσωτερικὸ του δημι-
 ουργήθηκε ἕνας κτιστὸς θαλαμῶτὸς ἀπὸ πωρόλιθο μέ δρόμο,
 εἴσοδο καί θάλαμο ποὺ διατηρεῖται ἀκόμα [11]. Τὰ τοιχώ-
 ματα συγκλίνουν πρὸς τὰ μέσα ἔως ὅτου μείνει ἕνα κενὸ περι-
 που 30 ἐκ. ποὺ καλύπτεται μέ μιὰ πλάκα καί δημιουργεῖται
 ἔτσι σαμαρωτὴ στέγη. Οἱ ἀρμοὶ τῶν λίθων ἔχουν καλυφθεῖ μέ
 πηλὸ καί ἔχουν βαφεῖ μέ κονίαμα κόκκινο καί μαῦρο ἔτσι
 ὥστε νὰ τονίζονται τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέρη τοῦ κτίσματος.
 Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰδιότυπη θέση του, ὁ θαλαμῶτὸς αὐτὸς εἶναι
 σημαντικὸς γιὰτὶ ἀποδεικνύει τὴ στενὴ τυπολογικὴ σχέση τῶν
 θαλαμῶτῶν μέ τὴ Συρία γι' αὐτὸ καί οἱ ἀνασκαφεῖς τὸν μελέ-
 τησαν προσεκτικά. Ἕνας ἀκριβῶς ὁμοῖος τάφος ἀνακαλύ-
 φθηκε στὴ Συρία, στήν Οὐγκαρίτ, τὴ σημερινὴ Ras-Shamra· ὁ
 συγκεκριμένος εἶναι πολὺ μεταγενέστερος, διότι χρονολο-
 γεῖται στὸν 13ο αἰ. π.Χ., ἀλλὰ ὑπάρχουν καί παλαιότεροι
 παρόμοιοι μέ μικροδιαφορές.

Διερωτᾶται κανεῖς ποῖὸ ἦταν τὸ κίνητρο ποὺ ἔσπρωξε τοὺς
 ἀνθρώπους σέ μιὰ τόσο περίπλοκη κατασκευή: ἕναν τάφο

11 'Ο τάφος Ρ. 'Εσωτερικό.

μέσα σ' έναν άλλο περίπου 150 χρόνια αργότερα και μάλλον τὸ κίνητρο ἦταν ἡ ἐπιθυμία νὰ δοθεῖ στὸν νεκρὸ τοῦ θαλαμωτοῦ μιὰ ἐπισημότητα ποὺ θὰ ἄρμοζε στὴν κοινωνικὴ του θέση: ἓνα status – μιὰ προβολὴ – ποὺ θὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ συσχέτιση μὲ παλαιὸς σπουδαῖος νεκρὸς. Παρόμοια πρακτικὴ ἀπαντᾶται καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις: οἱ ἡγεμόνες τῆς Μιδέας θέλησαν νὰ ταφοῦν κοντὰ σὲ ἓναν ΜΕ τύμβο ποὺ ἀνήκε σὲ προύχοντες καὶ τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Πύλου· στὸ Ρούτση καὶ τὴν Βοῖδοκοιλιά θόλοι κτίζονται κοντὰ σὲ τύμβους παλαιότερους. Ὁ κτιστὸς τάφος Ρ εἶχε ἤδη συληθεῖ στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους.

Εἶναι ἀνυπολόγιστη ἡ σημασία, ἡ ἀνακάλυψη, ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ἡ δημοσίευση τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β. Μετὰ ἀπὸ τὸ εὔρημα αὐτὸ ἀνοίξε μιὰ καινούργια σελίδα γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἔρευνα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Μία ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες διαπιστώσεις ἦταν ὅτι ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς εἶναι γηγενὴς καὶ διαδέχεται φυσιολογικὰ τὸν μεσοελλαδικό,

ὅτι οἱ ρίζες του βρίσκονται στὸ μεσοελλαδικὸ ὑπόστρωμα· ἔκτοτε πολλὲς νέες ἀνακαλύψεις ἤρθαν νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴν ἱστορικὴ αὐτὴ ἀλήθεια. Παρατηρήθηκε ἐπίσης γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἔνδειξη – καὶ στοὺς δύο κύκλους – μιᾶς κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης καὶ γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι ἤδη στὸ τέλος τῆς ΜΕ περιόδου ἀναπτύσσεται μιὰ νέα τάξη μὲ πολιτικὴ δύναμη καὶ πλοῦτο. Εἶναι ἐξάλλου ἀξιοσημεῖωτο ὅτι σχετικὰ λίγα ἀντικείμενα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν εἰσαγωγές. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀνήκουν ὁ αἰγυπτιακὸς σκαραβαῖος [12], τὰ ἀντικείμενα ἀπὸ φαγεντιανή [13], οἱ ψῆφοι ἀπὸ κεχρμπάρι [14], τὰ μεγάλα ξίφη μινωικοῦ τύπου – τύπου Α – καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ κυκλαδικὰ ἀγγεῖα [15]. Εἰσαγωγές σημαντικές, γιὰ τὴν Δεξιόσφιξη αὐτὴ ἀνήκουν τὴν ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος μὲ τὰ νησιὰ καὶ τὴν Κρήτη. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὀρισμένα κυκλαδικὰ ἀγγεῖα εἶναι παλαιότερα ἀπὸ παρόμοια ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴ Θήρα [16].

Ἡ συλλογὴ ἀγγείων ἀπὸ τὸν ταφικὸ κύκλο Β παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία καὶ δείχνει τὴν εἰκόνα καὶ τὴν τάσεις τῆς μεταβατικῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Ἐπλεκτικὰ ἄς ἀναφερθοῦν: μινύεια γκριζὰ καὶ νεότερα κίτρινα [17], ΜΕ πολύχρωμη κεραμικὴ [18], γνήσια μυκηναϊκὴ πρῶμη μὲ στυλινὴ βαφή [19], τοπικὴ ΜΕ μὲ μινωικὴ ἐπίδραση [20], κυκλαδικὴ ντόπια καὶ εἰσηγμένη, κύπελλα τύπου Βαφειοῦ [21] ποὺ μαρτυροῦν τὴ συγχώνευση τῆς μινωικῆς καὶ τῆς ντόπιας παράδοσης, ἀσκοὶ ἐπίσης στοὺς ὁποίους διακρίνεται ἡ κυκλαδικὴ καταγωγή [22]. Ἐνα ἄλλο σημαντικό στοιχεῖο ἐπιβεβαιώνεται, πὼς ἤδη στὸ τέλος τῆς ΜΕ περιόδου εἶχαν ἀναπτυχθεῖ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα τοπικὰ ἐργαστήρια γιὰ τὴν κατασκευὴ πολυτελῶν ἀντικειμένων ὅπως τὰ χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ κύπελλα [23].

Ὅρισμένα εὐρήματα ποὺ εἶχαν γίνει ἐλάχιστα ἀντιληπτὰ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Α κύκλου ἀπαντοῦν ἐδῶ συστηματικὰ καὶ ἀποκαλύπτουν πτυχές τῆς μυκηναϊκῆς ζωῆς ὅπως τὰ μεταλλικὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ ὄπλα ποὺ ἦταν τυλιγμένα σὲ ὕφασμα. Γιὰ παράδειγμα ἄς ἀναφερθεῖ ἡ ἀργυρὴ πρόχους Α-325²² ποὺ ἦταν τυλιγμένη σὲ λινὸ τοῦ ὁποίου σώζονται ὑπολείμματα²³ [24]· καὶ μία χάλκινη πρόχους Ν-310²⁴ ἦταν ἐπίσης τυλιγμένη σὲ ὕφασμα. Ἐνα μικρὸ ἀργυρὸ λεπτὸ σύρμα ἦταν

12 Σκαραβαῖος ἀπὸ τὸν τάφο Ρ. Ἐκμαγεῖο. 17ος-16ος αἰ. π.Χ. Lapis lazuli. Ὑψ. 0.015.

13 Κύπελλο ἀπὸ τὸν τάφο Α. 16ος αἰ. π.Χ. Φαγεντιανή. Ὑψ. 0.87. ΕΑΜ ἀρ. 8567.

14 Περιδέραιο ἀπὸ τὸν τάφο Ο. 16ος αἰ. π.Χ. Ἥλεκτρο. ΕΑΜ ἀρ. 8567 (ἀποκατεστημένο).

15 Ραμφόστομος πρόχους από τον τάφο Ν. 16ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Ύψ. 0.265. Μυκῆνες, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. 426.

16α

16β

16α Πιθόσχημος στάμνος ἀπὸ τὸν τάφο Λ. 16ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Ύψ. 0.24. ΕΑΜ ἀρ. 8615. **16β** Μαστοπρόχους με χελιδόνια ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι Θήρας. 16ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Ύψ. 0.184. ΕΑΜ ἀρ. 112.

17α

17β

17α Κύπελλο μινυακοῦ τύπου ἀπὸ τὸν τάφο Α. 16ος αἰ. π.Χ. Πηλὸς γκρίζος. Ὑψ. 0.155. ΕΑΜ ἀρ. 8564. **17β** Ἀμαυρόχρωμος γεφυρόστομος ἀμφορέας ἀπὸ τὸν τάφο Β. Τέλος ΜΕ περιόδου. Πηλός. Ὑψ. 0.108. ΕΑΜ ἀρ. 8580.

18

19

18 Ὅπισθότμητη πρόχους ἀπὸ τὸν τάφο Κ. Τέλος ΜΕ περιόδου (τέλος 17ου - ἀρχὴς 16ου αἰ. π.Χ.). Πηλός. Ὑψ. 0.286. Μυκῆνες, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 436.

19 Ἀλάβαστρο ἀπὸ τὸν τάφο Δ. ΥΕ Ι (β' μιὰ 16ου αἰ. π.Χ.). Πηλός. Ὑψ. 0.135. ΕΑΜ ἀρ. 8715.

20 Πιθόσχημος στάμνος ἀπὸ τὸν τάφο Β. Τέλος ΜΕ περιόδου. Πηλός. Ὑψ. 0.311. ΕΑΜ ἀρ. 8584.

20

ἴσως ἡ παρυφή – τὸ σειρήτι – ὅπως τὸ ὀνόμασε ὁ Θεοχάρης στὴν ἀνασκαφή καὶ τὸ παρομοίωσε μὲ τὸ ὕφασμα ποὺ καλύπτει τὰ ἱερὰ ποτήρια τῆς κοινωρίας²⁵.

Ὑπολείμματα ὕφασμάτων βρέθηκαν κι ἄλλα ὅπως ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸν τάφο Β ποὺ τύλιγε ἀγγεῖο²⁶ ἢ ἓνα ἄλλο λινὸ ποὺ τύλιγε μιὰ αἰχμὴ ἀκοντίου²⁷. Ὁ Μαρινᾶτος ἀναφέρει διάφορες «λεπτές» ἴνες ἀπὸ τὸν τάφο Γ καὶ ὑποθέτει ὅτι ἀποτελοῦσαν τὸ κύριο ὑλικὸ μιᾶς ψάθας ἀπλωμένης ἐπάνω στοὺς νεκρούς²⁸. Δὲν ἀπεδείχθη τότε, πρόσφατα ὁμως «κατάλοιπα φυτικῆς ὕλης μὲ ἰνώδη μορφή» ταυτίσθηκαν μὲ ὑπολείμματα παπύρου²⁹. Δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι στὸν πάπυρο τῶν Μυκηναίων ὑπάρχουν ἴχνη γραφῆς ἐπομένως, σύμφωνα μὲ τὴν ἐρευνητρία, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι πάπυροι θὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς περιτυλίγματα νεκρῶν καὶ κτερισμάτων ὅπως συνηθίζοταν στὴν Αἴγυπτο, πράγμα ποὺ ἀποδεικνύει καὶ τὴν ἐπαφὴ Αἰγύπτου καὶ Ἀργολίδος τὴν ἐποχὴ αὐτῆ.

Στὸν τάφο Γ ὅπου βρέθηκαν καὶ οἱ ἴνες παπύρου ἓνας νεκρὸς εἶχε ὑποστῆ ἐγγείριση στὸ κρανίο μὲ τὴ μέθοδο τοῦ τρυπανισμοῦ, ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴς ἐπαφῆς μὲ τὴν Αἴγυπτο.

Ἄλλὰ καὶ ὑπολείμματα δερμάτων ἔχουν βρεθεῖ στοὺς τάφους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δορὰ γιὰ τὴ μεταφορὰ νεκροῦ στὸν τάφο Ν γιὰ τὴν ὁποία ἤδη ἔγινε λόγος, ὑπῆρχαν δερμάτινες θῆκες ξιφῶν τῶν ὁποίων διασώθηκαν ἴχνη. Ἐξάλλου μὲ δέρμα, ὅπως καὶ μὲ ὕφασμα, ἐτύλιγαν καὶ ὄπλα γιὰ νὰ τὰ προφυλάξουν ἀπὸ τὴν ὑγρασία ἀφοῦ προηγουμένως τὰ ἄλειβαν μὲ κάποιο λίπος, ὅπως καὶ σήμερα. Ὁ Blegen σὲ ἐπίσκεψή του στὴν ἀνασκαφὴ συμβούλευσε τὸν Παπαδημητρίου νὰ ἀλείψει μὲ παραφίνη τὰ χάλκινα ὄπλα ποὺ ἔρχονταν στὸ φῶς γιὰ νὰ μὴν ὀξειδωθοῦν³⁰. Εἶναι ἀξιοσημείωτο τὸ γεγονός ὅτι ἐνῶ ὑπάρχει τόσο μεγάλη φροντίδα γιὰ νὰ προφυλαχθοῦν καὶ νὰ διατηρηθοῦν τὰ κτερίσματα, σὲ ἐπόμενες ταφῆς ἐμφανίζεται ἡ χαρακτηριστικὴ μυκηναϊκὴ ἀδιαφορία πρὸς τοὺς νεκρούς.

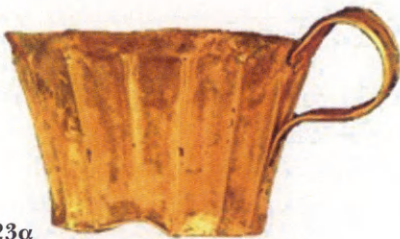
Τὰ ξίφη τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β εἶναι ἐξαιρετικῆς ποιότητος, ἀργυρόηλα, μὲ πολύτιμες λαβές καὶ ἐγχάρακτες διακοσμῆσεις στὴ λεπίδα ὅπως στὸ ξίφος Α-251³¹ τοῦ ὁποίου τὴ διακόσμηση οἱ ἐργάτες τῆς ἀνασκαφῆς ὀνόμασαν αὐθόρμητα «κεντίδι»,

21 Κύπελλο τύπου Βαφειοῦ ἀπὸ τὸν τάφο Γ. 16ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0.077. ΕΑΜ ἀρ. 8700.

22 Ἄσκος ἀπὸ τὸν τάφο Μ. 16ος αἰ. π.Χ. Πηλός. Ὑψ. 0.06. Μυκῆνες, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 457.

23α

23β

23γ

24

23α-β Δύο κύπελλα ἀπὸ τὸν τάφο Γ. 16ος αἰ. π.Χ. Χρυσός: 23α Ὑψ. 0.049 ΕΑΜ ἀρ. 8703, 23β Ὑψ. 0.045 ΕΑΜ ἀρ. 8704. 23γ Κύπελλο ἀπὸ τὸν τάφο Ι. Ἀρχὲς 16ου αἰ. π.Χ. Ἄργυρος, χρυσός, Ὑψ. 0.06. ΕΑΜ ἀρ. 8621.

24 Πρόχους ἀπὸ τὸν τάφο Α. 16ος αἰ. π.Χ. Ἄργυρος, Ὑψ. 0.09. ΕΑΜ ἀρ. 8569.

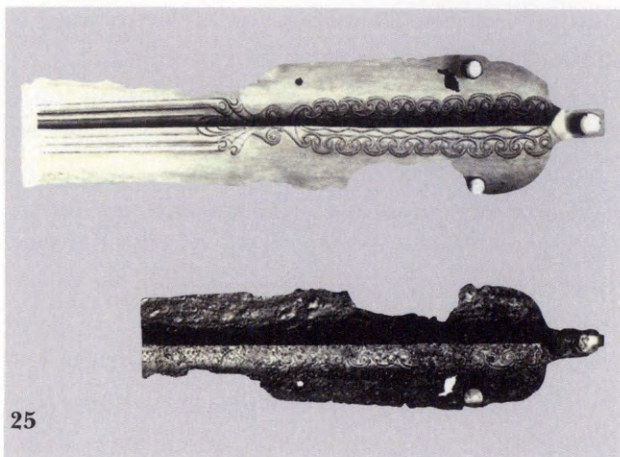

ὅπως παλαιότερα ὁ Τσοῦντας εἶχε χαρακτηρίσει ὡς «χρυσοκέντηση» τὴ διακόσμηση λαβῶν μὲ λεπτὸ σῦρμα χρυσοῦ [25]. Οἱ Μυκηναῖοι γενικὰ διακρίνονται γιὰ τὶς λεπτὲς τεχνικὲς ποὺ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν ὄπλων· γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ οἱ ἐπεξεργασμένες λαβὲς χαρακτηρίζουν τὰ μυκηναϊκὰ ὄπλα καὶ θεωροῦνται μυκηναϊκὴ δημιουργία³² [26].

Ἄνάμεσα σὲ ἄλλα, ἓνα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο γιὰ τὴ συνύπαρξη τῶν δύο περιβόλων εἶναι ὅτι στὸν ταφικὸ κύκλο Β βρέθηκε ἓνα ἐγχειρίδιο μὲ κωνικοὺς ἤλους στὴ λαβή³³, παρόμοιο ἐντελῶς μὲ ἐκεῖνο τοῦ τάφου VI ποὺ εἶναι ἀπὸ τοὺς παλαιότερους τοῦ κύκλου Α καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Blegen μὲ πειστικότητα ἀπέδειξε ὅτι δὲν ἔχει βόρεια καταγωγή ὅπως λανθασμένα υπέθεσαν ὁ Μυλωνᾶς καὶ ἄλλοι³⁴ [27].

Ὁ ἐπιστημονικὸς κόσμος χαίρεται μὲ εὐγνωμοσύνη τὴ μεγάλη δημοσίευση τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β· ἐκφράστηκαν ὅμως καὶ πολλὲς ἐπιφυλάξεις γιὰ ὀρισμένες θεωρίες τοῦ Μυλωνᾶ, γιὰ τὶς μέτριες φωτογραφίες, πράγματι ὄχι ἀντάξιες τοῦ Τομπάζη, καὶ γιὰ κάποιες ἄλλες ἀσάφειες στὴν κατάταξη. Στὴν ὁμιλία αὐτὴ δὲν ἔχει θέση ἡ βιβλιοκρισία οὔτε ἡ ἀναίρεση θεωριῶν ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ γίνει μνεῖα γιὰ τὶς δυσκολίες ποὺ συναντᾷ ὁ μελετητὴς στὴ χρήση.

Ὁ Μυλωνᾶς δὲν θεώρησε σκόπιμο νὰ ἀκολουθήσει τὴν ὀρθολογιστικὴ δημοσίευση τοῦ Α κύκλου ἀπὸ τὸν Kago. Ἄντιθετα, ἐδῶ ὑπάρχουν στὰ εὐρήματα δύο ἀριθμοὶ ποὺ φέρνουν σύγχυση: ὁ ἀριθμὸς τοῦ εὐρήματος στὸν τάφο δὲν συμπίπτει μὲ τὸν ἀριθμὸ Μουσείου· στὸν ὑπομνηματισμὸ τῶν πινάκων δὲν ἀναφέρεται οὔτε ὁ ἀριθμὸς εὐρήματος οὔτε ὁ ἀριθμὸς Μουσείου ἀλλὰ μόνο μιὰ γενικὴ μνεῖα π.χ. «ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν τάφο Α». Ἐξάλλου μέσα στὸν ἴδιο τάφο ἡ ἀρίθμηση τῶν εὐρημάτων δὲν εἶναι συνεχῆς ἀλλὰ τὸ κάθε εἶδος ἔχει δικιά του σειρὰ π.χ. ἄλλη ἀρίθμηση γιὰ τὰ ἀγγεῖα, ἄλλη γιὰ τὰ μέταλλα κ.ο.κ. Στὸ δεύτερο μέρος τῆς δημοσίευσης ὅταν γίνεται ἡ συνολικὴ ἐξέταση, ἀναφέρονται καὶ περιγράφονται ὅλα τὰ κτερίσματα μὲ τὸν ἀριθμὸ τάφου ὄχι ὅμως μὲ τὸν ἀριθμὸ τοῦ πίνακα ὅπου εἰκονίζονται καὶ ὅπου πρέπει νὰ ἀνατρέξει ὁ ἀναγνώστης (π.χ. Z-85). Συναφῶς μπορεῖ νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι στὴ δημοσίευση δίνεται ὁ συσχετισμὸς πινάκων καὶ

25

25 Ξίφος «ἀργυρόηλο» ἀπὸ τὸν τάφο Α. 16ος αἰ. π.Χ. Χαλκός, ἄργυρος. Μῆκ. 0.926. ΕΑΜ ἀρ. 8572.

26 Ἐπένδυση λαβῆς ξίφους ἀπὸ τὸν τάφο Δ. 1600-1550 π.Χ. Χρυσός. Μῆκ. ξίφους μετὰ τὴ λαβὴ 1.025, μέγ. πλ. λαβῆς 0.079, μῆκ. λεπίδας 0.925. ΕΑΜ ἀρ. 8710.

26

27α

27β

27α-β Δύο «ἀργυρόηλα» ἐγχειρίδια ποὺ φέρουν κωνικοὺς ἤλους. Εἶναι ὅμοια ἀλλὰ διαφορετικοῦ μεγέθους: 27α Ἐγχειρίδιο ἀπὸ τὸν τάφο Γ. Μῆκ. 0.225 ΕΑΜ ἀρ. 8693. 27β Ἐγχειρίδιο ἀπὸ τὸν τάφο VI τοῦ ταφικοῦ κύκλου Α. Μῆκ. 0.53 (συμπληρωμένο). ΕΑΜ ἀρ. 928. Γύρω στὰ 1550 π.Χ. (Φωτ. 928 Στ. Στουρνάρας.)

κειμένου αλλά μόνο όσον αφορά τὰ ἀγγεῖα· δὲν εἶναι ἀντιληπτός ὁ λόγος γιὰ τὸν ὅποιο ἔγινε αὐτὸς ὁ διαχωρισμός.

Στὴ σημαντικὴ αὐτὴ δημοσίευση ὁ μελετητὴς ἐκτιμᾷ ἰδιαίτερα τὰ πολλὰ συγκριτικὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχονται μὲ τὶς ἀναφορὲς σὲ ἀνάλογα εὐρήματα ἄλλων θέσεων, ἐκτιμᾷ τὴν περιγραφὴ τῶν τάφων, τὴ φροντίδα γιὰ σαφήνεια καὶ λεπτομέρεια, τὸν ὄγκο καὶ τὴν εὐθύνη τῆς ἐργασίας αὐτῆς ποὺ ἀποδόθηκε στὴν ἔρευνα ὀλοκληρωτικὰ καὶ γρήγορα. Ἐν νεότερες δημοσιεύσεις καὶ θεωρίες φέρνουν πρόσθετα στοιχεῖα εἶναι γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ *ὑπάρχει καὶ* μαζί μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ Καρο εἶναι τὰ βασικὰ ἔργα γιὰ τὸν μυκηναϊκὸ πολιτισμὸ στὴν αὐγὴ τῆς ἱστορίας του.

Στὴν ὁμιλία τούτη ἔγινε λόγος γιὰ μεγάλες μορφὲς τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, καμιά φορὰ μὲ κριτικὸ πνεῦμα, ἀλλὰ αὐτὴ ἦταν ἡ πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς καὶ ἐδῶ ταριάζει σωστὰ ἡ φράση τοῦ Βολταίρου: «Στοὺς πεθαμένους χρωστᾶμε μόνο τὴν ἀλήθεια».

ΕΠΙΣΗΜΕΙΩΣΗ

Στὴν ἔκθεση τοῦ 1951³⁵ ὁ Παπαδημητρίου ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τὸν τάφο Α μεταξὺ ἄλλων προέρχονται 25 πήλινα ἀγγεῖα, δύο ἀγγεῖα χαλκᾶ καὶ «δύο ἀργυρᾶ κατὰ μέγιστον μέρος σεσαθρωμένα». Ὁ Μυλωνᾶς σημειώνει ὅτι ἀπὸ τὰ 25 πήλινα ἀγγεῖα λείπουν 17, λείπουν ἐπίσης τὰ δύο χαλκᾶ καὶ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀργυρᾶ, τὸ ἄλλο ἔχει καταστραφεῖ. Πάντα σύμφωνα μὲ τὸν Μυλωνᾶ, λείπει ἐπίσης ἀπὸ τὸν τάφο Ζ ἓνα ἀγγεῖο καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ ἀγγεῖα Ξ-181, Ρ-224, καθὼς καὶ ἓνα ἀγγεῖο ἀπὸ τὸν τάφο Γ τὰ ὅποια ὅμως ἔχουν φωτογραφηθεῖ. Ἐξάλου ἀπὸ τὰ πέντε ξίφη ποὺ ἀναφέρει ὁ Παπαδημητρίου στὸν τάφο Γ βρέθηκαν μόνο 4. Τὸ πέμπτο δὲν ἐντοπίσθηκε. Εἶναι πιθανὸ ὅλα αὐτὰ τὰ ἐλλείποντα νὰ ἔχουν ἀπλὰ παρατοποθετηθεῖ. Τὸν τάφο Α ἀπεκάλυψε καὶ ἀνέσκαψε πολὺ βιαστικὰ ἀρχικὰ ὁ Χαριτωνίδης καὶ συνέχισε ὁ Παπαδημητρίου καὶ δὲν ἀποκλείεται ἀπὸ τὴ γρήγορη πρώτη ἀνασκαφὴ καὶ τὸν καταγισμό τῶν εὐρημάτων ποὺ ἀκολούθησε, νὰ ὑπῆρξε κάποια ἀκαταστασία. Εἶναι βεβαιωμένο καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ἐρευνητὲς, τὸν Παπαδημητρίου καὶ τὸν Μυλωνᾶ ὅτι τὰ μὲν ἀγγεῖα μετακομί-

ζονταν στο Μουσείο Ναυπλίου που ήταν ούσιαστικά τότε μια αποθήκη, τὰ δὲ πολύτιμα μεταλλικά, τὰ σπουδαῖα ἀγγεῖα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα μεταφέρονταν στὴν Ἀθήνα, στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸ ὅτι 5 ἀγγεῖα στὸ Μουσεῖο Ναυπλίου ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν ταφικὸ κύκλο Β, μὲ ἄγνωστη ὁμως προέλευση τάφου, προέρχονται ἀπὸ τὸν τάφο Α³⁶.

Ἐνα σημαντικὸ ἀντικείμενο τοῦ ὁποῖου ἔχουν χαθεῖ τὰ ἴχνη, καθὼς φαίνεται σχετικὰ πρόσφατα, εἶναι ἓνας σκαρβαῖος ἀπὸ lapis-lazuli ἀπὸ τὸν τάφο Ρ ὁ ὁποῖος εἶναι δημοσιευμένος γιατί εὐτυχῶς ὑπῆρχε τὸ ἔκτυπο³⁷. Χρονολογεῖται γύρω στὰ 1600, στοὺς χρόνους μεταξὺ 17ου καὶ 16ου αἰ. π.Χ. καὶ εἶναι ἴσως τὸ παλαιότερο αἰγυπτιακὸ ἀντικείμενο ποὺ βρέθηκε στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Ἀνήκει ἐπομένως στὴν πρώτη χρῆση τοῦ τάφου³⁸.

-
1. Ἰω. Παπαδημητρίου, Ἡμερολόγιο 1953-1.
  2. ΠΣΑΕ Συνεδρία 11η, 2 Φεβρουαρίου 1952.
  3. Σπ. Μαρινάτος, *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου*, Ἀθήνα 1953, 54-88.
  4. *ΑΕ* 1912, 127-141.
  5. *ΠΑΕ* 1952, 197.
  6. Ἰω. Παπαδημητρίου, Ἡμερολόγια 1951, 1952.
  7. ΠΣΑΕ Συνεδρία 11^η, 2 Φεβρουαρίου 1952.
  8. Ἰω. Παπαδημητρίου, Ἡμερολόγιο 1952/1.
  9. ΠΣΑΕ Συνεδρία 32η, 15 Ἰουνίου 1953.
  10. Ὁ.π. σημ. 3.
  11. ΠΣΑΕ Συνεδρία 33^η, 6 Ἰουλίου 1953.
  12. Β. Χ. Πετράκος, *Ἐπιαινος Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου*, Ἀθήνα 1997, 22-30.
  13. Ο. Τ. Ρ. Κ. Dickinson, *JHS* 96, 1976, 236-237.
  14. Οἱ λάκκοι τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀντιληφθοῦμε καλύτερα τοὺς ΜΕ τάφους ποὺ εἶχαν βρεῖ ὁ Schliemann καὶ ὁ Σταματάκης στὴν ἀκρόπολη.
  15. Τὸν τάφο Α ὁ Μυλωνᾶς εἶχε περιλάβει στὴν παλαιότερη ὁμάδα ἀλλὰ ἡ σύγχρονη ἔρευνα ἀπέδειξε ὅτι ἀνήκει στοὺς νεότερους τάφους.
  16. *ΠΑΕ* 1952, 199.
  17. Αὐτόθι 53-72.
  18. Ἐνδεικτικά: J. Machteld Mellink, *The Royal Tombs of Alaca Hüyük and the Aegean World, The Aegean and the Near East. Studies presented to Hetty Goldman*, New York 1956, 39-58· J. Makkay, *Acta Archaeologica Academiae Hungaricae* 28, 1976, 480-481.

19. Γ. Μυλωνάς, *Ταφικός κύκλος Β*, ΒΑΕ αρ. 73 (Αθήναι 1973) 266.
 20. Αὐτόθι 158.
 21. Αὐτόθι 354.
 22. Αὐτόθι 31 πίν. 16αγ, ΕΑΜ 8569.
 23. ΠΑΕ 1952, 203.
 24. *Ταφικός κύκλος Β*, ὁ.π. 172 πίν. 151γ, ΕΑΜ 9566.
 25. Γ. Μυλωνάς, *Ἡμερολόγιο 1953-2*, 23.
 26. *Ταφικός κύκλος Β*, ὁ.π. 38 πίν. 25.
 27. Αὐτόθι Ν-308, 172 πίν. 150αβ, ΕΑΜ 8589.
 28. Αὐτόθι 49.
 29. Μαρία Βλασοπούλου-Καρύδη, Φυτικά κατάλοιπα ἀπὸ τὸν Ταφικὸ κύκλο Β τῶν Μυκηνῶν μετὰ τὴν δομὴ καὶ τὴν ιδιότητες παπύρου, *Δῶρον. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Σπύρο Ἰακωβίδη*, Δέσποινα Δανηλίδου (ἐπιμ.), Ἀθήνα 2009, 83-102.
 30. Παπαδημητρίου, *Ἡμερολόγιο 1952-2*, 30/7.
 31. *Ταφικός κύκλος Β*, πίν. 17αβ, ΕΑΜ 8572.
 32. Αὐτόθι 319. Φαίνεται ὅτι οἱ ἀνασκαφεῖς οὐ κάποια φάση τῆς ἔρευνας χαρακτηρίσαν ὀρισμένα ξίφη ὡς «μυκηναϊκά» καὶ αὐτὸ ἐπέσυρε τὴν ὀργὴ τοῦ Μαρινάτου ὁ ὁποῖος ἔστειλε ἐπιστολὴ στό «Βῆμα» γράφοντας ὅτι τὰ μεγάλα ξίφη εἶναι σαφῶς μινωικὰ καὶ τέτοια ἔχουν βρεθεῖ μόνο στοὺ σπήλαια Ἀρκαλοχωρίου στὴν Κρήτη. Ἀλλὰ βεβαίως οὔτε ὁ Μυλωνάς οὔτε ὁ Παπαδημητρίου ὑπεστήριξαν ποτὲ ὅτι τὰ μεγάλα ξίφη δὲν εἶναι μινωικὰ («Ὁ ἐπιστημονικὸς ἀνταγωνισμὸς συνέχεια προϊστορικῆς ἀντιζηλίας», *Τὸ Βῆμα* 26/10/1952).
 33. Γ-269, 72, 321, 360 πίν. 56α1.
 34. C. W. Blegen, «The Halberd» from the Sixth Shaft Grave, *Ἐπιτύμβιον Χρήσιον Τσοῦνια*, Ἀθήναι 1941, 423-428· G. Karo, *Die Schachtgräber von Mykenai*, München 1930-1933, 162 αρ. 928 πίν. XCV. Τὸ ἐγχειρίδιο ἦταν τυλιγμένο σὲ ὑφασμα τοῦ ὁποῖου σώζονται ὑπολείμματα. Σὲ μιὰ ἀργυρὴ ράβδο ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τοῦ ταφικοῦ κύκλου Α ἐμφανίζονται ἐπίσης ἴχνη ὑφάσματος: Ντόρα Βασιλικῶ, *Τὸ χρονικὸ τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Μυκηνῶν 1870-1878*, Ἀθήναι 2011, 149-150.
 35. ΠΑΕ 1952, 203.
 36. *Ταφικός κύκλος Β*, ὁ.π. 6.
 37. Αὐτόθι Ρ-466, 216.
 38. Ν. Μπουφίδης, *ΑΑΑ* 3, 1970, 273.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο 14, 19, 26.

Σπ. Ἰακωβίδης 18.

Τὸ ὑπόλοιπο φωτογραφικὸ ὑλικὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.

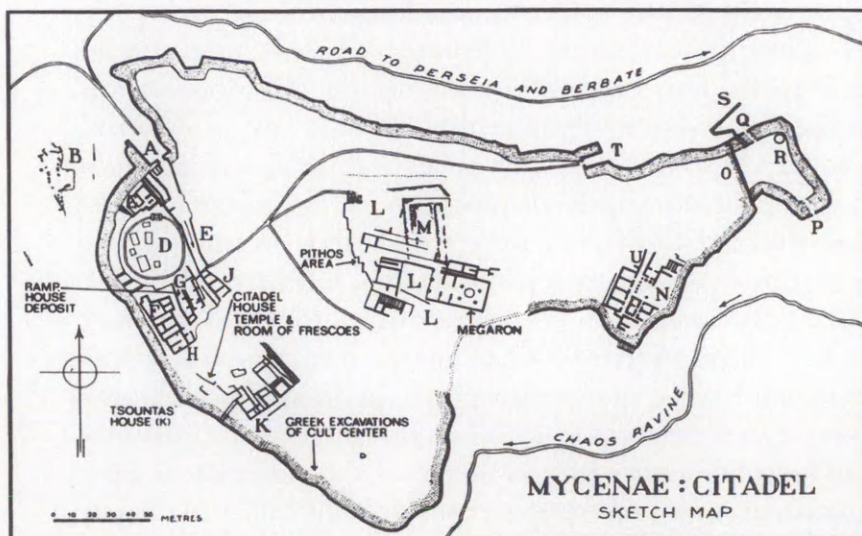
ΝΤΟΡΑ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

ΑΠΟ ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ
 ΣΤΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ:
 Ο ΣΗΜΑΤΟΔΟΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΩΝ
 ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Ἡ παλίμψηστη χωροταξικὴ ὀργάνωση τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν καὶ ἡ ἐπιβλητικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς πραγμάτωσης (εἰκ. 1-2), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν πλοῦτο τῶν λογιῶν κινήτων εὐρημάτων, καθρεφτίζουν εὐθέως τὴ σημασία τῆς ὡς πολυδύναμου ἐπίκεντρο τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου, σημασία πού ἀνακρατοῦν, ἀπ' τὴν πλευρά τους, ἔστω διαθλασμένα, μῦθος καὶ ἐπικὴ παράδοση. Τὰ κτίσματα πού μὲ τὴ λειτουργικὴ καὶ συμβολικὴ τους σπουδαιότητα στίζουν πρῶτιστα τὴν εἰκόνα τῶν Μυκηνῶν κατὰ τὴν Ὑστερὴ Χαλκοκρατία (κυρίως τὸν 13ο π.Χ. αἰ.) ἀποκαλύπτοντας κοινωνικοπολιτικὲς δομὲς καὶ συναφὴ ἰδεολογία εἶναι: ἡ κυκλώπεια ὀχύρωση μὲ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων ὡς μνημείωση ἰσχύος καὶ ὑψιστῆς ἀμυντικῆς πρακτικῆς, ὁ Ταφικὸς Κύκλος Α πού μὲ τὴν ὀριοθέτηση καὶ ἀνάδειξή του μὲ διπλὸ κυκλικὸ στηθαῖο ἦταν ὁ τόπος ὅπου οἱ ἐκεῖ θαμμένοι ἐπιφανεῖς πρόγονοι ἔδιναν δυναστικὸ ἄλλοθι καὶ νομιμοποίηση στοὺς ἀνακτες τῆς Ὑστερῆς Χαλκοκρατίας, τὸ ἀνάκτορο, βέβαια, στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου πού στέγαζε τὴν κορύφωση τῆς ἐξουσίας καί, τέλος, τὸ λεγόμενον Θρησκευτικὸ Κέντρο στὴ νοτιοδυτικὴ πλαγιά τῆς ἀκρόπολης, ἓνα σύνθετο δηλαδὴ πλέγμα ἱερῶν καὶ λατρευτικῶν χώρων, σὲ γειτνίαση μὲ τὸν Ταφικὸ Κύκλο Α καὶ νότια ἀπὸ αὐτόν, πού μὲ τὴ νοτιοδυτικὴ ἐπέκταση τῆς κυκλώπεια ὀχύρωσης στὰ μέσα περίπου τοῦ 13ου π.Χ. αἰῶνα (ΥΕ ΙΙΒ) ἐνσωματώθηκε μαζί μὲ αὐτόν στὸν χῶρο τῆς ἀκρόπολης. Παρὰ τὴ μεταξύ τους ἀπόσταση ἀνάκτορο καὶ Θρησκευτικὸ Κέντρο συνδέονταν ὀδικά, μὲ τρόπο ἄμεσο, διατηρώντας τὸ καθένα τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ λειτουργικὴ αὐτονομία καὶ τὴν «ἐρμητικότητά» του μέσα ἀπὸ ἓνα σύνθετο, ἐλεγχόμενο σύστημα πρόσβασης, ἀπὸ τὸ ὁποῖο καλύτερα διατηρημένο σήμερα εἶναι τὸ τμήμα τῆς λεγόμενης πομπικῆς ὁδοῦ πού κατέληγε στὸν χῶρο τῶν ἱερῶν.

Είκ. 1. Άεροφωτογραφία της άκρόπολης τών Μυκηνών.

Είκ. 2. Σχεδιαστική άποτύπωση της άκρόπολης.

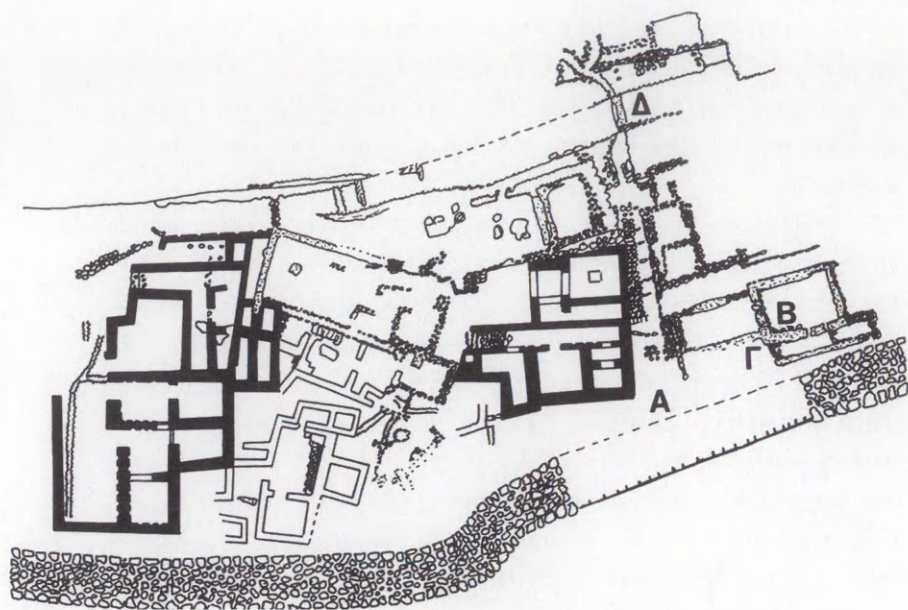
Ὅ,τι σηματοδοτοῦσε μέσα στὴν ἀκρόπολη τὸ κύρος τῆς ἡγεμονικῆς τάξης καὶ τῆς ἐκεῖ κοινωνικῆς ἐλίτ, τὸ ἐπέτειναν οἱ πολυάριθμοι ἐπιβλητικοὶ θολωτοὶ τάφοι ἔξω ἀπὸ αὐτῆ, διευρύνοντας τὸ δυναστικὸ τοπίο ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν Ταφικὸ Κύκλο Β.

Ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς, τὴ μνήμη τοῦ ὁποίου τιμᾶμε μὲ τὴ σημερινὴ ἐκδήλωση, ἀξιώθηκε ὡς ἐκπρόσωπος τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας νὰ ἀνασκάψει στὰ περισσότερα σημεῖα τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν ὡς διευθυντῆς μέχρι τὸ 1988, ὁπότε τὴ διευθυντικὴ σκυτάλη παρέλαβε ἐπάξια ὁ καθηγητῆς Σπύρος Ἰακωβίδης. Στὴ γραφίδα τοῦ Μυλωνᾶ χρωστᾶμε μιὰ σημαντικὴ σειρὰ σχετικῶν δημοσιευμάτων – ἄρθρα, πρακτικὰ ἀνασκαφῶν, ὁδηγοὺς καὶ μονογραφίες, ἀπ’ τὰ ὁποῖα θὰ ἀνέφερα ἐδῶ ἐνδεικτικά: *Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν* (1972-1973), *Mycenae and the Mycenaean Age* (1966), *Mycenae. A Guide to its Ruins and its History* (1967), *Πολύχρυσοι Μυκῆναι* (1983) καὶ *Τὸ Θρησκευτικὸν Κέντρον τῶν Μυκηνῶν* (1972) – τὸ τελευταῖο αὐτὸ στὴ σειρὰ τῶν Πραγματειῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ὁρμώμενος ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα τοῦ Μυλωνᾶ κυρίως στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο, θὰ ἐστιᾶσω πρώτιστα ἐδῶ – ἀναγκαστικὰ ἐν συντομία – σὲ ἐρμηνευτικὰ ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν τὸ ἴδιο τὸ Κέντρο, τὸ ὁποῖο, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, μᾶς δίνει τὴ μοναδικὴ δυνατότητα νὰ ἐπανεξετάσουμε τὴ σχέση πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἐξουσίας ὑπὸ τὸ πρίσμα, εἰδικότερα, τῆς τοιχογραφικῆς θεματικῆς, ὅπως αὐτὴ ἀσκήθηκε στὸ ἀνάκτορο καὶ τὰ ἱερὰ τῆς νοτιοδυτικῆς κλιτύος.

Μέσα ἀπὸ μακρὰ ἀνασκαφικὴ ἱστορία, ἀρχῆς γενομένης μὲ τὸν Χρ. Τσουντα τὸ 1886, καὶ μὲ ἐρευνητές, στὴ συνέχεια, ὅπως ὁ Α. Wace, ὁ ἴδιος ὁ Μυλωνᾶς, ὁ W. Taylour μὲ τοὺς συνεργάτες του (κυρίως τὰ ἔτη 1968 καὶ 1969), ὁ Σ. Ἰακωβίδης καὶ ἄλλοι, διαφάνηκε ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἢ ἰδιαζόντως ἱερὴ σημασία τοῦ περίπλοκου αὐτοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ συγκροτήματος (εἰκ. 3), ποὺ γνώρισε διάφορες ἀρχιτεκτονικὲς μετασκευές¹. Τὴν εἰκόνα του ὡς τοῦ σημαντικότερου ἀνακτορικοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου ὁλόκληρης τῆς μυκηναϊκῆς ἐπι-

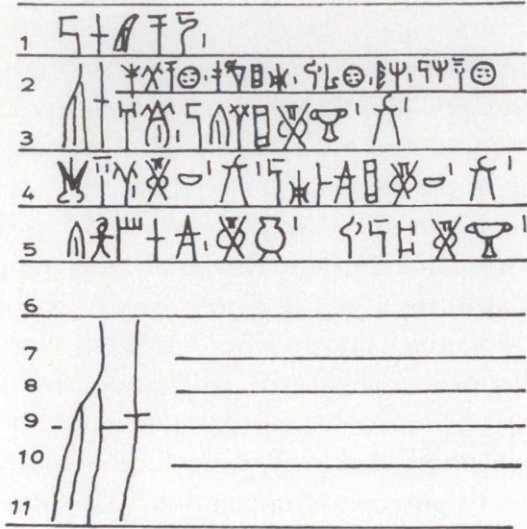

Είκ. 3. Σχεδιαστική κάτοψη του Θρησκευτικού Κέντρου. Με τὰ γράμματα Α, Β, Γ, Δ δηλώνονται οἱ χώροι ὅπου βρέθηκαν τοιχογραφίες κατὰ τὴν ἀνασκαφὴς Μυλωνᾶ (1970-1972).

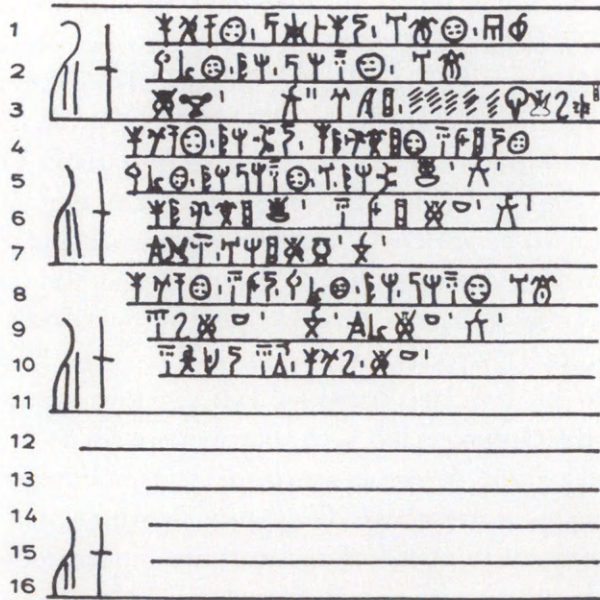
κράτειας πὸν ἔχει ἕως σήμερα ἐντοπισθεῖ ἀνασκαφικὰ συνεχίζουσι νὰ ἀναδεικνύουσι πολυάριθμες μελέτες. Ἡ συγκέντρωση περισσότερων ἱερῶν στὴ συγκεκριμένη περιοχή, γιὰ τὴν ἄσκηση λατρείας σὲ κλειστοὺς ὅσο καὶ ὑπαίθριους χώρους, ἢ διαφοροποίησή τους μὲ λογῆς χαρακτηριστικῆς κατασκευῆς (βωμοὶ γιὰ αἱματηρῆς καὶ ἀναίμακτες θυσίαι, θρανία, ἐξέδρες, ἱεροὶ ἀποθέτες) καὶ τὰ ποικίλα παραφερνάλια (κυρίως εἰδώλια, σπονδικὰ ἀγγεῖα, τράπεζες προσφορῶν), σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὰ ὑπολείμματα πλειάδας εἰκονιστικῶν τοιχογραφημάτων, μᾶς ἐπιτρέπουσι νὰ προσεγγίσουμε ἱκανοποιητικὰ κάποιες πτυχῆς τῆς ἐκεῖ θρησκευτικῆς ἔκφρασης, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας τοῦ τελευταίου τουλάχιστον αἰῶνα τῆς ἀνακτορικῆς ζωῆς. Στὴ σύνθετη ἀρχιτεκτονικὰ μορφή τοῦ Κέντρου, ἀρθρωμένη σὲ ἐπίπεδα λόγῳ τῆς κατωφέρειας τῆς πλαγιάς, οἱ χώροι συντάσσονται πυκνά, μὲ τὸν λατρευτικὸ πυρήνα νὰ ἐντοπίζεται ἀμέσως στὰ

βορειοδυτικά τοῦ πολυγωνικοῦ τείχους, ὀριζόμενο κυρίως ἀφενὸς ἀπὸ τὴ λεγόμενη Οἰκία Τσουντα, τὸ βόρειο ὑψηλότερο τμήμα τῆς ὁποίας χαρακτηρίζεται σήμερα ὡς Ναὸς Γ, καὶ ἀφετέρου ἀπὸ τὸ Μέγαρο, τὸ Ἱερὸ τῶν Εἰδώλων (Shrine of the Idols) καὶ τὸ Ἱερὸ τῆς Τοιχογραφίας /Δωμάτιο 31 (Shrine of the Fresco). Ὡστόσο, πιστεύω, ὅτι γύρω ἀπὸ τὸν πυρήνα αὐτὸν ὀλόκληρη ἡ ἔκταση τῆς νοτιοδυτικῆς πλαγιᾶς – ἀπὸ τὸν Ταφικὸ Κύκλο Α, ποὺ ἀποτελοῦσε τουλάχιστον κατὰ τὸν 13ο π.Χ. αἰῶνα τὸν κατ' ἔξοχὴν, ὡς φαίνεται, τόπο ἄσκησης προγονικῆς λατρείας καί, συνακόλουθα, νεκρολατρείας, μέχρι καὶ τὸ Νοτιοδυτικὸ κτήριο («Οἰκία Ἀρχιερέως», κατὰ Μυλωνᾶ), διακοσμημένο ἀποκλειστικῶς μὲ τοιχογραφήματα ἱερῆς θεματικῆς –, ἀποτελοῦσε ἅμεσα ἢ ἔμμεσα τμήμα τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου, συμπληρωματικὰ ὑποστηρικτικὸ τῆς λειτουργίας του (π.χ. ἐργαστήρια, ἐνδαιτήματα ἱερατείου καὶ τοῦ ἐκεῖ προσωπικοῦ). Ἐκταση, ποικιλομορφία καὶ κυρίως ὁ ἀνακτορικὸς χαρακτήρας τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου εἶναι ποὺ τὸ διαφορίζουν ἀπὸ τὰ ἄλλα γνωστὰ μυκηναϊκὰ ἱερὰ τῆς ἐποχῆς, ὅπως τὸ μικρὸ ΥΕ ΠΙΒ στὸ Μπερμπάτι, τὸ δίδυμο ΥΕ ΠΙΒ δημόσιο ἱερὸ τῆς Φυλακωπῆς καὶ τὸ ΥΕ ΠΙΑ2-ΥΕ ΠΙΒ συγκρότημα τῶν ἐπίσης δημόσιων ἱερῶν στὰ Μέθανα ἢ τὰ μικρὰ ΥΕ ΠΙΓ στὴν κάτω ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας καὶ στὴν Ἀσίνη². Ἔτσι, ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑποδείξουμε κάποιο σύγχρονο, κυριολεκτικὰ ἀνακτορικὸ παράλληλο γιὰ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῶν Μυκηνῶν, θὰ ἀνέτρεχα στὸν κόσμον τῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β. Πράγματι, στὸ ἀρχεϊακὸ ὑλικὸ τῆς Πύλου μαρτυρεῖται μὲ ποικίλες ἀφορμὲς ἓνα ἀνάλογης σημασίας ἀνακτορικὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο στὴν περιοχὴ *pa-ki-ja-ne* (Σφαγιάνες), ὅπου ἦταν συγκεντρωμένα περισσότερα πάλι ἱερὰ διαφόρων ταυτόχρονα ἐπώνυμων θεοτήτων (σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις συλλατρευόμενων στοὺς ἴδιους χώρους)³ (εἰκ. 4), μὲ ρυθμίστριες τῶν ἐκεῖ θρησκευτικῶν πράξεων καὶ οικονομικῶν δραστηριοτήτων τὴν πρωθιέρεια *e-ri-ta* (Ἐρίθα) καὶ δεύτερη τῇ τάξει τὴν κλειδοῦχο ἱέρεια, τὴν *ka-ra-wi-po-ro ka-ra-ti-ja* (κλαΦιφόρος Καρπαθία) – δύο ἐξαιρετικὰ σημαί-

Recto

Verso

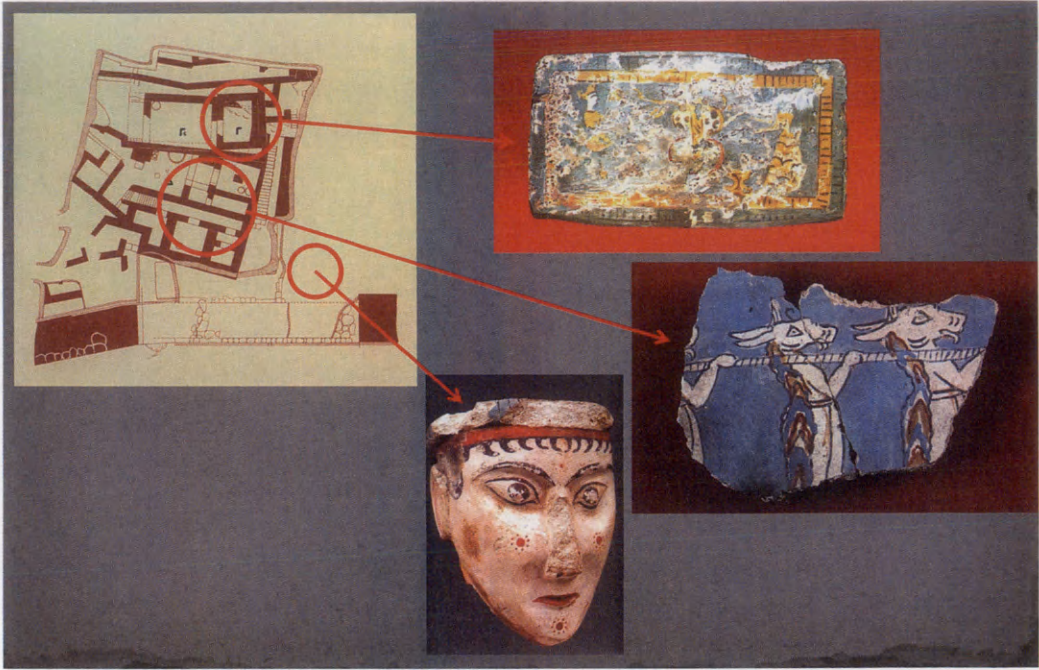
Είκ. 4. Ἡ ἀμφίγραφη πινακίδα Γραμμικῆς Β ΡΥ Τη 316, μὲ καταχώρηση προσφορῶν σὲ διάφορα ἱερά καὶ θεότητες στὴν τοποθεσία ra-ki-ja-ne (Σφαγιάνες) τῆς पुलιακῆς ἐπικράτειας.

νουςες μορφές τῆς πυλιακῆς προσωπογραφίας τοῦ ἐκπνέοντος 13ου π.Χ. αἰώνα.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῶν Μυκηνῶν – ἀπὸ τὶς παλαιές ἀνασκαφές μέχρι τὶς ἀνασκαφές Μυλωνᾶ⁴ – συνιστοῦν, παρὰ τὴν ἀποσπασματικότητά τους, ἕνα στιβαρὸ σῶμα, μὲ ἰδιαίτερη βαρύτητα τόσο γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἱερὴ εἰκονογραφία στὸ σύνολό της, ὅσο, καὶ κυρίως, γιὰ τὸν ρόλο τους στὴ σήμανση ἐπιμέρους χώρων τοῦ Κέντρου, τοὺς ὁποίους κοσμοῦσαν ὡς φθεγγόμενες ἀσφαλῶς εἰκόνες.

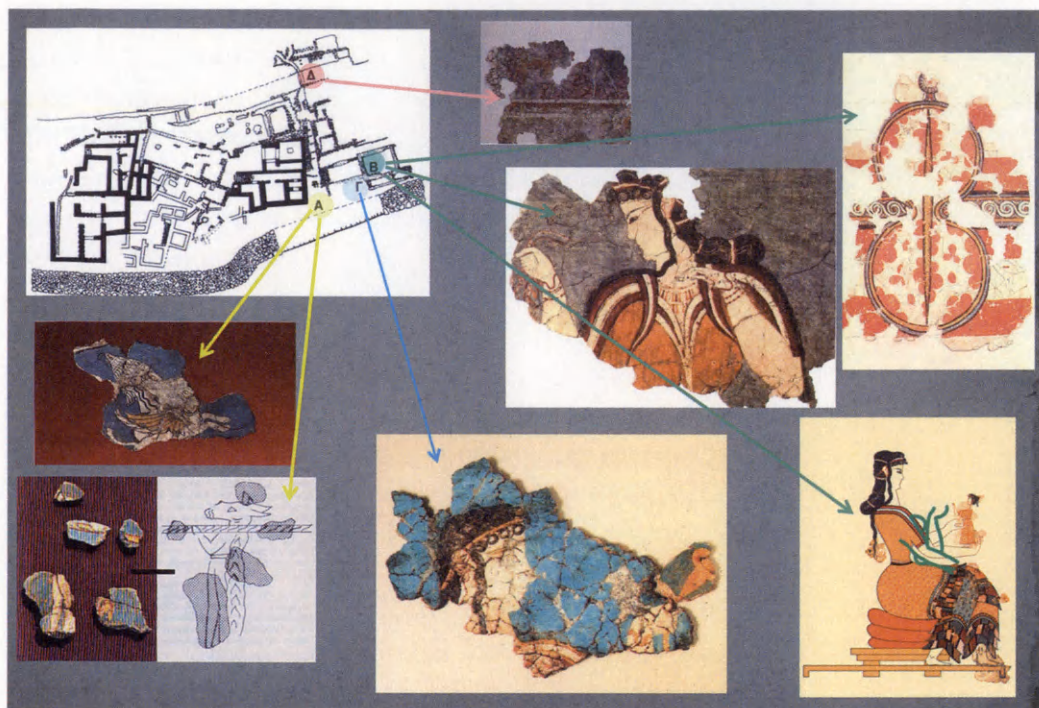
Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Τσοῦντα στὴν περιοχὴ τῆς ὁμώνυμης οἰκίας εἶχαν ἔλθει στὸ φῶς τὰ πρῶτα ἀποσπασματικὰ τοιχογραφήματα μὲ ἀπαραγνώριστη θρησκευτικὴ θεματικὴ, ἤτοι οἱ «μινωικοὶ δαίμονες» (Minoan genii) τοῦ τύπου τῆς αἰγυπτιακῆς ἵπποποτάμιας θεᾶς Taweret, μὲ ἀνάφορο στοὺς ὄμους, ἀπὸ τὶς ἄκρες τοῦ ὁποίου θὰ κρέμονταν νεκρὰ θηράματα (εἰκ. 5)⁵, σύμφωνα μὲ εἰκονογραφικὰ παράλληλα, καθὼς καὶ ἡ περίφημη πινακίδα ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα («παλλάδιον») μὲ παράσταση δύο λατρευτριῶν ἐκατέρωθι ὀκτώσχημης ἀσπίδας καὶ μικροῦ ἀμφίκοιλου βωμοῦ (εἰκ. 5)⁶ – εὔρημα ἀπὸ τὸ «ἄδυτο» τοῦ ναοῦ Γ. Μὲ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Τσοῦντα τὸ 1896 στὴν ἴδια περιοχὴ, σὲ ἐρειπιῶνα κτίσματος λίγο νοτιότερα τοῦ πολυγωνικοῦ πύργου, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος, εἶχε βρεθεῖ καὶ ἡ σχεδὸν φυσικοῦ μεγέθους κεφαλὴ ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα, ζωγραφισμένη ὁμοίως μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς νωπογραφίας (εἰκ. 5)⁷.

Ὡστόσο, στὴ σκαπάνη τοῦ Μυλωνᾶ τῶν ἐτῶν 1970-1972 χρωστᾶμε τὶς περισσότερες καί, πάντως, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὠραιότερες ἐν γένει μυκηναϊκὲς τοιχογραφίες οἱ ὁποῖες ἀντλοῦν θεματικὰ ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς θρησκείας, μὲ θεότητες, λατρεύτριες, ἱερὰ σύμβολα καὶ τελετουργικὰ στιγμιότυπα⁸ (εἰκ. 6). Ἡ περίφημη «Μυκηναία», ἡ ἀριστοτεχνικῆς ἐκτέλεσης αὐτὴ φιλομειδῆς ἀρχόντισσα, σχεδὸν φυσικοῦ μεγέθους, πὺ κρατᾶ περιδέραιο (εἰκ. 6, 15)⁹, ἡ καθιστὴ γυναικεία μορφή μὲ ἀνθρωπόμορφο εἰδῶλιο ἢ παιδὶ στὸ χέρι (εἰκ. 6, 17)¹⁰ κι ἀκόμη ἡ ζωφόρος μεγάλων ὀκτώσχημων ἀσπίδων (εἰκ. 6, 11)¹¹ ἀποτελοῦσαν τμήματα τοῦ τοιχογραφικοῦ προ-

Είκ. 5. Εύρήματα τῶν ἀνασκαφῶν Τσοῦντα ἀπὸ τὴν ὁμόνυμη οἰκία (καὶ τὸν ναὸ Γ): α. Γραπτὴ πινακίδα ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα. β. Ἀπόσπασμα τοιχογραφίας μέ «μινωικὸς δαίμονες» τοῦ τύπου τῆς αἰγυπτιακῆς θεᾶς Taweret. γ. Γυναικεία κεφαλὴ ἀπὸ γραπτὸ ἀσβεστοκονίαμα (πιθανότατα ἀπὸ λατρευτικὸ εἶδωλο).

γράμματος στὸ Νοτιοδυτικὸ κτήριο, ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν Οἰκία Τσοῦντα (περιοχὴ Β), τὸ ὁποῖο, ὅπως προανέφερα, θεώρησε ὁ Μυλωνᾶς ὑποθετικὰ ὡς ἔδρα τοῦ Ἀρχιερέως, ἂν καὶ μὲ βάση τὶς πυλιακὲς κυρίως μαρτυρίες Γραμμικῆς Β ἀλλὰ καὶ τὴ δεσπόζουσα, ὅπως θὰ δοῦμε, παρουσία γυναικείων θεοτήτων στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο, θὰ ἦταν πολὺ πιθανότερο νὰ προΐσταντο καὶ ἐκεῖ μέλη τοῦ γυναικείου ἱερατείου. Στὸν ὑπαίθριον χῶρον ἀνάμεσα στὶς δύο προαναφερθεῖσες οἰκίες καὶ τὸ κυκλόπειον τεῖχος (περιοχὴ Α) βρέθηκαν ἀκόμη ὡς *disjecta membra* μία μικρογραφικὴ παράσταση κρανοφόρας γυναίκας, σωζόμενης ἀπὸ τὴ μέση καὶ πάνω, μὲ γρύπα στὴν ἀγκαλιά, ἐξαιρετικῆς κι αὐτὴ τέχνης (εἰκ. 6, 11)¹²,

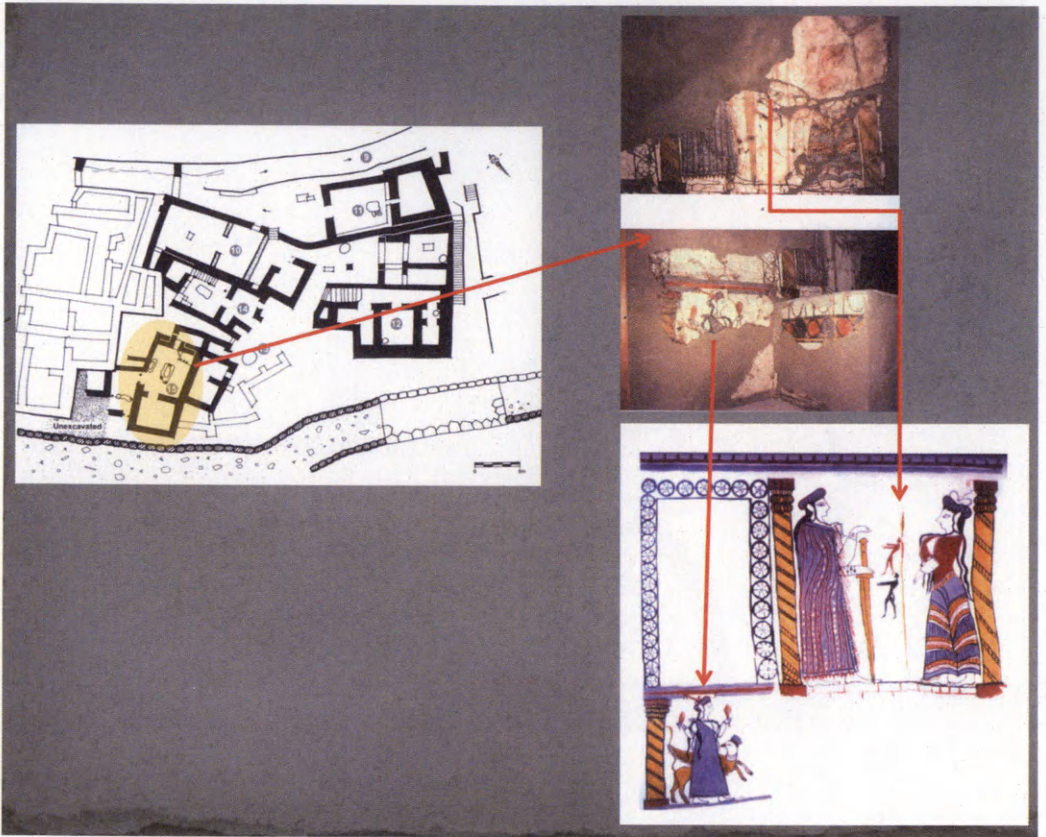

Είκ. 6. Ἀποσπασματικές τοιχογραφίες τῶν ἀνασκαφῶν Μυλωνᾶ (1970-1972) στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο.

καθὼς ἐπίσης θραύσματα φοινικόδεντρου πὺ συνδυαζόταν πιθανότατα μὲ δαίμονες σὰν κι αὐτοὺς τῆς Οἰκίας Τσουντα¹³ (εἰκ. 6), ἐνῶ σὲ ΥΓ ΙΙΙΓ ἐπίχωση τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ἑλληνιστικοῦ πύργου, κοντὰ στὴν ἑλληνιστικὴ δεξαμενὴ (περιοχὴ Γ), ἀνακαλύφθηκε μιὰ μεγαλογραφικὴ γυναίκα μὲ κίτρινο κρίνο στὸ χέρι (εἰκ. 6)¹⁴, πὺ ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις μοιάζει ταπεινὴ ζωγραφικὴ ἐκδοχὴ τῆς «Μυκηναίας». Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφικῆς δραστηριότητος τοῦ Μυλωνᾶ στὸν πομπικὸ διάδρομο πὺ καταλήγει πάνω ἀπὸ τὸν Ναὸ Γ (περιοχὴ Δ) ἔφερε, τέλος, στὸ φῶς τὴν ἀποσπασματικὴ παράσταση ἄρματος μὲ ἀναβάτη καὶ πεζὸ ἄνδρα πίσω του, ἔξω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ μονολιθικὸ κατώφλι τῆς θύρας¹⁵ ἡ ὁποία ἔλεγε τὴν πρόσβαση στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο (εἰκ. 6).

Ἡ ἱερὴ θεματικὴ τῶν τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς Τσοῦντα καὶ Μυλωνᾶ, ὅπως καὶ τῶν ὑπόλοιπων τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου, πού θὰ δοῦμε, ἤρθαν νὰ πιστοποιήσουν πληθωρικὰ γιὰ πρώτη φορὰ στὸν μυκηναϊκὸ κόσμον τὴν ἄρθρωση ἐνὸς ἔλλογου διαλόγου ἀνάμεσα σὲ ἱεροὺς χώρους καὶ τὸν τοιχογραφικὸν διάκοσμον – μιὰ νοηματικὴ καὶ λειτουργικὴ διασύνδεση γνωστὴ ἀπὸ παλαιότερα μὲ τὸ κατ' ἐξοχὴν ἱερὸ κτίσμα τοῦ Ἀκρωτηρίου, τὴν Ξεστὴ 3¹⁶. Ἰδιαιτέρα σαφὴς γίνεται ὁ διάλογος αὐτὸς στὴν περίπτωση τοῦ Ἱεροῦ τῆς Τοιχογραφίας/Δωμάτιο 31 πού ἀνέσκαψε ὁ Taylor καὶ οἱ συνεργάτες του ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Μυλωνᾶ¹⁷. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ ἡ ἀποσπασματικὴ ἀφηγηματικὴ σύνθεση βρέθηκε κυριολεκτικὰ κατὰ χώραν, ζωγραφισμένη σὲ δύο ἐπίπεδα, πάνω ἀπὸ μιὰ χτιστὴ ὀρθογώνια ἐξέδρα καὶ στὰ πλαϊνὰ τῆς (εἰκ. 7), ὅπου ἔχουν ἀπεικονιστεῖ καὶ κάποια χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα ἀρχιτεκτονικῆς «σκηνογραφίας» (πύλη, κίονες, θριγκὸς καὶ ἱερὰ διπλὰ κέρατα). Τὴ σύνθεση, πού εἰκονογραφεῖ ἀσφαλῶς συγκεκριμένους θρησκευτικὰς δοξασίας τῆς ἐποχῆς, προκαλὼντας μας σήμερον δελεαστικὰ σὲ ἐρμηνευτικὰ γυμνάσματα¹⁸, ἀπαρτίζουν βασικὰ τρεῖς γυναικεῖες μορφὲς μὲ σύμβολα στὰ χέρια – ξίφος καὶ ραβδόσχημο σκῆπτρον ἀντίστοιχα οἱ δύο ἀνωτέρω τοῦ πάνω ἐπιπέδου, ὅπου ἀνάμεσά τους ἵπτανται ἐν εἴδει σκαριφήματος δύο μικρογραφικὲς ἀνδρικὲς μορφὲς (κόκκινη καὶ μαύρη)· ἡ τρίτη, στὸ κάτω ἐπίπεδο, μὲ θυσάνους δημοτριακῶν στὰ ὑψωμένα χέρια, πόλο στὸ κεφάλι καὶ συνοδεία αἰλουροειδοῦς ἢ γρύπα.

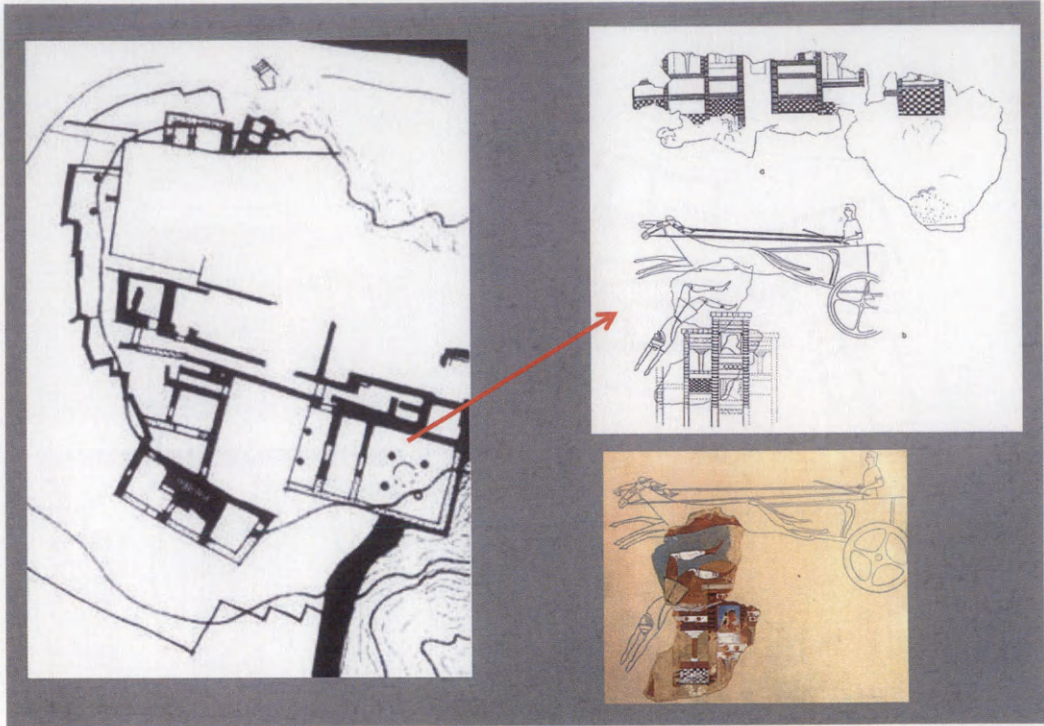
Γιὰ τὴ σαφέστερη κατανόηση τῆς σηματοδοτικῆς ἀποστολῆς τῶν τοιχογραφημάτων τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου ἀποδεικνύεται χρήσιμη ἡ σύγκρισή τους μὲ ὅ,τι ἀπόμεινε ἀπὸ τὸ τοιχογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ἀνακτόρου καί, εἰδικότερα, τῆς αἵθουσας τοῦ θρόνου στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης – μιὰ σύγκριση πού ἄπεται τοῦ κύριου ἄξονα τῆς ἐδῶ προβληματικῆς μας. Τὸ ἀντιστικτικὸ δίπολο, ὅπως αὐτὸ ἐκφράζεται ἀρχιτεκτονικὰ καὶ χωροταξικὰ μὲ τὸ ἀνάκτορον καὶ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο, γιὰ τὴ στέγασιν, ἀφενός, τῆς

Είκ. 7. Ἡ ἀποσπασματικὴ τοιχογραφικὴ σύνθεση πὺ βρέθηκε in situ ἀπὸ τὸν Taylour στὸ Ἱερὸ τῆς Τοιχογραφίας/Δωμάτιο 31 τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου.

ὑψιστῆς ἀνακτορικῆς ἐξουσίας καί, ἀφετέρου, γιὰ τὴ συντομισμένη ἄσκηση κοινοτικῆς λατρείας, ἀντικατοπτρίζεται ἐκ πρώτης ὄψεως καὶ στὴ διαφορετικὴ θεματικὴ τῶν τοιχογραφιῶν τους: Ἔτσι, ἀντίθετα πρὸς τὸν ἀποκλειστικὰ θρησκευτικὸ χαρακτήρα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου, ἡ ἀφηγηματικὴ ζωφόρος μὲ μορφὲς μικρῆς κλίμακας πὺ κοσμοῦσε τὴν αἴθουσα τοῦ θρόνου ἱστοροῦσε στρατιωτικὰ στιγμιότυπα¹⁹, ἐμφαίνοντας τὰ κλέα ἀνδρῶν, τὸν πόλεμο (είκ. 8), πὺ μαζὶ μὲ τὸ κунήγι, ὅπως τὸ γνωρίζουμε μὲ διάφο-

Είκ. 8. Θραύσματα της τοιχογραφικής ζωφόρου με σκηνές μάχης από την αίθουσα τοῦ θρόνου τῶν Μυκηνῶν.

ρες μυκηναϊκές τοιχογραφίες, σφραγιστικές και ἄλλες παραστάσεις τῆς ἐποχῆς ὀπτικοποιοῦσε τὰ ιδεώδη τῆς μυκηναϊκῆς ἀριστοκρατίας ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ταφικῶν περιβόλων.

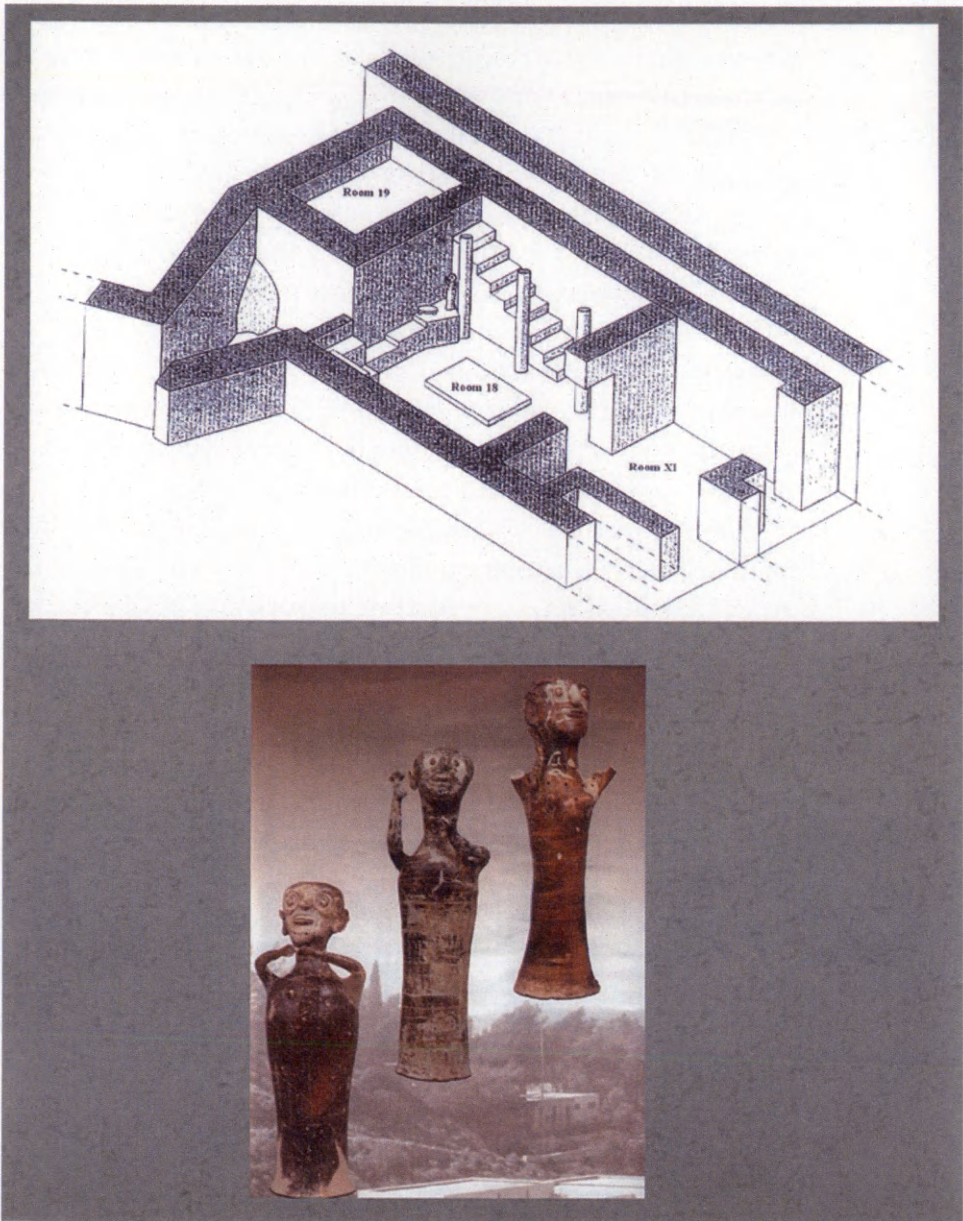
Σὲ μιὰ πρώτη ἀνάγνωση, νὰ υποδήλωνε ἄραγε ἡ θεματικὴ αὐτὴ διαφοροποίηση μιὰ αὐστηρὴ διάκριση πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἐξουσίας; – ἓνα ζήτημα πού, ἂν καὶ μὲ μικρότερη ἔνταση, ἀπασχολεῖ τὴν ἔρευνα μέχρι σήμερα. Στὴ διακρίσιμότητα τῶν ἐξουσιῶν καὶ τὴ μὴ «θεϊκὴ ὑπόσταση» τοῦ ἄνακτα πίστευε σταθερὰ καὶ ὁ Μυλωνᾶς, ἀποψη πού υἰοθέτησαν καὶ ἄλλοι²⁰. Σὲ ἐκτενὲς ἄρθρο του στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* τοῦ 1966 (σσ. 127-148), μὲ τίτλο «Ὁ Φάναξ τῶν πινακίδων», ὑποστήριξε ὅτι οἱ Μυκηναῖοι ἄνακτες, σύμφωνα

καὶ μὲ τὴν ἔρμηνεία ποὺ ἔδινε ὁ ἴδιος στὶς μαρτυρίες τῆς Γραμμικῆς Β, ναὶ μὲν ἀσκοῦσαν τὴν ὑψιστὴ διοικητικὴ καὶ δικαστικὴ ἐξουσία, στεροῦνταν ὅμως θρησκευτικῶν ἀρμοδιοτήτων²¹. Μὲ τὶς ἀνασκαφές του στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο καὶ τὴν ἐμφαντικὰ θρησκευτικὴ θεματικὴ τῶν ἐκεῖ τοιχογραφημάτων θεώρησε μάλιστα ὅτι βρῆκε ἓνα πρόσθετο στήριγμα τῆς ἂποψής του γιὰ ἀντιδιαστολὴ πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἐξουσίας. Ὅπως θὰ δοῦμε ὅμως παρακάτω, τόσο τὰ πενιχρὰ τοιχογραφικὰ δεδομένα ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ ἀνακτόρου, ποὺ συνήθως δὲν συνυπολογίζονται στὴ σχετικὴ προβληματικὴ, ὅσο καὶ οἱ ἀναλογίες μὲ τὰ καλύτερα σωζόμενα τοιχογραφικὰ προγράμματα τῶν ἀνακτόρων Τίρυνθας καὶ Πύλου ἀλλὰ καὶ οἱ πινακολογικὲς μαρτυρίες τῆς Γραμμικῆς Β, προβαλλόμενα ὅλα μαζὶ σὲ ἓνα εὐρύτερο ἔρμηνευτικὸ πεδίο συνηγοροῦν, πιστεύω, ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴ σύγκλιση τῶν δύο ἐξουσιῶν στὸ πρόσωπο τοῦ Μυκηναίου ἀνακτα. Ἄλλωστε, ἡ διπλὴ ἐξουσιαστικὴ ὑπόσταση τοῦ ἡγεμόνα ἀποτελοῦσε κανόνα σὲ ὅλα τὰ αὐλικά μορφώματα τῆς ἐποχῆς, καθὼς ἡ θρησκεία – πρωταρχικὸ στοιχεῖο κοινωνικῆς συνοχῆς καὶ καθοριστικὸς παράγοντας στὴ ρύθμιση τοῦ πραγματικοῦ ὅσο καὶ συμβολικοῦ βίου – ὄχι μόνον νομιμοποιοῦσε θεσμικά, τουτέστιν «θεϊκά», τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, ἀλλὰ ἀντιπροσώπευε παραδοσιακὰ τὸ ἀποτελεσματικότερο ὄχημα γιὰ τὴν ἄσκησή της. Ἐξαιρώντας τοὺς Μυκηναίους ἀνακτες ἀπὸ τὸ καθολικὸ αὐτὸ ἐξουσιαστικὸ σχῆμα, θὰ ἦταν σὰν νὰ ἀντιστρέψαμε καταχρηστικὰ τὴν παραδοσιακὴ ροὴ τῆς ἱστορίας τῶν θεσμῶν, θέτοντας, ἔτσι, πολὺ περισσότερα ἔρμηνευτικὰ προβλήματα ἀπὸ ὅσα ἐνδεχομένως θὰ λύναμε.

Ἄς ἐπιστρέψουμε τώρα στὸ τοιχογραφικὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο καὶ τὴ θέαση ποὺ αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει σὰ πεδία τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας. Ἀναγκαστικὰ θὰ θιγοῦν ἐδῶ σύντομα μόνον κάποια ἔρμηνευτικὰ ζητήματα, ἔχοντας πάντα σιδὸν νοῦ δύο βασικὲς παραμέτρους: πρῶτον, ὅτι ὁ ἀρχικὸς τοιχογραφικὸς διάκοσμος θὰ ἦταν κατὰ πολὺ εὐρύτερος ἀπὸ αὐτὸν ποὺ ἔφτασε τυχαῖα ὡς ἐμᾶς καὶ μάλιστα σὲ τέτοια ἀποσπασματικότητα· καί, δεύτερον, ὅτι ἡ ἐπι-

λογή τῶν εἰκονιστικῶν θεμάτων γιὰ τὴν τοιχογράφησίν του δὲν θὰ ἦταν αὐθαίρετη ἀλλὰ θὰ εἰκονογραφοῦσε συγκεκριμένες θρησκευτικὲς δοξασίες, καθιερωμένες μορφές τοῦ μυκηναϊκοῦ πανθέου, παγιωμένες στὸ ἐπίσημο ἐορτολόγιο τελετές, καὶ εὐανάγνωστους συμβολισμούς πού μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο θὰ σχετίζονταν μὲ τὴν ἀσκούμενη ἐκεῖ λατρεία. Εἶναι εὐλόγο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ παραγγελιοδότες πού θὰ ἐπιφόρτιζαν τοὺς τοιχογράφους μὲ τὴ ζωγραφικὴ σήμανση συγκεκριμένων χώρων θὰ ἦταν μέλη τοῦ ἐκεῖ ἀνώτερου ἱερατείου, ἔχοντας αὐτοὶ βαρύνοντα λόγο στὸν σχεδιασμό τοῦ τοιχογραφικοῦ προγράμματος, ὅπως ὁ ἄναξ καὶ ὁ κύκλος του ἀντίστοιχα στὴν τοιχογράφηση τοῦ ἀνακτόρου. Ἡ νοηματικὴ ἀναγνωσιμότητα τῶν τοιχογραφικῶν εἰκόνων ἀποτελοῦσε βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ λειτουργικὴ τους ἐμβέλεια. Ὁ Μυκηναῖος τῆς ἐποχῆς πού μὲ διάφορες λατρευτικὲς καὶ ἄλλες ἀφορμὲς ἐπισκεπτόταν τὰ ἱερά τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου θὰ ἦταν ἀσφαλῶς σὲ θέση νὰ «διαβάσει» τὶς τοιχογραφικὲς συνθέσεις, ὅπως, αἰῶνες ἀργότερα, ὁ πιστὸς τὸν γλυπτὸ συμβολικὸ διάκοσμο τῶν ἑλληνικῶν ναῶν ἢ τὶς ἀγιογραφίες τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν.

Τὴ στατικὴ ἀφηγηματικὴ τῶν ἐπιτοίχιων παραστάσεων, πού θὰ λειτουργοῦσαν σὰν ἕνα εἶδος ἱεροῦ «σκηνικοῦ» γιὰ τὰ ἐκεῖ λατρευτικὰ δρώμενα καὶ ὡς εἰκονιστικὸς ὑπομνηματισμὸς τους, τὴν διεύρυναν εἰδῶλα καὶ ἄλλα κινητὰ παραφερνάλια πού μετεῖχαν αὐτὰ τρισδιάστατα στὶς λογῆς λατρευτικὲς πράξεις. Τέτοια θὰ ἦταν, γιὰ παράδειγμα, ἡ σχεδὸν φυσικοῦ μεγέθους κεφαλὴ ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα, μὲ πόλο καὶ στιγμορόδακες στὸ πρόσωπο (εἰκ. 5) προερχόμενη μᾶλλον ἀπὸ τὸ λατρευτικὸ «ἄγαλμα» γυναικείας θεότητας, στημένο ἴσως ἀρχικὰ στὴν Οἰκία Τσοῦντα ἢ στὸν Ναὸ Γ. Κι ἀκόμη τὰ 28 δύσμορφα πῆλινα εἰδῶλια ἀποτροπαϊκῆς ὄψης ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῶν Εἰδώλων (εἰκ. 9)²², πού ὁ Μαρινάτος τὰ συσχέτισε μὲ τὴ θεότητα *e-ni-nu* (Ἐρινὺς) τῆς Γραμμικῆς Β²³, καθὼς καὶ τὰ 15 πῆλινα ὁμοιώματα κουλουριασμένων φιδιῶν (πολλὰ ἀποσπασματικά) ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερό, δηλωτικὰ χθόνιων/γονιμικῶν δοξασιῶν – εἰδῶλια καὶ ὁμοιώματα τῶν

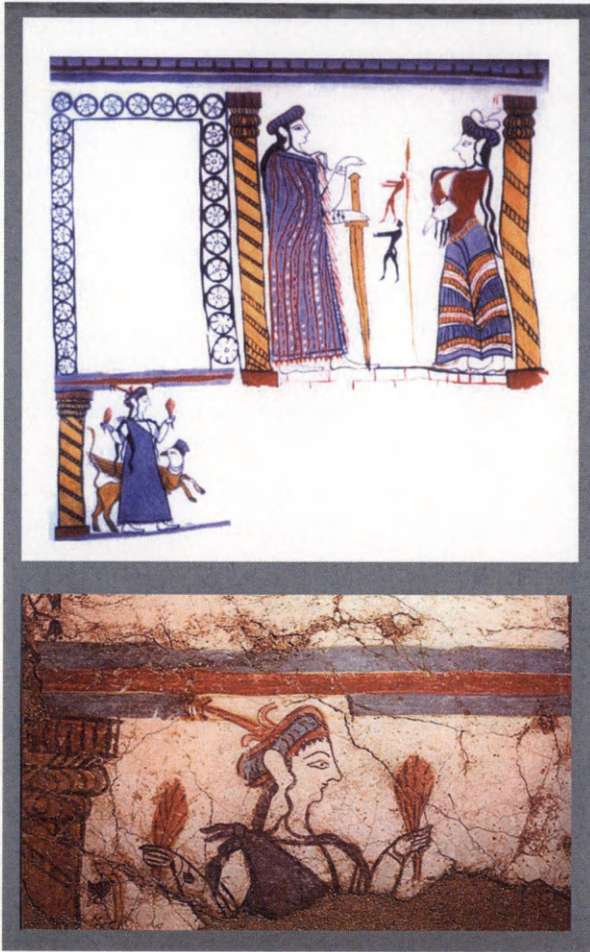

Είκ. 9. Άξονομετρική προβολή τοῦ Ἱεροῦ τῶν Εἰδώλων ποῦ ἀνέσκαψε ὁ Taylor καὶ χαρακτηριστικὰ δείγματα ἀπὸ τὰ ἐκεῖ πολυάριθμα εἰδῶλια.

οποίων ὁ ἐξαιρετικὰ ὑψηλὸς ἀριθμὸς φαίνεται νὰ ὑποδηλώνει ἰδιότυπες ἐπαναλαμβανόμενες τελετουργικὲς πράξεις. Κάποια ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα γυναικεῖα εἰδώλια μὲ ὑψωμένα χέρια θὰ τὰ περιέφεραν πιθανότατα ἐν πομπῇ, ὅπως ὑποστήριξα γιὰ τὴν τοιχογραφία τῆς πομπῆς γυναικῶν ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Τίρυνθας²⁴ – μιὰ τελετουργικὴ πρακτικὴ ποὺ ἀπηχεῖ, ὡς φαίνεται, ἡ μυκηναϊκὴ γιορτὴ τῆς Γραμμικῆς Β *te-o-fo-ri-ja* (τὰ Θεοφόρια)²⁵, στιγμιότυπο τῆς ὁποίας εἰκονίζεται πιθανὸν καὶ στὴν ἀποσπασματικὴ τοιχογραφία ἀπὸ τὸ Νοτιοδυτικὸ κτήριο (εἰκ. 6, 17)²⁶. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ γραπτὸς πίνακας ἀπὸ τὸ «ἄδυτο» τοῦ ναοῦ Γ θὰ εἶχε τὴν ἔννοια φορητῆς εἰκόνας εἴτε ἀφιερωματικῆς ἢ ἐνταγμένης λειτουργικὰ στὰ ἐκεῖ λατρευτικὰ παραφερνάλια (εἰκ. 5, 11).

Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν σωζόμενων τοιχογραφημάτων τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου προκύπτει ὅτι μονοπωλοῦν οὐσιαστικὰ τὴ θεματικὴ τους γυναικεῖες μορφές εἴτε πρόκειται γιὰ θεότητες ἢ γιὰ ἱέρειες καὶ λατρεύτριες, γεγονός ποὺ συμβαδίζει ἐν πολλοῖς μὲ τὴ γενικότερη εἰκόνα ποὺ ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῆς ἐποχῆς, καὶ τοῦτο σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ Γραμμικὴ Β, ὅπου γυναικεῖες καὶ ἀντρικὲς θεότητες διεκδικοῦν λίγο πολὺ ἴσο μερίδιο. Γυναικεῖα εἶναι καὶ ἡ μεγάλη κεφαλὴ ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα ποῦ, ὅπως εἶδαμε, θὰ πρέπει μάλλον νὰ προέρχεται ἀπὸ λατρευτικὸ «ἄγαλμα» (εἰκ. 5), ἐνῶ καὶ οἱ δαίμονες μὲ τὸ ἀνάφορο ἔχουν ὁμοίως γυναικεῖα φύση, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ λευκὸ χρῶμα τοῦ σώματός τους καί, βέβαια, λαμβάνοντας ὑπόψη τὴν ἀπώτερη καταγωγή τους ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ ἵπποποτάμια θεὰ Taweret (εἰκ. 5, 6).

Τί μᾶς λένε ὅμως οἱ τοιχογραφίες γιὰ τὴ φύση καὶ τὶς ιδιότητες τῶν εἰκονιζόμενων θεοτήτων καὶ κατ' ἐπέκταση γιὰ τὸ εἶδος τῆς ἐκεῖ ἀσκούμενης λατρείας; Ἡ σύνθεση ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῶν Τοιχογραφιῶν/ Δωμάτιο 31 μὲ τὶς τρεῖς γυναικεῖες μορφές φαίνεται νὰ εἰκονογραφεῖ παγιωμένες λατρευτικὲς δοξασίες σχετιζόμενες ἀφενὸς μὲ μιὰ γυναικεῖα πολεμικὴ θεότητα, τὴν ὁποία θὰ ἀναγνωρίζαμε στὴ μορφῇ μὲ τὸ μεγάλο ξίφος καί, ἀφετέρου, μὲ μία θεὰ τῆς βλάστησης ποῦ

Είκ. 10. Ἡ τελετουργικὴ σύνθεση ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῶν Τοιχογραφιῶν/ Δωμάτιο 31. Ἄνω, πρόταση ἀναπαράστασης (E. French, *Mycenae. Agamemnon's Capital*, 2002). Κάτω, ἡ θεὰ μὲ τοὺς θυσάνους δημητριακῶν.

κρατᾶ στὰ ὑψωμένα χέρια τῆς θυσάνους δημητριακῶν, συνοδούμενη ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς ζωῶ (εἰκ. 7, 10). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀνάμεσα στὶς πινακίδες Γραμμικῆς Β πού βρέθηκαν τὸ 1960 στὸ «κτῆριο Wace» (Citadel House), στὴν περιοχὴ δηλαδὴ τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου, μαρτυρεῖται δύο φορές τὸ ἱερὸ προσωνύμιο *po-ti-ni-ja* (πότνια, ΜΥ Οἱ 702 καὶ 704)

καὶ μία φορὰ τὸ ὄνομα τῆς θεότητας *si-to-po-ti-ni-ja* (ΜΥ Οἱ 701), τὸ ὁποῖο, μεταγραφόμενο ὡς *Σιτὸ πότνια* ἢ *Σίτων πότνια* θὰ ταίριαζε ἀπόλυτα στὴν εἰκονιζόμενη θεὰ μὲ τοὺς θυσά- νους δημητριακῶν²⁷.

Ἄν ὅμως ἡ γυναικεία μορφή μὲ τὸ ξίφος ὑποδηλώνει πολεμικὴ ιδιότητα, ἡ παράσταση στὴν ὁποία ἐγγράφεται παραμένει χωρὶς παράλληλο στὴν αἰγαιακὴ εἰκονογραφία καὶ αἰνιγματικὴ στὴ συνολικὴ τῆς ἀνάγνωση: Πῶς θὰ πρέπει νὰ νοήσουμε τὴν ἄλλη γυναικεία μορφή, πού στέκεται ἀπέ- ναντί τῆς κρατώντας ραβδόσχημο σκῆπτρο (θεότητα; ἰέρεια; ποιά ἢ νοηματικὴ τους συνάφεια;) καί, κυρίως, τί δοξασίες εἰκονογραφοῦν τὰ μικρογραφικὰ σκαριφήματα τῶν δύο ἀνδρικῶν μορφῶν πού ἵπτανται μπροστὰ ἀπὸ τὸ ξίφος; Σὲ αὐτὲς τὶς τελευταῖες λόγῳ τῆς μικρογραφικῆς τους κλίμακας, τῆς σκιαγραφικῆς τους ἀπόδοσης καὶ τῆς στενῆς σύνδεσῆς τους μὲ τὸ ξίφος τείνουν συνήθως οἱ μελετητὲς νὰ ἀναγνωρί- σουν ψυχὲς νεκρῶν, μὲ βάση αἰγυπτιακὲς μαρτυρίες²⁸. Ὅπως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα, ἓνα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σίγουρο: στὴ συγκεκριμένη τοιχογραφικὴ σύνθεση συναρθρώνονται σὲ μιὰ νοηματικὴ δυαδικότητα οἱ ἔννοιες τοῦ πολέμου καὶ τῆς βλάστησης, μὲ τὶς ἀρμόδιες γυναικεῖες θεότητες νὰ εἰκο- νίζονται ἐδῶ μὲ τὰ εὐγλωττα σύμβολά τους στὸ χέρι – ξίφος καὶ θύσανοι δημητριακῶν ἀντίστοιχα.

Τὴν παρουσία πολεμικῆς θεότητας²⁹, προσάτριάς προ- φανῶς τῆς μυκηναϊκῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας, καὶ τὰ σύμβολά της, ἀνιχνεύουμε περαιτέρω στὸ Θρησκευτικὸ Κέν- τρο, ἀφενός, μὲ τὴν κρανοφόρο γυναικεία μορφή μὲ τὸν γρύπα (εἰκ. 11) καί, ἀφετέρου, μέσα καὶ ἀπὸ τὶς ὀκτώσχημες ἀσπίδες στὶς τοιχογραφίες ἀπὸ τὸ Νοτιοδυτικὸ κτήριο (εἰκ. 11) καὶ κυρίως μὲ τὸν φορητὸ πίνακα, ὅπου ἡ ἀσπίδα σὲ κεν- τρικὴ θέση, φερόμενη ἐνδεχομένως ἀπὸ γυναικεία θεότητα, τῆς ὁποίας τὰ ὀρατά(;) ἄλλοτε μέλη δὲν διατηροῦνται πλέον, ἀπολαμβάνει τιμὲς ἀπὸ δύο λατρεύτριες (εἰκ. 11).

Ἡ δυαδικότητα πολέμου καὶ βλαστικῶν/γονικῶν δοξασιῶν πού εἰκονογραφεῖται στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῶν Μυκηνῶν τοῦ 13ου π.Χ. αἰῶνα δὲν ἦταν καινοφανὴς στὴ μυκηναϊκὴ

Είκ. 11. Στρατιωτικοί/πολεμικοί συμβολισμοί στην εικονιστική τέχνη του Θρησκευτικού Κέντρου: α. Ἡ κρανοφόρος μορφή με τὸν γρύπα (βλ. καὶ εἰκ. 6). β. Ἡ γραπτή πινακίδα ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα με λατρευτική παράσταση ὀκτώσχημης ἀσπίδας (βλ. καὶ εἰκ. 5). γ. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν τοιχογραφικὴ ζωφόρο τῶν ὀκτώσχημων ἀσπίδων (βλ. καὶ εἰκ. 6).

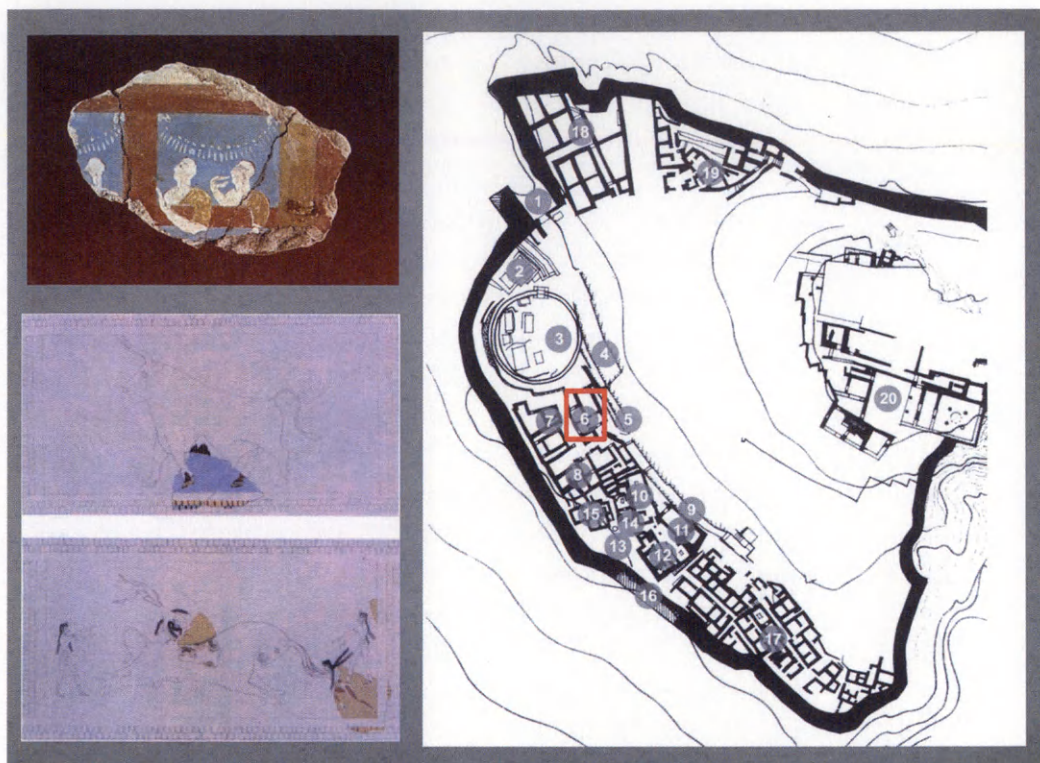
θρησκεία, ἀλλὰ ἐγγράφεται σὲ μιὰ παλιὰ μινωικὴ παράδοση, μαρτυρημένη τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰῶνα (ΥΜ ΙΒ). Οἱ τελετουργικὲς σκηνές σὲ δύο πρώιμα χρυσὰ σφραγιστικά δαχτυλίδια ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα (εἰκ. 12), τὸ ἓνα ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο στὸ Βαφειό (*CMS I*, 219), τὸ ἄλλο ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς Μυκῆνες (*CMS I*, 17), κάνουν ἀπαραγνώριστο ἓναν τέτοιο ἐννοιολογικὸ συνδυασμό, ἀφοῦ ἡ ὀκτώσχημη ἀσπίδα ἐμφανίζεται καὶ στὰ δύο εἰκονιζόμενα βλαστικά δρώμενα: στὴν πρώτη περίπτωση ὡς φορητὸ σύμβολο, τοποθετημένο σὲ ὑπαίθριο ἱερὸ μαζὶ με ἐσθῆτα καὶ ξίφος, στὴν ἄλλη περίπτωση ὡς ὄπλο φερόμενο ἀπὸ δορυφόρα μορφή, ποὺ μοιάζει νὰ ἐπιφαίνεται κατερχόμενη ἀπὸ ψηλά.

Είκ. 12. Χρυσά σφραγιστικά δαχτυλίδια με βλαστικές τελετουργίες και παρουσία οκτώσχημης άσπίδας. Ύνω, από τόν θολωτό τάφο του Βαφειού (CMS I, 219). Κάτω, από τόν «θησαυρό» τών Μυκηνών (CMS I, 17).

Τò γεγονός ότι τò τελευταίο αυτό δαχτυλίδι – μέρος του γνωστού «θησαυρού» χρυσών αντικειμένων – βρέθηκε τò 1877 από τόν Π. Σταματάκη νότια του Ταφικού Κύκλου Α στον χώρο της λεγόμενης Οίκίας της Αναβάθρας (Ramp House)³⁰, σέ άμεση δηλαδή γειτνίαση με τò κυρίως Θρησκευτικό Κέντρο, έρχεται νά ενδυναμώσει την ντόπια δοξασιακή γραμμή και τις σχετικές λατρευτικές πράξεις. Ύν μάλιστα λάβουμε υπόψη και τὰ ΥΕ ΠΒ-ΥΕ ΠΙΑΙ τοιχογραφικά θραύσματα από την ίδια περιοχή (κάτω από την Οίκία της Αναβάθρας) με την τελετουργική τέλεση ταυροκαθασιών που τὰ παρακο-

Εικ. 13. Θραύσματα της μικρογραφικής σύνθεσης πού βρέθηκαν κάτω από την Οικία της Άναβάθρας: Γυναίκες στο παράθυρο (άνω) πού παρακολουθούν ταυροκαθάψια (άναπαραστάσεις M. Shaw, *BSA* 91, 1996).

λουθοῦν γυναίκες ἀπὸ στολισμένα μὲ γιρλάντες παράθυρα³¹ (εἰκ. 13) καθὼς καὶ τὰ θραύσματα μεγαλογραφικῶν γυναικῶν (πιθανότατα ἀπὸ πομπικὴ σύνθεση)³², τότε εἶναι εὐλόγο νὰ ὑποθέσουμε τὴν ἐκεῖ ἀλλοτινὴ ὕπαρξη ἑνὸς παλαιότερου ἱεροῦ κτίσματος, προδρομικοῦ τῶν ἱερῶν τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου.

Μὲ δεδομένη τώρα τὴν εἰκονογραφικὴ σύνδεση πολεμικῆς καὶ βλαστικῆς συμβολιστικῆς, ἀναρωτιέται κανεὶς ἂν οἱ δύο αὐτοὶ τόσο διαφορετικοὶ σημασιολογικὰ τομεῖς ὑπάγονταν στὶς ἀρμοδιότητες δύο ξεχωριστῶν θεοτήτων ἢ ἂν συνέκλιναν σὲ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ θεϊκὸ πρόσωπο – τῆς *ro-ti-ni*

ja (πότνια) ἔνδεχομένως, μαρτυρούμενης, ὅπως εἶδαμε, καὶ σὲ πινακίδες Γραμμικῆς Β ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο (πρβ. συνύπαρξη ἀσπίδας καὶ ἐλιάς στὰ σύμβολα τῆς Ἀθηνᾶς τῶν ἱστορικῶν χρόνων).

Ἄξιζει νὰ ὑπογραμμισθεῖ στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὅτι καὶ οἱ δαίμονες τύπου *Taweret*, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, συνένωναν στὴ φύση τους στοιχεῖα ἐπιθετικότητας ὡς ὑπερβατικοὶ κυνηγοὶ καὶ μεταφορεῖς νεκρῶν θηραμάτων, κρατώντας ἐνίοτε καὶ ξίφος, μὲ στοιχεῖα βλαστικῶν δοξασιῶν, καθὼς τοὺς βλέπουμε σὲ τελετουργικὲς σκηνές μὲ σπονδικὴ πρόχου στὰ χέρια νὰ ποτίζουν νεαρὰ φυτὰ ἢ κλαδιά, ἀνακαλώντας στὸν νοῦ τὴ μυκηναϊκὴ ἑορτὴ *di-pi-si-jo* (τὰ *Δίψια)³³. Τὰ σχετικὰ ἀποσπασματικὰ τοιχογραφήματα ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῶν ἀνασκαφῶν Τσοῦντα καὶ Μυλωνᾶ, πού, ἂν δὲν ἀνήκουν ὅλα στὴν ἴδια παράσταση, προέρχονται πάντως ἀπὸ συγγενικὲς θεματικὰ συνθέσεις, εἰκονογραφοῦν τὴν πρώτη ἐκδοχὴ (εἰκ. 5, 6). Στὸν βλαστικὸ/γονιμικὸ τους ρόλο δὲν μᾶς παραδίδονται οἱ συγκεκριμένοι δαίμονες ἕως τώρα μὲ τοιχογραφίες τῆς ἐποχῆς. Ὡστόσο, πιστεύω, ὅτι πίσω ἀπὸ σφραγιστικὲς παραστάσεις σὰν αὐτὴ τοῦ μεγάλου χρυσοῦ δαχτυλιδιοῦ τῆς Τίρυνθας (*CMS I*, 179) διαφαίνονται χαμένες σήμερα τοιχογραφικὲς παραστάσεις, ὅπως ἔδειξα πρόσφατα, ἀποτολμώντας μάλιστα καὶ τὴ μεταγραφή τῆς σφραγιστικῆς σύνθεσης τοῦ δαχτυλιδιοῦ σὲ τοιχογραφικὴ ζωφόρο (εἰκ. 14)³⁴.

Ἡ «Μυκηναία» μὲ τὸ περιδέραιο στὸ χέρι (εἰκ. 6, 15) καὶ ἡ γυναίκα πού κρατᾶ κρίνο (εἰκ. 6) μᾶς μεταφέρουν, ἀπὸ τὴν πλευρά τους, στὴν ἀτμόσφαιρα γυναικείων πομπῶν σὰν κι αὐτὲς πού ἀπεικονίστηκαν ἐπὶ δύο περίπου αἰῶνες στὰ τοιχογραφικὰ προγράμματα καὶ τῶν ἄλλων ἀνακτόρων (Τίρυνθα, Πύλος, Θήβα), εἰκονογραφώντας παραλλαγὲς μιᾶς σημαντικῆς προφανῶς διατοπικῆς γιορτῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ ἑορτολογίου (εἰκ. 16), ἢ ὁποῖα, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν μεταφερόμενων ἀντικειμένων (περίτεχνες πυξίδες καὶ ἀγγεῖα γιὰ ἀρωματικὰ ἔλαια, περιδέραια, ὕφασμα, εἰδώλιο, κρίνα κι ἄγρια ρόδα κ.ἄ.), εἶχε στὸν λατρευτικὸ πυρήνα της μιὰ γυναικεία θεότητα ἢ τὴν ἐπίγεια, στὰ τελετουργικὰ δρώμενα,

Είκ. 14. Άνω, τὸ χρυσὸ σφραγιστικὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὴν Τίρυνθα (CMS I, 179) μὲ «μινωικοὺς δαίμονες» σὲ βλαστικὴ τελετουργία. Κάτω, μεταγραφὴ τῆς σφραγιστικῆς παράστασής του σὲ τοιχογραφικὴ ζωφόρο (Boulotis 2013).

ἐκπρόσωπό της (βασίλισσα, πρωθιέρεια ἢ βασίλισσα-πρωθιέρεια)³⁵.

Λόγω τῆς μεγάλης ἀποσπασματικότητας καὶ τοῦ στοιχείου τῆς τυχαιότητας στὴ διατήρηση τῶν τοιχογραφιῶν ὁ ἀλλοτινὸς ἀριθμὸς καὶ τὸ εἶδος τῶν θεοτήτων ποὺ εἰκονίζονταν στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο παραμένει ἄδηλος. Πλάι στὶς ἤδη μνημονευθεῖσες θεότητες μὲ πολεμικὲς καὶ βλαστικὲς/γονιμικὲς ιδιότητες, θέλησε ὁ Μυλωνᾶς, κρίνοντας ἀπὸ

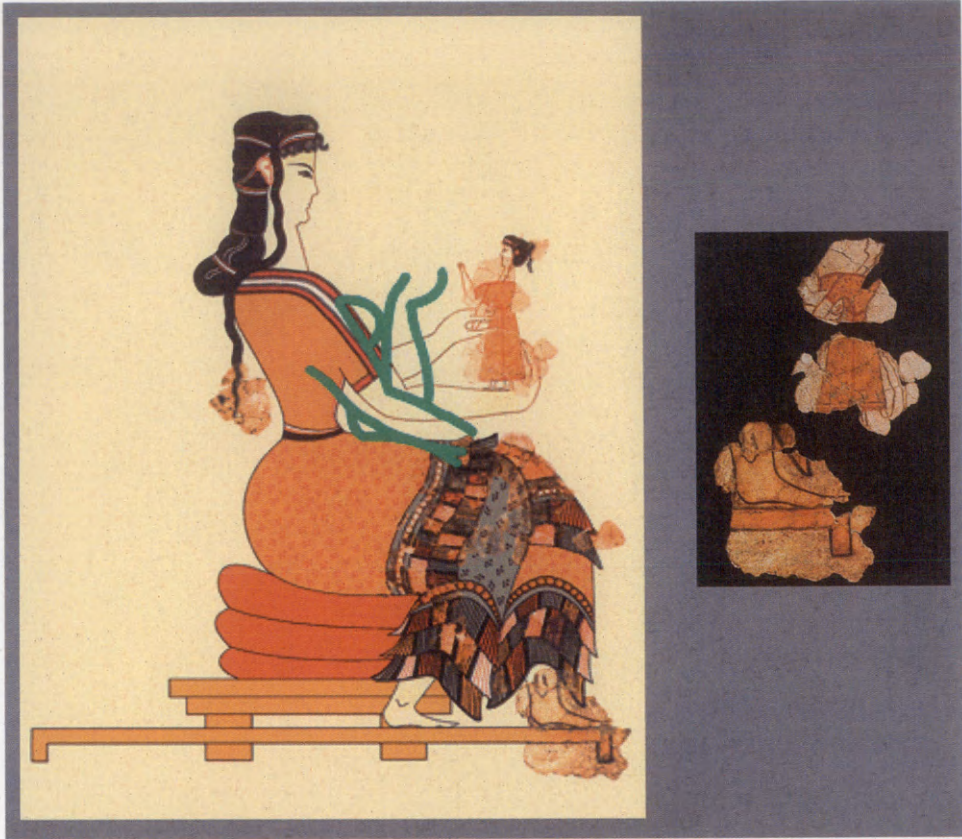
Είκ. 15. Ἡ «Μυκηναία»: Ὁ ἄνω κορμὸς της, ὅπως σώζεται, καὶ πρό-
ταση ἀναπαράστασής της σὲ ὄρθια στάση (B. Jones, *AJA* 113, 2009).

τὴν τοιχογραφία τῆς γυναικείας καθιστῆς μορφῆς μετὰ τὸ εἰδῶ-
λιο/παιδί ἀπὸ τὸ Νοτιοδυτικὸ κτήριο (εἰκ. 17), νὰ διαβλέψει
καὶ μία θεὰ ποὺ θὰ «εἶχε σχέσιν μετὰ τὴν οἰκογένειαν, τὰ μικρὰ
παιδιά, τὸν γάμον», ταυτίζοντάς τὴν μάλιστα μετὰ τὴν Ἥρα³⁶,
ἢ παρουσία τῆς ὁποίας στὸ μυκηναϊκὸ πάνθεον βεβαιώνεται
μετὰ τὸν τύπο *e-ra* τῆς Γραμμικῆς Β³⁷. Δοξασίες γύρω ἀπὸ
γυναικεῖες θεότητες μετὰ ἀρμοδιότητες στὸν κόσμον τοῦ παι-
διοῦ εἰκονογραφοῦνται, πράγματι, τῆ μυκηναϊκῆ ἐποχῆ
μέσα ἀπὸ μιὰ πλειάδα πηλινῶν εἰδωλίων καὶ, στὶς ἴδιες τὶς
Μυκῆνες, πρόσθετα μετὰ τὴν κατατηξίτευχνη ἐλεφαντοστέινη
τριάδα δύο γυναικῶν καὶ νηπίου ποὺ βρῆκε τὸ 1932 ὁ Wace
στὸ «δωμάτιο 12» τοῦ ἀνακτόρου³⁸ (εἰκ. 18), γεγονὸς ποὺ

Είκ. 16. Πομπές γυναικῶν σὲ τοιχογραφικὲς συνθέσεις ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα Θήβας (ἄνω), Τίρυνθας (κάτω ἀριστερὰ) καὶ Πύλου (κάτω δεξιὰ).

ἀμφισβήτησε ὁ Μυλωνᾶς θεωρώντας ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἄλλο δωμάτιο, εἴκοσι μέτρα βορειότερα, κάτω ἀπὸ τὸν βόρειο ἀναλημματικὸ τοῖχο τῆς ἀκρόπολης³⁹. Ὅπως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα, τὰ ἐν λόγῳ εἰδῶλια θυμίζουν τὶς θεϊκὲς κουροτρόφους τῶν ἱστορικῶν χρόνων, προδρομικὴ μορφή τῶν ὁποίων ἀποτελοῦσε πιθανότατα ἡ μαρτυρημένη στὰ ἀρχεῖα τῶν πινακίδων τῆς ἀχαιοκρατούμενης Κνωσοῦ *e-re-u-ti-ja* (Ἐλεύθια/ Εἰλείθια)⁴⁰.

Είκ. 17. Θραύσματα από τη σύνθεση με καθιστή γυναικεία μορφή και ειδώλιο ή παιδί στα χέρια της (πρόταση αναπαράστασης Β. Jones, *AJA* 113, 2009).

Περισσότερες θεότητες συστεγαζόμενες σὲ ἓνα ἱερὸ κτίσμα ὡς σύνναιοι ἢ/καὶ σὲ ἄμεσα γειτονικὰ ὑποβάλλουν τὴν ἔννοια τῆς συλλατρείας – μία θρησκευτικὴ πρακτικὴ λίκυ διαδεδομένη στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, ποὺ ἀσκήθηκε καὶ σὲ πλαίσιο μυκηναϊκό. Οἱ πινακίδες Γραμμικῆς Β, με χαρακτηριστικότερη τὴν περίπτωση τῆς πυλιακῆς πινακίδας ΡΥ ΤΝ 316 (εἰκ. 4) καὶ τῆς συχνῆς μνείας στὴν Κνωσὸ τῶν *pa-si-te-o-i* (πάντες θεοί)⁴¹, ποὺ δέχονται ὅλοι μαζὶ στὸν ἴδιο τόπο μία κοινὴ προσφορά, εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου διαφωτιστι-

Είκ. 18. Ἡ ἑλεφαντοστέινη τριάδα ἀπὸ τῆς Μυκῆνης.

κές⁴². Ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Γραμμικῆς Β τὰ λογιῆς ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῶν Μυκηνῶν, μὲ πρῶτες τῆς τοιχογραφίης ὅπως, κυρίως, αὐτὴ μὲ τῆς δύο τουλάχιστον συναπεικονιζόμενες γυναικεῖες θεότητες στὸ Ἱερὸ τῶν Τοιχογραφιῶν/Δωμάτιο 31 (εἰκ. 7, 10), φαίνεται πὸς ἀπηχοῦν, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους, τὴν πρακτικὴ συλλατρείας, εἰκονοποιώντας ἀπτὰ τῆς μαρτυρίης τῶν πινακίδων.

Εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ χαρακτήρας τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου καὶ οἱ ἐκεῖ ἀσκούμενες λατρεῖες ὑπαγόρευσαν καὶ τὴ θρησκευτικὰ συνεκτικὴ θεματικὴ τῶν τοιχογραφιῶν του. Μιὰ τέτοια ὅμως θεματικὴ ἔστιζε ἀποκλειστικά, μὲ τρόπο προνομιακό, μόνο τὰ ἐκεῖ ἱερὰ κτίσματα; Σκηνὲς κυνηγιοῦ, ἄρματα καὶ στρατιωτικὰ στιγμιότυπα, θαλασσινὰ ἀφηγήματα μὲ πλοῖα, χταπόδια, δελφίνια καὶ ναυτίλοι, ὄψεις τοῦ φυσικοῦ τοπίου, μὲ πουλιὰ καὶ ἄλλα ζῶα διαδόθηκαν σὲ μυκηναϊκὰ κτίσματα κοσμικοῦ χαρακτήρα, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἀνακτόρων καὶ μὲ τὴν ἐπενέργεια πλανόδιων τοιχογράφων ποὺ συνέβαλαν καθοριστικὰ στὴ δημιουργία καὶ ἐπικράτηση διατοπικὰ μιᾶς κοινῆς, λίγο πολὺ, τοιχογραφικῆς γλώσσας⁴³. Ὡστόσο, μέσα στὸ ἔκδηλα κοσμικὸ αὐτὸ θεματολόγιο παρει-

Είκ. 19. Τοιχογραφικό θραῦσμα με φτερό γρύπα ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Οἰκίας Μ (βορειοδυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηναίων).

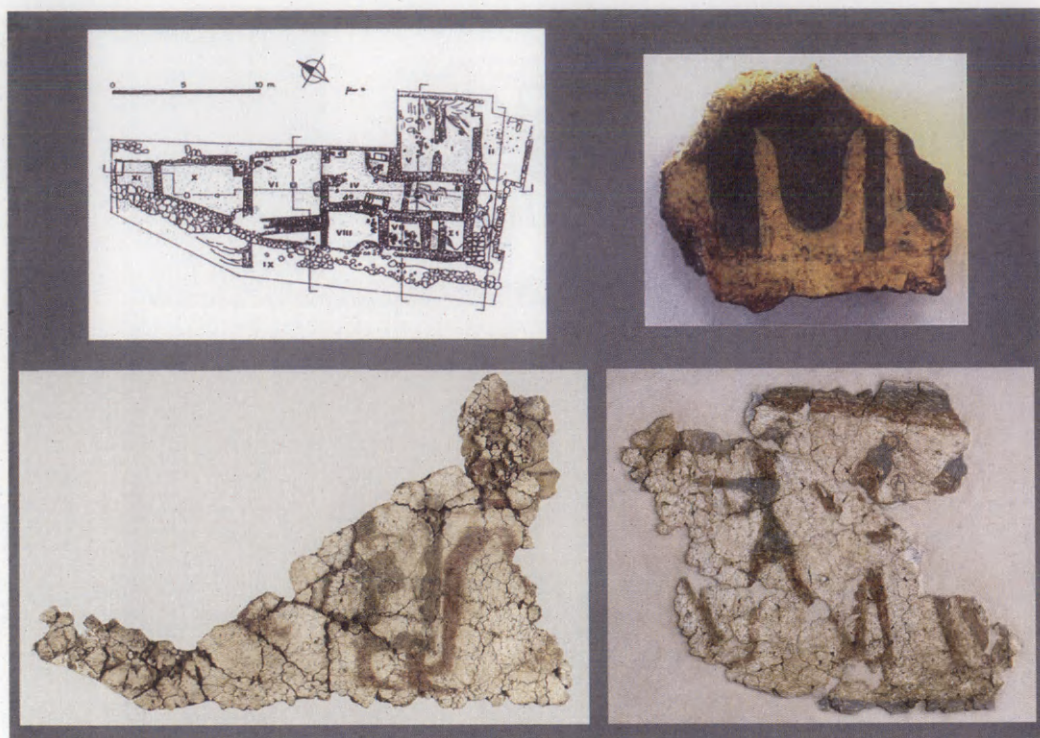
σέφρυσαν σποραδικὰ καὶ κάποιες παραστάσεις σαφῶς θρησκευτικοῦ περιεχόμενου ἢ μὲ ἀναγνωρίσιμους ἱεροὺς συμβολισμούς.

Στὶς Μυκῆνες, εἰδικότερα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο καὶ τὴν ἄμεσα γειτονικὴ περιοχὴ τῆς Οἰκίας τῆς Ἀναβάθρας ποὺ ἔδωσε, ὅπως εἶδαμε, τὶς μικρογραφικὲς σκηνὲς ταυροκαθαψίων (εἰκ. 13) καὶ θραύσματα ἀπὸ γυναικεῖες μορφὲς φυσικοῦ μεγέθους (πομπικὴ σύνθεση); ἀναγνωρίστηκε παράσταση ἀποσπασματικοῦ γρύπα στὴν περιοχὴ τῆς

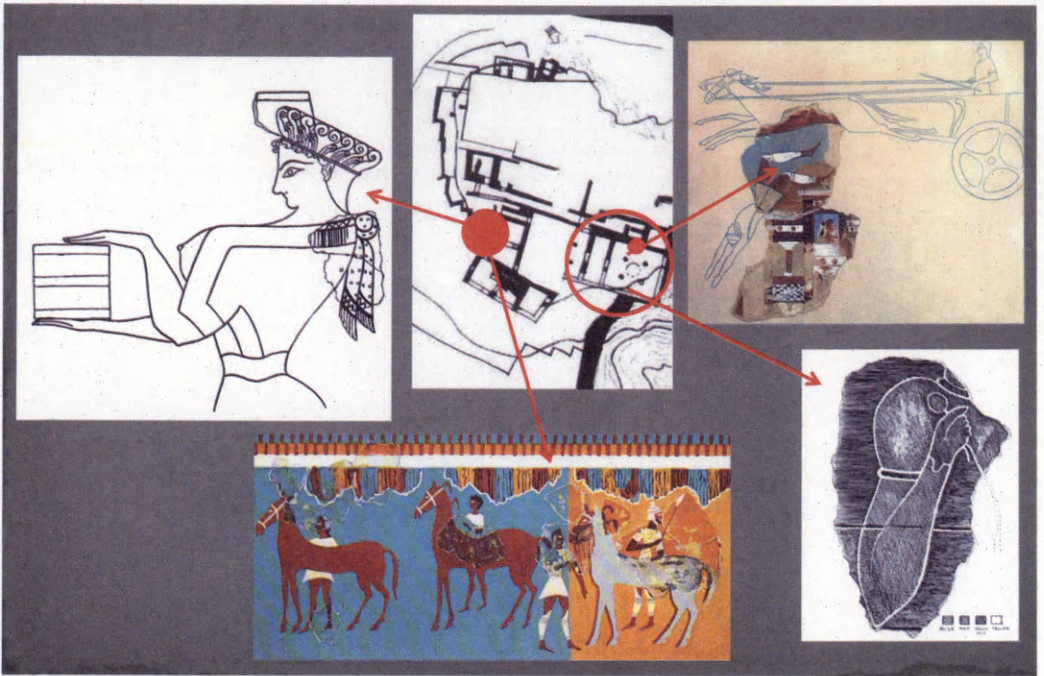
Είκ. 20. Άποσπασματική τοιχογραφία με «ιερὸ ἔνδυμα» (κόμβος;) καὶ δύο ζῶα ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία (ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηθῶν).

Οἰκίας Μ, στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης (εἰκ. 19)⁴⁴. Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἱερὴ θεματικὴ διαδόθηκε εὐκαιριακὰ καὶ σὲ κάποια ἐπίλεκτα κτίσματα ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη. Ἔτσι, στὰ τοιχογραφήματα τῆς Δυτικῆς Οἰκίας συγκαταλέγεται παράσταση ἐνός «ιεροῦ ἐνδύματος», ὅπως πιστεύω, σὲ συνδυασμὸ μὲ δύο ὄρθια ζῶα (αἰγοειδῆ;) μπροστὰ, πιθανότατα, σὲ καθιστῆ, μὴ σωζόμενη σήμερα, θεότητα⁴⁵ (εἰκ. 20), ἐνῶ καὶ στὸ τοιχογραφικὸ πρόγραμμα τῆς Οἰκίας στὶς Πλάκες ποὺ ἐτοίμασε γιὰ

Είκ. 21. Ἀποσπασματικά τοιχογραφήματα με ἱερὰ καὶ τελετουργικὰ θέματα (διπλὰ κέρατα, πομπὴ ἀνδρῶν) ἀπὸ τὴν οἰκία στὶς Πλάκες (ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη).

δημοσίευση ὁ καθηγητὴς Ἰακωβίδης συμπεριλαμβάνονται μιὰ ἀνδρική πομπική τελετουργία, ἀρχιτεκτονικὲς προσόψεις με ἐπίστεψη διπλῶν κεράτων, μεγάλη ὀκτώσχημη ἀσπίδα καὶ ἀνάγλυφος ταῦρος μεγάλης κλίμακας (εἰκ. 21)⁴⁶. Μιὰ τέτοια εὐκαιριακὴ ἐκτέλεση ἱερῶν/συμβολικῶν θεμάτων σὲ κτίσματα ἔξω ἀπὸ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ, κατὰ περίπτωσιν, ποικιλοτρόπως: ἀπὸ τὸν διαφαινόμενο γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς συμφυρμὸ κοσμικοῦ καὶ ἱεροῦ, ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία γιὰ θεϊκὴ προστασία με τὴ ζωγράφισιν ἱερῶν παραστάσεων στοὺς τοίχους τῶν κτισμάτων ἢ ἀκόμη ἀπὸ τὶς ἱερατικὲς ἀρμοδιότητες κάποιων ἐνοί-

Εικ. 22. Τοιχογραφικά σπαράγματα στρατιωτικής/πολεμικής και ιερής θεματικής από τὸ ἀνάκτορο τῶν Μυκηνῶν.

κων τους. Στην περίπτωση μάλιστα τῆς Οἰκίας Μ, σύμφωνα καὶ με ἄλλες συγκλίνουσες ἐνδείξεις, δὲν ἀποκλείεται νὰ λειτουργοῦσε ἐκεῖ ἓνα εἶδος ἱεροῦ⁴⁷.

Καὶ τὸ ἀνάκτορο;... Ἡ ἀποσπασματικὴ ζωφόρος με σκηνὲς μάχης, στὸν τοῖχο ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὸν θρόνο τοῦ Μυκηναίου ἀνακτα, ἱστορεῖ, ὅπως εἶδαμε, τὰ ιδεώδη τῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας (εἰκ. 8, 22). Ὅτι ὅμως σώθηκε ἀπὸ τὸ τοιχογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ἀνακτόρου – πρέπει νὰ τὸ τονίσουμε – δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἐλάχιστο μόνο δείγμα τοῦ ἀλλοτινοῦ εὗρου του. Τὸ ἀνάκτορο τῆς γειτονικῆς Τίρυνθας καὶ κυρίως τῆς Πύλου, καὶ ὡς ἓναν βαθμὸ τὸ Καδμεῖο τῆς Θήβας, τὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα τοῦ Ὁρχομενοῦ καὶ τώρα τοῦ Ἁγίου Βασιλείου στὴ Λακωνία, μᾶς προἰδεάζουν γιὰ τὸ τί θὰ περιμέναμε ἀκόμη περισσότερο γιὰ τὸ ἀνάκτορο

τῶν Μυκηνῶν, τοῦ ὁποῖου σχεδὸν τὸ μισό, βορειοανατολικὸ τμήμα γκρεμίστηκε στὸν Χάβο, ἐνῶ καὶ τὰ περισσότερα διαμερίσματά του διατηρήθηκαν λίγο πάνω ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν θεμελίων. Στὰ ἀνάκτορα Πύλου, εἰδικότερα, καὶ Τίρυνθας τὰ σωζόμενα τοιχογραφήματα τῆς τελευταίας φάσης τους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ προγενέστερες φάσεις, μαρτυροῦν σαφῶς τὴ συνύπαρξη κοσμικῶν καὶ θρησκευτικῶν παραστάσεων, μὲ ὑπερβατικὰ δαιμονικὰ ὄντα νὰ θέτουν τὴ βασιλικὴ ἐξουσία ὑπὸ τὴν προστασία τῆς θεότητας καὶ λογῆς δρῶμενα, μὲ ἔμφαση σὲ πομπές, νὰ εἰκονογραφοῦν τὴ δραστικὴ ἐμπλοκὴ τῆς ἀνακτορικῆς ἐλίτ σὲ ἐπίσημες τελετουργίες.

Ἡ πολεμικὴ ζωφόρος τῆς αἴθουσας τοῦ θρόνου τῶν Μυκηνῶν προέρχεται ἀπὸ τὴν τελευταία τοιχογράφηση τοῦ ἀνακτόρου, ἐνῶ σὲ προγενέστερη διακοσμητικὴ φάση του (ΥΕ ΠΙΑ2 – ΥΕ ΠΙΒ1) ἀνήκει ἡ θεματικὰ συναφῆς παράσταση τῶν ἵπποκόμων (Groom Fresco), ποὺ βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ πρόπυλο, στὴν «περιοχὴ τῶν πίθων» (εἰκ. 22 κάτω)⁴⁸. Ἡ συμβολικὴ πλαισίωση τοῦ ἴδιου τοῦ θρόνου μὲ δαιμονικὰ ὄντα ὅπως γρύπες, σφίγγες ἢ καὶ μὲ λιοντάρια, ἐπὶ τῇ βάσει ἀναλογιῶν μὲ τὸν τοιχογραφικὸ διάκοσμο στὶς αἴθουσες τοῦ θρόνου Κνωσοῦ καὶ Πύλου, εἶναι, πιστεύω, παραπάνω ἀπὸ ἀπλὴ ὑπόθεση. Γιὰ τὴν ἀλλοτινὴ συνύπαρξη κοσμικῶν καὶ θρησκευτικῶν θεμάτων στὸ ἐκτεταμένο τοιχογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ἀνακτόρου δὲν στερούμαστε κάποιων ἀπῶν στοιχείων: Στὴν περιοχὴ τοῦ μεγάρου περι-συνελέγη τὸ 1893 ἀπὸ περιηγητὴ μιὰ ἀποσπασματικὴ ἀνδρική μορφή – σήμερα στὸ μουσεῖο τοῦ Βουκουρεστίου –, ποὺ κρατᾷ ἓνα εἶδος ἄνθους, συγκεκριμένα μπουμπουκιῶ, ὑποβάλλοντας τὴν ἰδέα πομπικῆς παράστασης (εἰκ. 22 κάτω δεξιά)⁴⁹. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ δύο τουλάχιστον πομπικὲς συνθέσεις γυναικῶν (ἢ μία φυσικοῦ σχεδὸν μεγέθους ἢ ἄλλῃ στὸ μισὸ τοῦ φυσικοῦ), ἀπὸ τὴν παλαιότερη πάλι διακοσμητικὴ φάση τοῦ ἀνακτόρου, μᾶς δίνουν θραύσματα ποὺ βρέθηκαν ὁμοίως ἔξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ πρόπυλο⁵⁰. Κάποια μάλιστα ἀπὸ αὐτὰ διασώζουν χαρακτηριστικὰ στοιχεία τῆς ἰδιάζουσας ἱερατικῆς/θεϊκῆς ἀμφίεσης ὅπως ἓνας

ιερὸς κόμβος στερεωμένος στὴ ράχη γυναικείας μορφῆς καὶ πόλος (εἰκ. 22 κάτω ἄριστ.)⁵¹ – ἐνδυματολογικὰ δηλαδὴ στοιχεῖα ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ μόνο ἀπὸ θρησκευτικὲς παραστάσεις τῆς ἐποχῆς. Ἀνάλογα τελετουργικὰ θέματα θὰ ἐμφανίζονταν καὶ στὴν τελευταία φάση τοῦ ἀνακτόρου, καθὼς ἡ κατὰ καιροὺς ἀνανέωση τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου του δὲν σήμαινε καὶ μία ἄρδην ἀλλαγὴ τῆς θεματικῆς.

Ἄν στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο ἢ θεματικὴ ἀντλεῖ, ὅπως εἶδαμε, ἀμιγῶς ἀπὸ τὴν ἱερὴ σφαῖρα, στὸ τοιχογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ἀνακτόρου συνυπῆρχαν κοσμικὴ/ἥρωικὴ καὶ θρησκευτικὴ/τελετουργικὴ εἰκονογραφία, καὶ μάλιστα ὄχι ἀντιστικτικὰ, ἀλλὰ σὲ ἓναν διάλογο, πιστεύω, ἀμοιβαίας παραπληρωματικότητας, ὑπομνηματίζοντας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους τὴ σύγκλιση πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἐξουσίας στὸ πρόσωπο τοῦ ἀνακτα, ὅπως αὐτὴ διαφαίνεται καὶ μέσα ἀπὸ τὶς πινακίδες Γραμμικῆς Β. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, καὶ ἀξιολογώντας πάντα εὐθέως τὸν σηματοδοτικὸ λόγο τῶν τοιχογραφιῶν, ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη βαρύτητα ἡ διαπίστωση ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ἱερὰ θέματα τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῶν Μυκηνῶν (ὅπως πομπές, γυναικεία μορφή μὲ εἰδῶλιο ἢ μικρὸ παιδί στὰ χέρια, δαίμονες τοῦ τύπου Taweret, ὀκτώσχημες ἀσπίδες κ.ἄ.) ἐμφανίζονται σὲ παραλλαγές καὶ στὸ τοιχογραφικὸ πρόγραμμα τῶν ἀνακτόρων. Γιὰ τὴ θρησκευτικὴ διάσταση τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν αἴθουσα τοῦ θρόνου ὡς χώρου τέλεσης ἱεροπραξιῶν, ἰδίως γύρω ἀπὸ τὴν τεράστια ἐστία, τὴν ὁποία ὁ J. Wright, στὴ στενὴ σύνδεσή της μὲ τὸν θρόνο τοῦ ἀνακτα, τὴν θεώρησε ὡς τὸ συμβολικὸ κέντρο τοῦ κράτους του⁵², ἔχουν γραφεῖ κατὰ καιροὺς οὐκ ὀλίγα. Οἱ εἰκονιζόμενες στὰ ἀνάκτορα πομπές, κι ἀνάμεσά τους αὐτὲς ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῶν Μυκηνῶν, ἦταν πράξεις τοῦ ἐπίσημου τελετουργικοῦ ποὺ ἄλλες θὰ κατέληγαν στὸ ἴδιο τὸ ἀνάκτορο ἢ μὲ ἀφειρητρία αὐτὸ θὰ κατευθύνονταν σὲ ἱερά, ἰδρυμένα σὲ διάφορες τοποθεσίες, κοντινές ἢ μακρινές. Ἡ περίφημη πινακίδα τῆς Πύλου PY Tn 316 (εἰκ. 4) μᾶς μεταφέρει στὴν ἐορταστικὴ σκηνὴ μιᾶς τέτοιας πομπῆς ποὺ ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο

καταλήγει στα ιερά τῆς περιοχῆς *pa-ki-ja-ne* (Σφαγιάνες), γὰ νὰ προσφερθοῦν, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, χρυσὰ ἀγγεῖα στὶς ἐκεῖ πολυάριθμες θεότητες, ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ὁποῖες συλλατρεύονταν στὸ ἴδιο ἱερό (πρβ. Ἱερό τῶν Τοιχογραφιῶν/Δωμάτιο 31 (εἰκ. 7, 10). Ἀνάλογα πομπικὰ δρώμενα εἶναι εὐλογο νὰ συνέδεαν καὶ στὶς Μυκῆνες τὸ ἀνάκτορο μὲ τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῆς ἀκρόπολης μέσω τῆς πομπικῆς ὁδοῦ, ἐμφαίνοντας τελετουργικὰ τὴ μεταξὺ τους στενὴ θεσμικὴ σχέση.

Ἡ ἐξουσιαστικὴ φυσιογνωμία τοῦ Μυκηναίου ἄνακτα – τοῦ *wa-na-ka* τῶν πινακίδων – ἀποτελεῖ ζήτημα ὁμολογουμένως καίριο γὰ τὴν ἐν γένει δομὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτορικοῦ κόσμου, καὶ γι' αὐτὸ πολυσυζητημένο. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ὅταν ὁ Μυλωνᾶς παρέδιδε πρὸς δημοσίευση στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* (1966) τὸ ἄρθρο του γὰ τὸν ἄνακτα, ἐπιχειρώντας νὰ τὸν στερήσει ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς τοῦ ἀρμοδιότητες, ὁ P. Walcot μὲ τὸ ἄρθρο του «The Divinity of the Mycenaean King» στὸ περιοδικὸ *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 2 τοῦ 1967 (σσ. 54-62), ὑποστήριξε τὴν ἀκριβῶς ἀντίθετη ἄποψη, ἀναπτύσσοντας περαιτέρω καὶ τὴν παλαιότερη ἄποψη τοῦ Μαρινάτου περὶ διογενῶν βασιλέων⁵³. Τὴ διπλὴ ἐξουσιαστικὴ ὑπόσταση τοῦ Μυκηναίου ἄνακτα (πολιτικὴ-θρησκευτικὴ), ἀντίστοιχη, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, πρὸς ὅ,τι διαφαίνεται γὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ στὴ μινωικὴ Κρήτη, κατὰ τὸ σχῆμα δηλαδὴ τοῦ «Priest-King» ποὺ προώθησε ὁ Evans⁵⁴, ὑποστήριξαν πολλοὶ ἐπιφανεῖς μελετητές. Ἀνάμεσά τους ὁ M. Nilsson, ὁ A. Wace, καὶ ὁ L. Palmer, ὁ ὁποῖος, μελετώντας τὶς πινακίδες τῆς Πύλου, κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ *wa-na-ka*, στὸν θρησκευτικὸ του ρόλο, θὰ πρέπει νὰ ἐθεωρεῖτο ὡς ἐπίγειος ἐκπρόσωπος τῆς θεότητας καί, συμβολικά, συνοδὸς τῆς κορυφαίας μυκηναϊκῆς θεᾶς *po-ti-ni-ja* (πότνια)⁵⁵. Σὲ σχετικὰ πρόσφατη διεξοδικὴ μελέτη του, μὲ ἀφετηρία πάλι τὶς πινακίδες τῆς Πύλου, ὁ μυκηνολόγος Th. Palaima, στραμμένος καὶ αὐτὸς στὴ μινωικὴ Κρήτη, ἀνέδειξε τὴ θρησκευτικὴ πλευρὰ τοῦ ἄνακτα σὲ κυρίαρχο στοιχεῖο τῆς ἐξουσιαστικῆς ὑπόστασής

του⁵⁶. Πράγματι, παρόλο που οί πινακίδες είναι άμιγώς οικονομικά κατάστιχα και όχι θρησκευτικά κείμενα ή πρωτογενή τεκμήρια κοινωνικοπολιτικής ιστορίας, ο άνακτας εμφανίζεται σε αυτές, με τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, νὰ ἐμπλέκεται πολλαπλῶς στὰ θρησκευτικὰ πράγματα, νὰ συμβάλλει σὲ θυσιαστήριες τελετές, νὰ δέχεται προσφορὲς μαζί με θεότητες τοῦ μυκηναϊκοῦ πανθέου, νὰ γίνεται τὸ ὑποκείμενο μύησης κ.ο.κ. Ἡ ὑπαρξη ἑνὸς καλὰ ὀργανωμένου, κραταιοῦ ἱερατείου, ὅπως αὐτὸ τῆς περιοχῆς *pa-ki-ja-ne* στὴν Πύλο καί, κατ' ἀναλογία, πιστεύω, τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῶν Μυκηναίων, ὄχι μόνο δὲν θὰ ἐπεσκίαζε τὸν θρησκευτικὸ ρόλο τοῦ ἀνακτα, ἀλλὰ ἀντίθετα μάλιστα θὰ τὸν ἀναδείκνυε ὑποστηρικτικά, ἐξασφαλίζοντάς του μιὰ διευρυμένη, στέρεη ἐξουσιαστικὴ βάση.

Στὴν ἴδια ἐρμηνευτικὴ γραμμὴ κινήθηκαν ἀκόμη πρὸ πρόσφατα καὶ οἱ J. Maran καὶ Εὐ. Σταυριανοπούλου σὲ κοινὸ τους ἄρθρο, δεχόμενοι ὁμοίως μινωικὲς ἐπιδράσεις στὴ διαμόρφωση τῆς θρησκευτικῆς φυσιογνωμίας τοῦ Μυκηναίου ἀνακτα⁵⁷. Υἱοθετώντας μάλιστα παλαιότερες ἀπόψεις τῆς H. Reusch, τοῦ W.-D. Niemeier καὶ τῆς N. Μαρινάτου περὶ τοῦ κρητικοῦ τελετουργικοῦ τῆς «ἐπιφάνειας», ὅπως αὐτὸ ἀνασυστήθηκε ὑποθετικὰ με ἐπίκεντρο τὴν αἴθουσα τοῦ θρόνου τῆς Κνωσοῦ, ἐπιχείρησαν τὴν ἀνασύνθεση ἑνὸς ἀνάλογου δρώμενου στὰ μυκηναϊκὰ μέγαρα, με τὸν ἀνακτα ὡς κάτοχο τοῦ θρόνου νὰ ἀντλεῖ ἐξουσιαστικὸ κύρος ἀπὸ τὴ συμβολικὴ στενὴ σύνδεσή του με τὴ θεὰ *po-ti-ni-ja* (πρβ. καὶ τὴν ἄποψη τοῦ Palmer).

Ὅπως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα, ἡ ἐπίδραση τῆς γειτονικῆς ἀνακτορικῆς Κρήτης στὰ ἀναδυόμενα ἀνακτορικὰ μορφώματα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας δὲν θὰ ἦταν ἀσφαλῶς ἀμελητέα. Ἐνδέχεται μάλιστα καὶ ὁ ἴδιος ὁ ὄρος «ἀναξ» – ἐτυμολογικὰ ἀσαφές, μαρτυρημένος ὡς τίτλος μόνο στὴν Ἑλληνικὴ καί, ὡς δάνειο μᾶλλον, στὴ Φρυγικὴ –, νὰ ἀνάγεται σὲ κάποια ἀπὸ τὶς αἰγαιακὲς γλῶσσες με τὶς ὁποῖες οἱ Μυκηναῖοι Ἕλληνες βρίσκονταν σὲ ἐπαφή, καὶ ὡς τέτοια, ὅπως ὑποστηρίχθηκε πρόσφατα, με βάση καὶ τὴν ὀρθογραφικὴ

ιδιοτυπία τῆς λέξης *wa-na-ka* στὴ Γραμμικὴ Β, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἦταν ἡ μινωικὴ γλώσσα τῆς Γραμμικῆς Α⁵⁸. Ἔτσι, μαζί μὲ τὴ βασιλικὴ ἰδεολογία καὶ τὰ συναφῆ διάσημα ἀξιώματος, ὅπως τὸ σκῆπτρο⁵⁹, μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει εὐλόγα ὅτι δανείστηκαν οἱ Μυκηναῖοι ἀπὸ τὴν ἀνακτορικὴ Κρήτη καὶ κάποιους βασικοὺς ὄρους τοῦ μινωικοῦ ἐξουσιαστικοῦ λεξιλογίου.

Ἡ συνάρθρωση ὅμως τῶν δύο ἐξουσιῶν στὸ πρόσωπο τοῦ ἄνακτα δὲν ὑπῆρξε ξαφνικὸ φαινόμενο μὲ τὴν ἴδρυση τῶν ἀνακτόρων στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰώνα (ΥΕ ΙΙΑ1). Ὅτι ἐκπροσωποῦσε θεσμικὰ ὁ ἄναξ τῶν δύο τελευταίων αἰώνων τοῦ ἀνακτορικοῦ κόσμου (14ος καὶ 13ος π.Χ. αἰ.) εἶχε, ὡς φαίνεται, πίσω του παράδοση δύο περίπου αἰώνων, γεγονός πού ὁδήγησε τὸν K. Kilian νὰ μιλήσει γιὰ τὴ βαθμιαία διαμόρφωση μιᾶς «*wanax Ideology*» ἤδη κατὰ τὴν ΥΕ Ι καὶ ΥΕ ΙΙ ἐποχὴ – τὴν «πρωτοανακτορικὴ» κατὰ τὸν ἴδιο⁶⁰. Τὰ κτερίσματα κυρίως ἀπὸ τὸν Ταφικὸ Κύκλο Α τῶν Μυκηνῶν καὶ ἀπὸ πρόιμους ἡγεμονικοὺς τάφους ὅπως, λόγου χάρι, ὁ θολωτὸς τοῦ Βαφειοῦ ἀρθρώνουν τὴν εἰκόνα πού μᾶς δίνουν λίγο πολὺ τὰ τοιχογραφικὰ προγράμματα τῶν ἀνακτόρων καὶ οἱ σύγχρονές τους πινακίδες Γραμμικῆς Β: Σύμβολα καὶ διάσημα ἀξιώματος μιᾶς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας συνυπάρχουν μὲ ἐμβληματικὲς ἱερὲς εἰκόνες, θρησκευτικὰ σύμβολα καὶ τελετουργικὰ ἀντικείμενα μινωικῆς προέλευσης ἢ ἔμπνευσης.

Καὶ γιὰ νὰ κλείσω τὴ σύντομη ὁμιλία μου εἰκονογραφικά: Τὸ διπλὸ ἐξουσιαστικὸ σχῆμα πού θὰ ἐνσάρκωνε ὁ ἄνακτας καὶ πού τὸ ἀνιχνεύσαμε ὡς ἕναν βαθμὸ στὶς Μυκῆνες καὶ στὶς τοιχογραφίες τοῦ ἀνακτόρου αὐτὲς καθ' ἑαυτὲς, ἀλλὰ καὶ στὸν διάλόγό τους μὲ τὶς τοιχογραφίες τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου, τὸ ὀπτικοποιεῖ, πιστεύω, ἰδεωδῶς καὶ τὸ διατρανώνει μὲ συμβολικὸ τρόπο τὸ ἀνάγλυφο τῆς Πύλης τῶν Λεόντων (εἰκ. 23)⁶¹.

Ἡ ἐπιλογή του γιὰ τὴ σήμανση τῆς μνημειακῆς εἰσόδου τῆς ἀκρόπολης κάθε ἄλλο, βέβαια, παρὰ αὐθαίρετη θὰ ἦταν, ὑποθέτοντας μάλιστα εὐλόγα ὅτι ὁ ἄναξ καὶ ὁ στενὸς κύκλος

Εἰκ. 23. Ἡ Πύλη τῶν Λεόντων.

του θὰ εἶχαν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀποφασιστικὸ λόγο. Ὅποια καὶ νὰ ὑπῆρξε ἡ νοηματοδότηση τοῦ ἐραλδικοῦ αὐτοῦ θέματος στὴ μινωικὴ Κρήτη, ἀπὸ ὅπου καὶ κατάγεται, ἡ ἐδῶ ἐμβληματικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ χρήσιμου ὡς σήματος τηλεφανοῦς μπορεῖ, σὲ μιὰ εὐθεία ἀνάγνωσή του, νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἓνα εἶδος θυρεοῦ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῶν Μυκηναίων καὶ τῆς ἐξουσιαστικῆς ἰδεολογίας, πού σὲ διάφορες εἰκονογραφικὲς παραλλαγές ἀντανακλάται στὴ σφραγιδογλυφία καὶ σὲ ἄλλες τέχνες τῆς ἐποχῆς: Ὁ κεντρικὸς κίονας μὲ τὴν ἐπίστεψη θριγκοῦ ὡς *pars pro toto* ἐνὸς κατ' ἐξοχὴν σημαίνοντος οἰκοδομήματος, πού σὰν τέτοιο θὰ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ νοήσουμε τὸ ἴδιο τὸ ἀνάκτορο, πλαισιώνεται ἀπὸ δύο ἀντιθε-

τικὰ λιοντάρια – σύμβολα τῆς ἡγεμονικῆς τάξης ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν ταφικῶν περιβόλων, προστάτες καὶ ἐκφραστὲς τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ δύο ἀμφίκιοι βωμοὶ – ἱερὸ καὶ αὐτοὶ μινωικὸ σύμβολο – πάνω στοὺς ὁποῖους ἐδράζεται ὁ κίονας, καὶ οἱ ὁποῖοι μαρτυροῦνται, σημειωτέον, καὶ στὸ ἴδιο τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο μὲ τὴ λατρευτικὴ σκηνὴ τῆς γραπτῆς πινακίδας (εἰκ. 5, 11), θὰ σήμαιναν συνεκδοχικὰ τὴ νομιμότητα ποὺ ἀντλοῦσε ἡ ἀνώτατη πολιτικὴ ἐξουσία ἀπὸ τὴ θρησκεία. Πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἐξουσία σὲ στενὴ εἰκονιστικὴ ἐδῶ συνάρτηση, κι ὁ ἄνακτας κορυφαία μορφή τῆς θεσμικῆς τους σύγκλισης.

1. Γιὰ μιὰ γενικὴ θεώρηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς κυρίως ἱστορίας τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου καὶ τῆς λειτουργίας ἐπιμέρους κτισμάτων καὶ χώρων ὡς ἱερῶν, βλ.: Γ. Μυλωνᾶς, *Τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῶν Μυκηνῶν* (Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 33, Ἀθῆναι 1972). Τοῦ ἴδιου, *Μυκηναϊκὴ θρησκεία – Ναοί, βωμοὶ καὶ τεμένη* (Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 39, Ἀθῆναι 1977), 19-24. Τοῦ ἴδιου, *Πολύχρσοι Μυκῆναι* (Ἀθῆναι 1983), 127-150. E. French, *Cult places at Mycenae*, εἰς R. Hägg – N. Marinatos (ἐπιμ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980* (Stockholm 1981), 41-48. Σ. Ἰακωβίδης, *Τὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῶν Μυκηνῶν, Ε' Διεθνὲς Συνέδριο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἄργος-Ναύπλιον 1995*, τ. Α' (Ἀθῆναι 1997), 147-168. Τοῦ ἴδιου, *The Cult Centre of Mycenae*, εἰς *I culti primordiali della Grecia. Convegno Internazionale alla luce delle scoperte di Tebe, Roma 24-25 febbraio 2000* (Roma 2004), 13-30. G. Albers, *Neue Überlegungen zu dem Kultzentrum von Mykene*, εἰς S. Böhm – K.-V. von Eickstedt (ἐπιμ.), *Ἰθάκη. Festschrift für Jörg Schäfer zum 75. Geburtstag am 25. April 2001* (Würzburg), 45-51. K. Wardle, *The 'Cult Centre' at Mycenae and other Sanctuaries in the Argo-Saronic Gulf and the NE Peloponnese: Location and Status*, εἰς Ἐ. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (ἐπιμ.), *Ἀργοσαρωνικός. Πρακτικὰ τοῦ 1ου Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ, Πόρος, 26-29 Ἰουνίου 1998* (2003), 317-332.

2. Γιὰ μιὰ σφαιρικὴ πραγμάτευση τῶν Ὑστεροελλαδικῶν «δημόσιων» ἱερῶν, βλ. G. Albers, *Spätmykenische 'Stadtheiligtümer'. Systematische Analyse und vergleichende Auswertung der archäologischen Befunde*, BAR 596

(Oxford 1994). Τῆς ἴδιας, Re-evaluating Mycenaean Sanctuaries, εἰς M. Wedde (ἐπιμ.), *Celebrations. Sanctuaries and the Vestiges of Cult Activity*. (Papers from the Norwegian Institute at Athens 6, Bergen 2004), 111-149.

3. Βλ. ἐνδεικτικά, M. Gérard-Rousseau, *Les mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes (Incunabula Graeca XXIX, Roma 1968)*, 166-169, λ. *Pakijana*. R. Guglielmino, PA-KI-JA-NE, la ierapoli di Pilo, *SMEA* 23, 1982, 141-193.

4. Βλ. τὴ σύντομη, ἀλλὰ περιεκτικὴ θεώρησή τους ἀπὸ τὴν S.A. Immerwahr, *Aegean Painting in the Bronze Age* (University Park and London 1990), 118-121 καὶ ἀριθ. MY No. 3-9, 14, 15. Γιὰ ἔγχρωμες ἀπεικονίσεις τῶν σημαντικότερων τοιχογραφημάτων τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου βλ. Μυλωνᾶς 1983 (ὅ.π. σημ. 1).

5. Χρ. Τσούντας, Ἀρχαιότητες ἐκ Μυκητῶν, *AE* 1887, 160-162, πίν. 10. I. Μυλωνᾶς 1983 (ὅ.π. σημ. 1), εἰκ. 198. Immerwahr, ὅ.π. 192, My No. 8.

6. Τσούντας, ὅ.π. 162-164, πίν. 10.2. G. Rodenwaldt, *Votivpinax aus Mykenai*, *AM* 1912, 129-140, πίν. VIII. Μυλωνᾶς 1983 (ὅ.π. σημ. 1), 206-207, εἰκ. 164. Immerwahr, ὅ.π. 191-192, My No. 7, πίν. 62, 63.

7. Χρ. Τσούντας, Κεφαλή ἐκ Μυκητῶν, *AE* 1902, 1-10, πίν. 1-2. Μυλωνᾶς 1983 (ὅ.π. σημ. 1), 210, εἰκ. 135.

8. Γιὰ μιὰ συνολικὴ παρουσίαση τῶν τοιχογραφημάτων ἀπὸ τὴς ἀνασκαφῆς Μυλωνᾶ, βλ. τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Ἰ. Κριτσέλη-Προβίδη, *Τοιχογραφίες τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῶν Μυκητῶν* (Ἀθήνα 1982).

9. Μυλωνᾶς 1972 (ὅ.π. σημ. 1), 30, πίν. X. Τοῦ ἴδιου 1983 (ὅ.π. σημ. 1), 148, 238, εἰκ. 116. Κριτσέλη-Προβίδη, ὅ.π. 37-40, ἀριθ. B-1, πίν. Γ, 4, 5. Immerwahr, ὅ.π. 191, My No. 3, εἰκ. 32B, πίν. XX. Γιὰ μιὰ πρόσφατη πρόταση ἀναπαράστασης τῆς «Μυκηναίας» σὲ ὄρθια στάση, B. Jones, *New Reconstructions of the Mykenaea and a seated woman from Mycenae*, *AJA* 113, 2009, 309-311, 322-336, εἰκ. 1, 19-22, 26, 29 (δεξιά).

10. Μυλωνᾶς 1972 (ὅ.π. σημ. 1), 32-34, πίν. XIV. Τοῦ ἴδιου 1983 (ὅ.π. σημ. 1), 148, 207, εἰκ. 165. Κριτσέλη-Προβίδη, ὅ.π. 41-43, ἀριθ. B-2, B-3, πίν. 6α, 6β. Immerwahr, ὅ.π. 191, No. My 4, εἰκ. 33α. Βλ. διάφορες ἐναλλακτικὲς ἀναπαραστάσεις τῶν θραυσμάτων τῆς συγκεκριμένης σύνθεσης, Jones, ὅ.π. 314-322, εἰκ. 4, 5, 7-10, 12-14, 29 (ἀριστερά).

11. Μυλωνᾶς 1972 (ὅ.π. σημ. 1), 30-31, πίν. XII. Τοῦ ἴδιου 1983 (ὅ.π. σημ. 1), 148, εἰκ. 115, 195. Κριτσέλη-Προβίδη, ὅ.π. 54-63, ἀριθ. B-32 – B-48, πίν. ΣΤ, 12-16, 17β, 18. Immerwahr, ὅ.π. 193, My No. 14 καὶ 15.

12. Μυλωνᾶς 1972 (ὅ.π. σημ. 1), 31, πίν. XIIIα. Τοῦ ἴδιου 1983 (ὅ.π. σημ. 1), 207, εἰκ. 163. Κριτσέλη-Προβίδη, ὅ.π. 28-33, ἀριθ. A-6, πίν. Βα, 2α. Immerwahr, ὅ.π. 192, My No. 9, ὅπου ἡ συγγραφέας ἀναρωτιέται: «Could it represent an ivory statuette as processional offering?» – ἄποψη ποὺ ὑποστήριξε στὴ συνέχεια καὶ ὁ F. Blakolmer, *Minoisch-mykenische 'Prozessionsfresken': Überlegungen zu den dargestellten und nicht dargestellten Gaben*, E. Alram-Stern - G. Nightingale (ἐπιμ.), *KEIMELION. Elitenbildung und elitärer Konsum von der mykenischen Palastzeit bis zur homerischen*

schen Epoche. Akten des internationalen Kongresses vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg (Wien 2007), 42.

13. Κριτσέλη-Προβίδη, ὄ.π. 90-92, ἀριθ. Α-1 – Α-5, πίν. Αα, Ι, εἰκ. 2, 3. Τὸ ἄρμα καὶ συναφὴ κομμάτια ὀρθομαρμάρωσης βρέθηκαν *in situ*.

14. Μυλωνᾶς 1983 (ὄ.π. σημ. 1), εἰκ. 204. Κριτσέλη-Προβίδη, ὄ.π. 73-76, ἀριθ. Γ-1, εἰκ. 8, πίν. Ββ. Immerwahr, ὄ.π. 191, My No. 5. Immerwahr, ὄ.π. 194 (additional fresco material from Mycenae ἀριθ. 4).

15. Κριτσέλη-Προβίδη, ὄ.π. 90-92, ἀριθ. Δ-1-4, πίν. 27-28. Στὴν ἴδια περιοχὴ βρέθηκε καὶ ἀποσπασματικὴ παράσταση «ἵπποκόμου», αὐτ. 92, εἰκ. 10, πίν. 26β.

16. Χρ. Ντούμας, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας* (Ἀθήνα 1992), 126-175. Χρ. Μπουλότης, Αἰγαιακὲς τοιχογραφίες: Ἕνας πολύχρωμος ἀφηγηματικὸς λόγος, *Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνες* 55, 1995, εἰδικότερα 21-32 (ἐνότητα ΙΙ: Χῶρος καὶ διακόσμηση – Ἡ αἰτιώδης συνάφεια – Εἰκονογραφικὰ προγράμματα). Τοῦ ἴδιου, Πτυχὲς θρησκευτικῆς ἔκφρασης στὸ Ἄκρωτήρι, *Ἄλς* 3, 35-39, 41-42.

17. W. Taylour, *Mycenae* 1968, *Antiquity* 43, 1969, 91-97. Τοῦ ἴδιου, New light on Mycenaean religion, *Antiquity* 44, 1970, 270-279.

18. Γὰ ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Δωματίου 31 βλ. κυρίως: N. Marinatos, The Fresco from Room 31 at Mycenae: Problems of method and interpretation, εἰς E.B. French - K.A. Wardle (ἐπιμ.), *Problems in Greek Prehistory. Papers presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens*, Manchester, April 1986, 245-248. P. Rehak, Tradition and innovation in the Fresco from Room 31 in the "Cult Center" at Mycenae, εἰς R. Laffineur – J.L. Crowley (ἐπιμ.), *EIKΩΝ. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology. Proceedings of the 4th International Aegean Conference, University of Tasmania, Hobart, Australia, 6-9 April 1992* (*Aegaeum* 8, 1992), 39-61. L. Morgan, The Cult Centre at Mycenae and the Duality of Life and Death, εἰς L. Morgan (ἐπιμ.), *Aegean Wall Painting. A Tribute to Mark Cameron, BSA Studies* 13, 2005, 159-171.

19. G. Rodenwaldt, *Der Fries des Megarons von Mykenai* (Halle 1921). Immerwahr, ὄ.π. 123-125 (The Mycenae Megaron Paintings), εἰκ. 35a, πίν. 65. Chr. Boulotis, Villes et palais dans l'art égéen du IIe millenaire av. J.-C., εἰς P. Darceque – R. Treuil (ἐπιμ.), *L'habitat égéen préhistorique. Actes de la Table Ronde Internationale d'Athènes, 23-25 juin 1987, BCH Suppl.* XIX, 1990, 447-454, εἰκ. 14.

20. Βλ. γιὰ παράδειγμα: C.G. Thomas, The Nature of Mycenaean Kingship, *SMEA* 17, 1976, 93-116. J.T. Hooker, The wanax in Linear B Texts, *Kadmos* 18, 1979, 100-111. C.W. Shelmerdine, Administration in the Mycenaean Palace: Where's the Chief?, εἰς M.L. Galaty – W.A. Parkinson (ἐπιμ.), *Rethinking Mycenaean Palaces: New Interpretation of an Old Idea* (Los Angeles 1999), 21. Iakovidis 2004 (ὄ.π. σημ. 1), 28-29.

21. Τὴν ἴδια ἀποψη ἐπαναλαμβάνει καὶ ἀργότερα τὸ 1977 στὸ πόνημά του *Μυκηναϊκὴ Θρησκεία* (ὄ.π. σημ. 1), 73-75.

22. Taylour ὄ.π. (σημ. 17). Μυλωνᾶς 1983 (ὄ.π. σημ. 1), 142-144, εἰκ. 110.
23. S. Marinatos, Demeter Erinys in Mycenae, *AAA* 6, 1973, 189-192.
24. Chr. Boulotis, Zur Deutung des Freskofragmentes Nr. 103 aus der tirynter Frauenprozession, *AkorrBl* 9, 1979, 59-67.
25. Βλ. καὶ S. Hiller, *TE-O-PO-RI-JA*, εἰς *Aux origines de l'Hellénisme. La Crète et la Grèce. Hommage à Henri van Effenterre* (Paris 1984), 139-150.
- Ἐ. Ἀνδρῖκου, Μυκηναϊκὴ ἀνθρωπόμορφη κεφαλή ἀπὸ τὴν Καδμεία. Σκέψεις γιὰ τὰ εἰδῶλα καὶ τὴν *te-o-po-ri-ja*, εἰς Δ. Δανηλίδου (ἐπιμ.), *ΔΩΡΟΝ. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Σπύρο Ἰακωβίδη* (Ἀθήνα 2009), 25-39.
26. Κρίνοντας ἀπὸ τὸ μέγεθός της καὶ τὸν τρόπο πὸν κρατιέται ἡ μικρὴ μορφή στὴν παλάμη τῆς μεγαλογραφικῆς καθιστῆς γυναίκα θεώρησε ὁ Μυλωνᾶς περισσότερο πιθανὸ νὰ εἰκονίζει εἰδῶλιο, ἂν καὶ δὲν ἀποκλείει τὴν ἐκδοχὴ παιδιοῦ. Μὰ συγκρίσιμη, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, τοιχογραφικὴ σύνθεση βρέθηκε πρόσφατα στὴ δυτικὴ κλιττὴ τῆς ἀκρόπολης τῆς Τίρυνθας, ὅπου ὅμως, ἡ μικρότερη μορφή ἀπεικονίζει σαφῶς μικρὸ κορίτσι. Ἀντίθετα στὴν περίπτωση τῆς πομπῆς γυναικῶν, πάλι ἀπὸ τὴν Τίρυνθα, πρόκειται γιὰ τυπικὸ μυκηναϊκὸ εἰδῶλιο, Boulotis, ὄ.π. εἰκ. 1.
27. Γιὰ μιὰ πρώτη μεταγραφή τοῦ κειμένου τῶν σχετικῶν πινακίδων καὶ σχολιασμό του, J. Chadwick, *The Mycenae Tablets III*, *TAPhS* 52: 7, 1962, 57-59. Γιὰ κριτικὴ θεώρηση τῶν προταθειῶν ἐρμηνειῶν τῆς *si-to-po-ti-ni-ja*, βλ. Gérard-Rousseau, ὄ.π. 206-207, λ. (?)*sitopotinija*. Βλ. ἐπίσης, Δ. Δανηλίδου, *Sitopotinija τῶν Μυκηνῶν καὶ μυκηναϊκὴ Πότνια*, εἰς *Φίλια ἔπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν*, τ. Α (Ἀθήνα 1986), 323-342.
28. Marinatos καὶ Morgan, ὄ.π. (σημ. 18).
29. Μυλωνᾶς 1972 (ὄ.π. σημ. 1), 28- 29, 31-32. Γιὰ μιὰ σχετικὰ πρόσφατη συζήτηση τοῦ θέματος βλ. P. Rehak, *The Mycenaean «Warrior Goddess» revisited*, εἰς R. Laffineur (ἐπιμ.), *POLEMOS, Le contexte guerrier en Égée à l'âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale, Liège, 14-17 avril 1998* (*Aegaeum* 19, 1999), 227-239.
30. Διεξοδικὰ γιὰ τὶς συνθήκες εὑρεσης τοῦ «θησαυροῦ» καὶ τὶς ἔντονες ἀντιπαράθεσεις πὸν προκάλεσε ἀνάμεσα στὸν Σταματάκη, τὸν Δροσινὸ καὶ τὸν Σλήμαν, βλ. Ν. Βασιλικοῦ, *Τὸ Χρονικὸ τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Μυκηνῶν 1870-1878* (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 274, Ἀθήνα 2011), 140-156, 209-210 (ἔγγραφο 8 τοῦ Σταματάκη, ὅπου καταλογογραφοῦνται τὰ ἀντικείμενα τοῦ «θησαυροῦ»).
31. M. Shaw, *The Bull-Leaping Fresco from below the Ramp House at Mycenae: a Study in Iconography and Artistic Transmission*, *BSA* 91, 1996, 167-190.
32. Immerwahr, ὄ.π. 190, My No. 1c.
33. Gérard-Rousseau, ὄ.π. 61-64, λ. *dipisijo*, μὲ ἀναφορὲς καὶ σὲ ἄλλες ἐρμηνευτικὲς προτάσεις. Γιὰ τὴ σύνδεση εἰδικότερα τῶν *di-pi-si-jo* τῆς Γραμμικῆς Β μὲ τοὺς δαίμονες τύπου Taweret πὸν κρατοῦν σπονδικὲς πρόχους μπροστὰ ἀπὸ σχηματικὰ φυτά, στὴν ιδιότητά τους ὡς δαιμόνων τῆς βλάστησης πὸν προκαλοῦν βροχί, βλ. S. Marinatos, Πολυδίψιον

Ἄργος, εἰς L.R. Palmer - J. Chadwick (ἐπιμ.), *Proceedings of the Cambridge Colloquium on Mycenaean Studies* (Cambridge 1966), 265-274.

34. Chr. Boulotis, From the Golden Hour of Aegean Narrativity: Convergences and Divergences in the World of Wall-paintings and Signet Rings, εἰς A. Vlachopoulos (ἐπιμ.), *Paintbrushes. Wall-painting and Vase-painting of the 2nd millenium BC in Dialogue. Akrotiri, Thera, 24-26 May 2013*. Τόμος περιλήψεων, 100-103.

35. Βλ. σχετικά, Chr. Boulotis, *Studien zu ägäischen Prozessionen im 2. Jahrtausend v. Chr.* (Würzburg 1980, ἀδημοσίευτη διατριβή). Τοῦ ἴδιου ὄ.π. (σημ. 24). Τοῦ ἴδιου, Ἡ τέχνη τῶν τοιχογραφιῶν στή μυκηναϊκὴ Βοιωτία, εἰς Β. Ἀραβαντινός (ἐπιμ.), *Γ' Διεθνὲς Συνέδριο Βοιωτικῶν Μελετῶν, Θήβα 4-8 Σεπτεμβρίου 1996* (Ἀθήνα 2000), τ. Γ', ἰδιαίτ. 1116-1117.

36. Μυλωνᾶς 1972 (ὄ.π. σημ. 1), 32-33.

37. Gérard-Rousseau, ὄ.π. 94-96, λ. *Era*.

38. A.J.B. Wace, *Mycenae, an Archaeological History and Guide* (Princeton 1949), 83-84, πίν. 101-103. Γιὰ διεξοδικὴ πραγμάτευση τῆς τριάδας βλ. H. Wace, *The Ivory Trio: The Ladies and Boy. Ivories from Mycenae I* (Ἀθήνα 1939). Βλ. ἀκόμη, J.-C. Poursat, *Catalogue des ivoires mycéniennes du Musée National d'Athènes* (Paris 1977), 20-21, ἀριθ. 49, πίν. IV.

39. Μυλωνᾶς 1983 (ὄ.π. σημ. 1), 117-118, 228, εἰκ. 90, 185. Σημειωτέον ὅτι, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀμφισβήτηση τοῦ σημείου εὑρεσης τῆς ἐλεφαντοστίνης τριάδας, θεώρησε παραδόξως ὁ Μυλωνᾶς ὅτι δὲν συντρέχουν ἀποχρῶντες λόγοι γιὰ ἱερότητα τῶν εἰκονιζόμενων μορφῶν. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴ θεματικὴ τοῦ συμπλέγματος αὐτοῦ καθεαυτὸν, ἡ στενὴ κινησιολογικὴ ἔνωση τῶν δύο γυναικῶν, ὑπογραμμιζόμενη πρόσθετα ἀπὸ τὸ κοινὸ ἐπίμηκες ἐπίβλημα ποὺ καλύπτει τὴ ράχη τους, τὶς προσγράφει ἀναμφίβολα στὸν χῶρο τῆς θρησκείας.

40. Gérard-Rousseau, ὄ.π. 101-102, λ. *Ereutija*. S. Pingiatoglou, *Eileithyia* (Würzburg 1981) 11-12, 30.

41. Gérard-Rousseau, ὄ.π. 170-172, λ. *pasiteoi*.

42. Chr. Boulotis, Synnaoi theoi: A Cult Phenomenon of the Aegean Late Bronze Age, εἰς R. Hägg – G.C. Nordquist (ἐπιμ.), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid. Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1988* (Stockholm 1990), 199.

43. Chr. Boulotis, Travelling Fresco Painters in the Aegean Late Bronze Age: The Diffusion Patterns of a Prestigious Art, εἰς S. Sherratt (ἐπιμ.), *The Wall Paintings of Thera. Proceedings of the First International Symposium, Thera, 30 August – 4 September 1997* (Athens 2000), 844-858.

44. V. Pliatsika, Tales of the Unexpected: Identifying Cult Practice in the House M Quarter of the Mycenae Citadel, A.-L. Schallin – I. Tournavittou (ἐπιμ.), *Mycenaeans Up to Date: The Archaeology of the NE Peloponnese – Current Concepts and New Directions. International Conference, Athens 10-14 November 2010* (ὕπὸ ἔκδοσιν), εἰκ. 9.

45. I. Tournavitou, Fresco Decoration and Politics in a Mycenaean Palatial Centre: The Case of the West House at Mycenae, M.-L. Nosch – R. Laffineur (ἐπιμ.), *KOSMOS: Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 13th International Aegean Conference, Copenhagen, 21-26 April 2010* (*Aegaeum* 23, 2012), 723-728, ιδιαίτ. 727, πίν. CLXIXc.

46. Σ. Ίακωβίδης, Μυκηναϊοὶ λαϊκοὶ ζωγράφοι, εἰς *Τελετὴ Ἀναγόρευσης τοῦ Σπύρου Ίακωβίδη σὲ Ἐπίτιμο Διδάκτορα. Πανεπιστήμιο Κύπρου, Φιλοσοφικὴ Σχολή* (Λευκωσία 2010), 28-33, εἰκ. 9-16.

47. Pliatsika, ὄ.π.

48. Μυλωνᾶς 1983 (ὄ.π. σημ. 1), εἰκ. 197. Immerwahr, ὄ.π. 192, My No. 10.

49. A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos II* (London 1928), 750, εἰκ. 484. Immerwahr, ὄ.π. 194 (additional fresco material from Mycenae ἀρ. 2).

50. W. Lamb, Frescoes from the Palace, εἰς A.J.B. Wace - W.A. Heurtley *et al.*, *Excavations at Mycenae, BSA* 25, 1921-1923, 166, ἀριθ. 6-8, πίν. XXVIII. Immerwahr, ὄ.π. 117, 191, My No. 2.

51. Rodenwaldt, ὄ.π. (σημ. 14), 50, εἰκ. 26.

52. J.C. Wright, The Spatial Configuration of Belief: The Archaeology of Mycenaean Religion, εἰς S.E. Alcock – R. Osborne (ἐπιμ.), *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece* (Oxford 1994), 57-58.

53. S. N. Marinatos, ΔΙΟΓΕΝΕΙΣ ΒΑΣΙΛΗΕΣ, εἰς G. Mylonas (ἐπιμ.), *Studies presented to David Moore Robinson on his seventieth Birthday* (Saint Louis, Missouri 1951), 127-134.

54. Γιὰ μιὰ πρόσφορη κριτικὴ θεώρηση τοῦ ζητήματος, βλ. Chr. Boulotis, *From mythical Minos to the Search for Cretan Kingship, εἰς From the Land of the Labyrinth. Minoan Crete, 3000-1100 B.C. Exhibition Catalogue, Onassis Cultural Center, New York, March 13 – September 13, 2008*, 44-55.

55. L.R. Palmer, *Mycenaean Greek Texts* (Oxford 1963), 86, 267-268.

56. Th. Palaima, The Nature of the Mycenaean WANAX: Non-Indo-European Origins and Priestly Functions, εἰς P. Rehak (ἐπιμ.), *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean. Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 28 Dec. 1992* (*Aegaeum* 11, 1995), 119-138.

57. J. Maran – E. Stavrianopoulou, Πότιος Ἄνθρωπος – Reflections on the Ideology of Mycenaean Kingship, εἰς E. Alram-Stern - G. Nightingale (ἐπιμ.), ὄ.π. (σημ. 12), 285-297.

58. Palaima, ὄ.π. 127. V. P. Petrakis, Writing the *wanax*: Spelling Peculiarities of Linear B *wa-na-ka* and their Possible Implications, *Minos* 39, 2013, 61-158.

59. Palaima, ὄ.π. 135-138. J.L. Melena, En torno al ΣΚΗΠΤΡΟΝ homérico, *Cuadernos de Filología Clásica* 3, 1972, 321-356. Boulotis, ὄ.π. 50-51 (Religious and Military Symbols of High Authority: A View from Mycenaean Greece to Knossos), 51-53 (The Scepter of Gods and Rulers: The Iconography of Royal Legitimacy).

60. K. Kilian, The Emergence of *wanax* Ideology in the Mycenaean Palaces, *OJA* 7, 1988, 291-302. Βλ. καὶ J.C. Wright, From Chief to King in Mycenaean Society, εἰς *Rehak* (ἐπιμ.), ὄ.π. 63-75.

61. Βλ. διεξοδικὰ M.C. Shaw, The Lion Gate of Mycenae reconsidered, εἰς *Φίλια Ἔπη* (ὄ.π. σημ. 27) τ. Α, 108-123. Boulotis, ὄ.π. (σημ. 19), ἰδιαίτ. 454-457 (La porte des Lionnes).

ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ
Κ.Ε.Α. τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΣΙΝΑ ΚΑΙ Η ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

Εἰσαγωγή

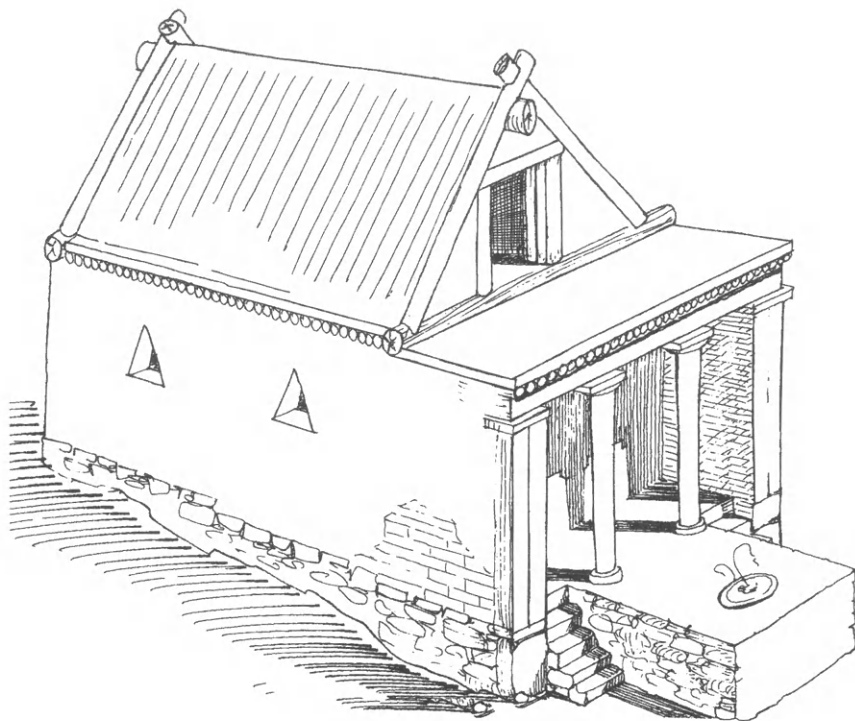
Ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς ἦταν ὁ πρῶτος ἀνασκαφέας τῆς Ἐλευσίνας πού ἀσχολήθηκε συστηματικά μὲ τὴν προϊστορία τοῦ Ἱεροῦ καὶ τὴν εἰσαγωγή τῆς λατρείας τῆς Δήμητρας. Στὸ κλασικὸ βιβλίο του *Ἡ Ἐλευσίνα καὶ τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια* πρότεινε ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ ἀνάγεται στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ καὶ ὅτι τὸ Μέγαρο Β ἀποτελεῖ τὸν πρῶτο ναὸ τῆς θεᾶς¹. Ἡ θεωρία αὐτὴ ἀμφισβητήθηκε ἔντονα ἀπὸ νεώτερους ἐρευνητές, οἱ ὁποῖοι ἀπορρίπτουν τὴ θρησκευτικὴ χρῆση τοῦ Μεγάρου Β καὶ ὁποιαδήποτε σύνδεση τῆς λατρείας τῆς Δήμητρας μὲ τὴ μυκηναϊκὴ θρησκεία.

Μὲ τὴ μελέτη τῶν ἀδημοσίευτων εὐρημάτων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν, ἡ ὁποία πρόσφατα ὀλοκληρώθηκε ἀπὸ τὸν γράφοντα, ἀποκαλύφθηκαν ἄγνωστα στοιχεῖα πού ρίχνουν νέο φῶς στὸ πρόβλημα τῆς πρώιμης λατρείας στὸ ἐλευσινιακὸ Ἱερό. Τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα ἐπιβάλλουν τὴν ἐπανεξέταση τοῦ θέματος τῆς μυκηναϊκῆς λατρείας στὴν Ἐλευσίνα καὶ τῆς πιθανῆς συνέχειας μὲ τὴ Γεωμετρικὴ Ἐποχὴ.

Μυκηναϊκὴ λατρεία στὴν Ἐλευσίνα

Ὁ Μυλωνᾶς στηρίζει τὴ θεωρία γιὰ μυκηναϊκὴ λατρεία στὴν Ἐλευσίνα σὲ δύο ἀρχαιολογικὰ ἐπιχειρήματα: 1) ὅτι τὸ μυκηναϊκὸ Μέγαρο Β (εἰκ. 1) ἔχει ἰδιαίτερα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα πού ταιριάζουν σὲ λατρευτικὰ οἰκοδομήματα· καὶ 2) ὅτι ἡ ἀνέγερση τῶν Τελεστηρίων ἀκριβῶς στὴν ἴδια τοποθεσία δηλώνει συνέχεια τῆς λατρείας ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ μέχρι καὶ τὴν Κλασικὴ ἐποχὴ.

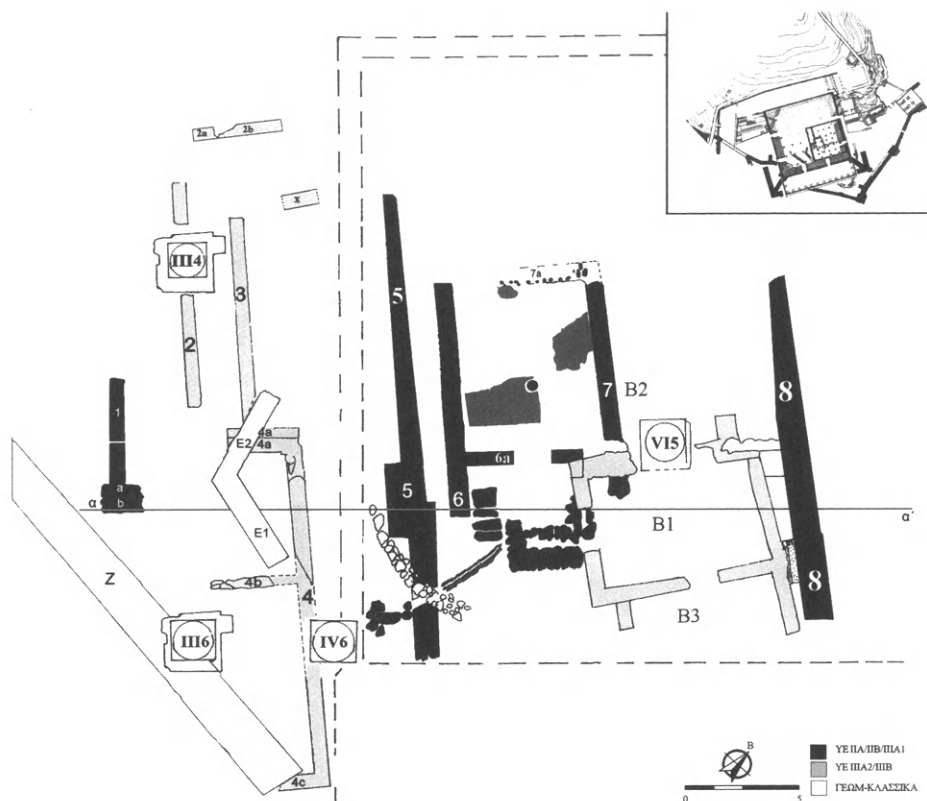
Τὴ θεωρία αὐτὴ ἀντέκρουσε τὸ 1981 ὁ Pascal Darque, ὁ ὁποῖος ἀπορρίπτει τόσο τὴ θρησκευτικὴ χρῆση τοῦ Μεγάρου Β κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ περίοδο, ὅσο καὶ τὴν ἰδέα οἰασθήποτε συνέχειας ἀπὸ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὴν Ἐποχὴ τοῦ

Εικ. 1. Αναπαράσταση του Μεγάρου Β (σχέδιο 'Ι. Τραυλού).

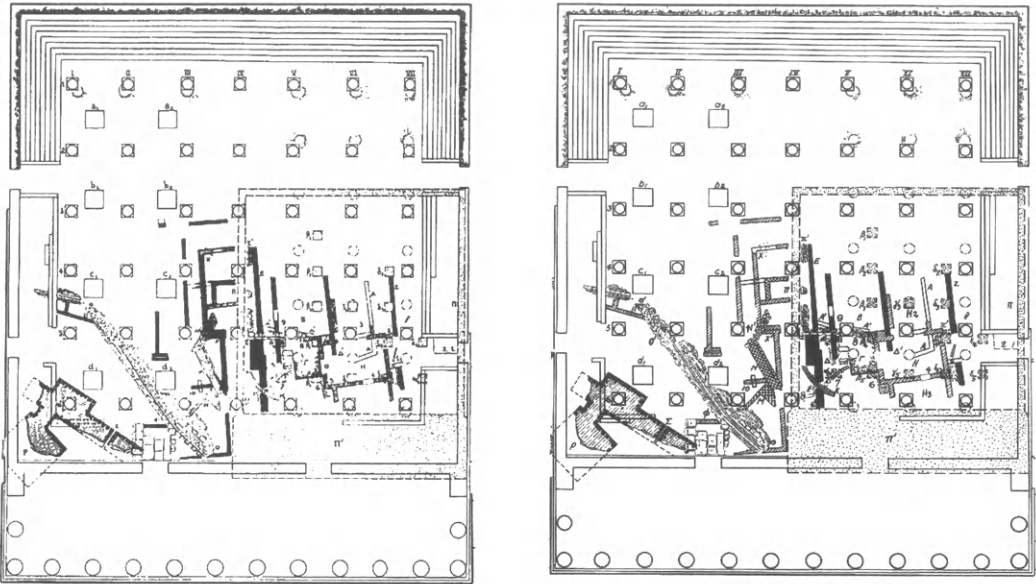
Σιδήρου². Αντιπροτείνει ότι το Μέγαρον Β δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά στοιχεία που θα μπορούσαν να το χαρακτηρίσουν ως ναό και ότι η Έλευσινα εγκαταλείφθηκε πριν το τέλος της ΥΕ περιόδου· άκολούθως, η λατρεία της Δήμητρας δεν θα μπορούσε να άναχθει στη μυκηναϊκή εποχή.

Το πρόβλημα επικεντρώνεται στη χρήση του Μεγάρου Β. Πρόκειται για ναό ή για άπλο σπίτι; Από το κτίριο δυστυχώς δεν σώζονται όλες οι πλευρές, άλλα μόνο η βόρεια και η νότια, που όρίζονται από δύο τοίχους, τον 6 και τον 7· από τον δυτικό τοίχο 7α διατηρούνται μόνο λίγες πέτρες (εϊκ. 2). Στο άνατολικό άκρο, οι τοίχοι 6 και 7 συνδέονται με ένα μερικά διατηρημένο τοίχο (6α), ό οποίος διαιρεί το κτίριο σε δύο χώρους, προθάλαμο και κυρίως δωμάτιο. Η πρόσβαση στο

Είκ. 2. Κάτοψη τού Συγκροτήματος τού Μεγάλου Β. Τὰ διατηρημένα τμήματα δαπέδου στὸ ἐσωτερικὸ τού Μεγάλου δηλώνονται μὲ σκοῦρο γκριζό. Μὲ διακεκομμένη γραμμὴ δηλώνεται τὸ περίγραμμα τού Πεισιστρατείου Τελεστηρίου.

Μέγαρο γίνεται μὲ δύο σκάλες ἐκατέρωθεν τού προθαλάμου. Μπροστὰ στὸν προθάλαμο ὑπάρχει ἐξέδρα πλάτους 2 μ., τῆς ὁποίας τὸ δάπεδο ὑψώνεται 1.40 μ. πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς λιθόστρωτης αὐλῆς. Τὰ εὐρήματα συνίστανται σὲ κύλικες, ἀλάβαστρα, καὶ κύπελλα Βαφειοῦ τῆς YE IIA/B περιόδου, ἂν καὶ σὲ ψηλότερα στρώματα βρίσκονται καὶ YE IIIA/B ὄστρακα. Τὸ κτίριο ἦταν διακοσμημένο μὲ τοιχογραφίες, μεταξὺ τῶν ὁποίων βρέθηκε θραῦσμα μὲ ἀπεικόνιση γυναικείας μορφῆς στραμμένης πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἀπὸ τὴ βάση τῆς

Είκ. 3. Κατόψεις του Συγκροτήματος του Μεγάρου Β δημοσιευμένες στο *Arch. Delos* (αριστερά) και στο *AJA* (δεξιά).

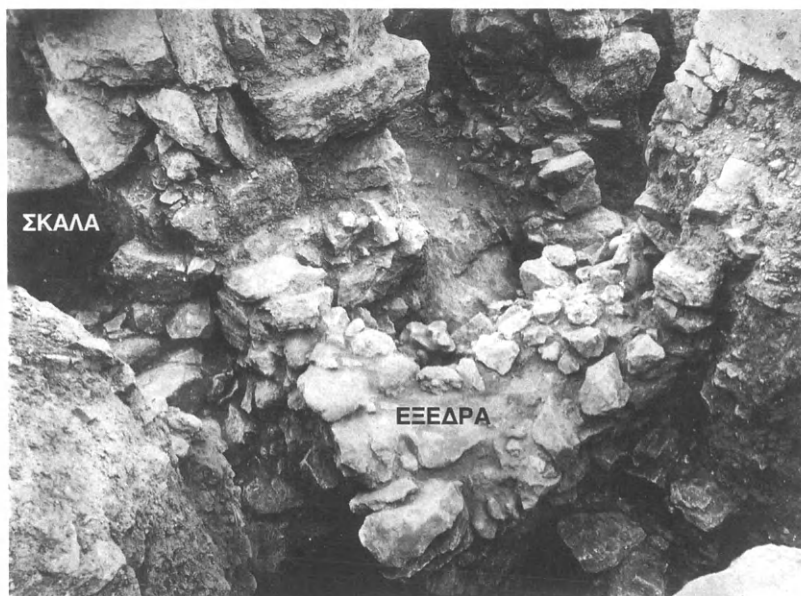
σκάλας ξεκινᾶ υπόνομος που εξέρχεται κάτω από τον τοίχο 5 σε απόσταση περίπου 2 μ. από την ανατολική του ἄκρη.

Κατὰ τὸν Μυλωνᾶ οἱ τοῖχοι 5 καὶ 8 ἀνήκουν στὸ ἴδιο κτίσμα, ἓναν περίβολο πὺν περιέκλειε τὸ Μέγαρο καὶ τὴν αὐλή του. Ὁ Darque ἀμφισβητεῖ ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ τοῖχοι συνανήκουν (καὶ ἀκολουθῶς ὅτι ὑπῆρχε περίβολος) ἐπὶ τῆ βάσει κάποιας ἀσυμφωνίας στὰ δημοσιευμένα σχέδια. Συγκεκριμένα, στὸ ἄρθρο πὺν δημοσίευσε ὁ Κουρουνιώτης στὸ *Arch. Delos* τοῦ 1930-1931 (εἰκ. 3 ἀριστ.)³, ὁ τοῖχος 5 δὲν συνδέεται μὲ τὸν 8, ἀλλὰ μὲ ἄλλο τοῖχο πρὸς στὰ νότια, τὸν 3, ἐνῶ σὲ ἄρθρο τῶν Κουρουνιώτη καὶ Μυλωνᾶ στὸ *AJA* τοῦ 1933 (εἰκ. 3, δεξιά)⁴ ὁ τοῖχος 5 συνδέεται μὲ τὸν 8 καθιστώντας ἔτσι δυνατὴ τὴ θεωρία τοῦ περιβόλου. Βασιζόμενος σὲ αὐτὴ τὴν ἀσυμφωνία, ὁ Darque κατηγόρησε τοὺς ἀνασκαφεῖς γιὰ ἐσκεμμένη ἀλλοίωση τῶν σχεδίων μὲ σκοπὸ νὰ τεκμηριωθεῖ ἡ θεωρία τοῦ περιβόλου. Τὰ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς ἐπι-

λύνουν, όμως, τὸν θέμα. Οἱ τοῖχοι 3 καὶ 5 ἀνασκάφηκαν τὸ 1930 ἀπὸ τὸν Θρεψιάδη. Ὅπως οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ἔρχονταν στὸ φῶς, ἡ προκαταρκτικὴ ἐντύπωση τοῦ ἀνασκαφέα ἦταν ὅτι ἀνήκαν στὸ ἴδιο δωμάτιο. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἄποψη στὴν ὁποία στηρίζεται τὸ σχέδιο τοῦ *Δελτίου* 1930-31, πὸ δημοσιεύθηκε τὸ 1933, ἀλλὰ μὲ καθυστέρηση δύο ἐτῶν, μιὰ καὶ εἶχε ἐτοιμασθεῖ καὶ ὑποβληθεῖ τὸ 1931. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1932, πὸ ἐπιτηρήθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Μυλωνᾶ, ἔγινε φανερό ὅτι ἡ συσχέτιση τῶν τοίχων 3 καὶ 5 δὲν στέκει, γιατί ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὸν τοῖχο 3 εἶναι ὑστερότερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ 5. Ὁ Μυλωνᾶς γράφει ξεκάθαρα στὸ ἡμερολόγιό του τοῦ 1932 ὅτι μετὰ τὴ μελέτη τῶν ὀστράκων ἀντιστρέφεται ἡ χρονολόγηση πὸ εἶχε κάνει προηγουμένα⁵. Ἄν καὶ τὰ δύο σχέδια φαινομενικὰ δημοσιεύονται μὲ ἡμερομηνία δημοσίευσης 1933, ἐκεῖνο τοῦ *AJA* ὑποβλήθηκε ἕνα χρόνο μετὰ τὸ σχέδιο τοῦ *Δελτίου*. Ἡ δευτέρη ἐρμηνεία, στὸ ἄρθρο τοῦ *AJA*, βασίζεται σὲ πὸ πρόσφατα ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ ἀντανακλᾷ τὴν πραγματικὴ σχέση τῶν τοίχων.

Ἐὰν στὰ παραπάνω προσθέσουμε ὅτι: ὁ χῶρος ἀνάμεσα στοὺς τοίχους 3 καὶ 5 εἶναι ἐξωτερικὸς χῶρος πὸ καταλαμβάνεται ἀπὸ δρόμο, ὅτι οἱ ἄκρες τῆς λιθόστρωτης αὐλῆς τοῦ Μεγάρου Β ὀρίζονται ξεκάθαρα ἀπὸ τοὺς τοίχους 5 στὰ νότια καὶ 8 στὰ βόρεια καὶ ὅτι τὰ κεραμικὰ εὐρήματα χρονολογοῦν τοὺς τοίχους 5 καὶ 8 στὴν ΥΕ ΠΒ/ΠΙΑ1 ἀλλὰ τὸν τοῖχο 3 στὴν ΥΕ ΠΙΑ2/ΠΙΒ1, γίνεται ξεκάθαρο ὅτι οἱ τοῖχοι 5 καὶ 8 ἀνήκουν στὸ ἴδιο κτίσμα, τὸν περίβολο πὸ περικλείει τὸ Μέγαρο Β καὶ τὴν αὐλή.

Τὸ δεύτερο ἰδιαίτερο, κατὰ τὸν Μυλωνᾶ, χαρακτηριστικὸ τοῦ Μεγάρου Β εἶναι ἡ ἐξέδρα (εἰκ. 4). Ἡ ἐξέδρα αὐτὴ ἔχει κάτοψη σὲ σχῆμα Π, προεξέχει σὲ μῆκος 2 μ. ἀπὸ τὶς παραστάδες τῶν τοίχων 6 καὶ 7 καί, ὅπως ἀναφέρθηκε, ὑψώνεται 1.40 μ. ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο δάπεδο τῆς αὐλῆς. Ἡ ὑπερψωση τῆς ἐξέδρας ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ εἶναι ὀρατὴ ἀπὸ τὴν αὐλή ἢ δραστηριότητα πὸ διεξαγόταν ἐκεῖ. Ποιὰ ἦταν αὐτὴ ἡ δραστηριότητα;

Εικ. 4. Άποψη τής εξέδρας από τὰ ἀνατολικά.

Στὸ ἡμερολόγιο τῆς 18ης Ἰουλίου 1931 ἀναφέρεται ὅτι στὴν ἔξοδο τοῦ ἀγωγοῦ κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο 5 βρέθηκαν καμένα ὄστα ζώων μὲ ΥΕ ΠΒ/ΠΙΑΙ κεραμική. Ἡ πρόσφατη μελέτη τοῦ εὐρήματος αὐτοῦ ἔδειξε ὅτι τὰ ὄστα αὐτὰ ἀνήκουν σὲ τρεῖς χοίρους καὶ προέρχονται ἀπὸ μὴ βρώσιμα τμήματα τῶν ζώων (κυρίως κεφάλι καὶ πόδια). Ἡ ἡλικία τῶν χοίρων κυμαίνεται ἀπὸ 6 μέχρι 24 μῆνες. Ὅλα τὰ ὄστα φέρουν ἔντονα ἴχνη καύσης ποὺ φανερώνουν ὅτι εἶχαν ἀφεθεῖ στὴ φωτιά γιὰ πολλὰ ὥρες καὶ σὲ θερμοκρασίες πάνω ἀπὸ 600 βαθμούς.

Δύο εἶναι τὰ ἐρωτήματα ποὺ ἐγείρονται. Τὸ πρῶτο εἶναι πῶς βρέθηκαν τὰ ὑπολείμματα αὐτὰ μέσα στὸν ἀγωγό. Ὁ ἀγωγὸς ἀρχίζει κάτω ἀπὸ τὴν εξέδρα τοῦ Μεγάρου Β καὶ κλίνει πρὸς τὰ νότια πρὸς τὸν τοῖχο 5, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο βρέθηκαν τὰ ὑπολείμματα τῆς τέφρας καὶ τῶν ὀστέων. Ἡ μόνη λογικὴ ἐξήγηση γιὰ τὸ εὐρημα αὐτὸ εἶναι ὅτι τὰ ὑπολείμματα πετάχτηκαν ἀπὸ τὴν εξέδρα μέσα στὸν ἀγωγὸ καὶ

παρασύρθηκαν μερικὰ μέτρα πρὸς τὰ νότια ἀπὸ τὰ ρέοντα ὕδατα. Τὸ δεύτερο ἐρώτημα ἀφορᾷ στὴ δραστηριότητα ἀπὸ τὴν ὁποία τὰ ὑπολείμματα αὐτὰ προῆλθαν. Ἐὰν ἐπρόκειτο γιὰ ὑπολείμματα γευμάτων, τὰ ὅσα θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνῆκαν σὲ βρώσιμα τμήματα τῶν ζώων, κάτι πού δὲν ἰσχύει. Ἀντίθετα, τὸ κάψιμο μὴ βρώσιμων τμημάτων τῶν ζώων εἶναι συμβατὸ μὲ θυσίες καμένων ζώων⁶. Ἐφ' ὅσον τὰ κάψιμο τῶν ὀστέων γινόταν στὴν ἐξέδρα, εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐξέδρα χρησιμοποιόταν ὡς βωμὸς ἢ βάση γιὰ βωμό. Παράλληλα θυσιῶν μὲ κάψιμο ζώων εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες μυκηναϊκὲς θέσεις, ὅπως τὸ Κυνόρτιο τῆς Ἐπιδαύρου, ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος στὰ Μέθανα, οἱ Μυκῆνες, ἡ Τίρυνθα, ἡ Πύλος, καὶ πρὸ πρόσφατα τὸ ὄρος Λύκαιο⁷. Ἀκολουθῶς, ἡ πιθανότητα διεξαγωγῆς στὸ Μέγαρο Β τελετουργιῶν πού περιελάμβαναν θυσίες μὲ κάψιμο ζώων ἐμφανίζεται ὄχι μόνο ὡς λογικὴ καὶ πιθανή, ἀλλὰ καὶ συμβατὴ μὲ τὰ στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλες μυκηναϊκὲς θέσεις.

Τὴν πιθανότητα αὐτὴ ἐνισχύουν καὶ τὰ εὐρήματα ΥΕ εἰδωλίων ἀπὸ τὸν μείζονα χῶρο τοῦ Μεγάρου Β. Τὰ ΥΕ εἰδῶλια πού βρέθηκαν στὴν αὐλὴ δὲν δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς ἐπειδὴ προῆλθαν ἀπὸ διαταραγμένες ἐπιχώσεις. Συγκεκριμένα, δύο ὁμάδες εἰδωλίων βρέθηκαν σὲ διαταραγμένη ἐπίχωση στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ Μεγάρου Β καὶ κοντὰ στὴν ἔξοδο τοῦ ἀγωγοῦ κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο 5 καὶ μία τρίτη ὁμάδα ΥΕ εἰδωλίων βρέθηκε σὲ μικτὸ στρῶμα μέσα στὸ προαύλιο στὰ νότια τοῦ Μεγάρου Β. Ἡ ἀκριβὴς ἀρχικὴ προέλευση τῶν εἰδωλίων αὐτῶν εἶναι ἄγνωστη, ἀλλὰ εἶναι σίγουρο ὅτι ἀποτελοῦν τμῆμα τῆς εὐρύτερης εἰκόνας τοῦ συστήματος δραστηριοτήτων πού διαδραματίζονταν στὸ Μέγαρο Β καὶ τὴν αὐλὴ κατὰ τὴν ΥΕ ΠΒ/ΠΙΑ περίοδο. Ἡ πιθανότητα τὰ εἰδῶλια νὰ ἦταν ἀναθηματικὲς προσφορὲς πού μετὰ τὸ πέρασ τῆς χρησιμότητάς τους πετάχθηκαν ἀπὸ τὸ Μέγαρο ἢ ἀπὸ τὸ προαύλιο ἐνισχύει τὴ θρησκευτικὴ λειτουργία τοῦ Μεγάρου, ἰδιαίτερα γιὰ τὸ δύο ἀπὸ τὶς τρεῖς ὁμάδες εἰδωλίων βρέθηκαν κοντὰ στὴν ἔξοδο τοῦ ἀγωγοῦ, ὅπου φαίνεται ὅτι εἶχαν ριχθεῖ.

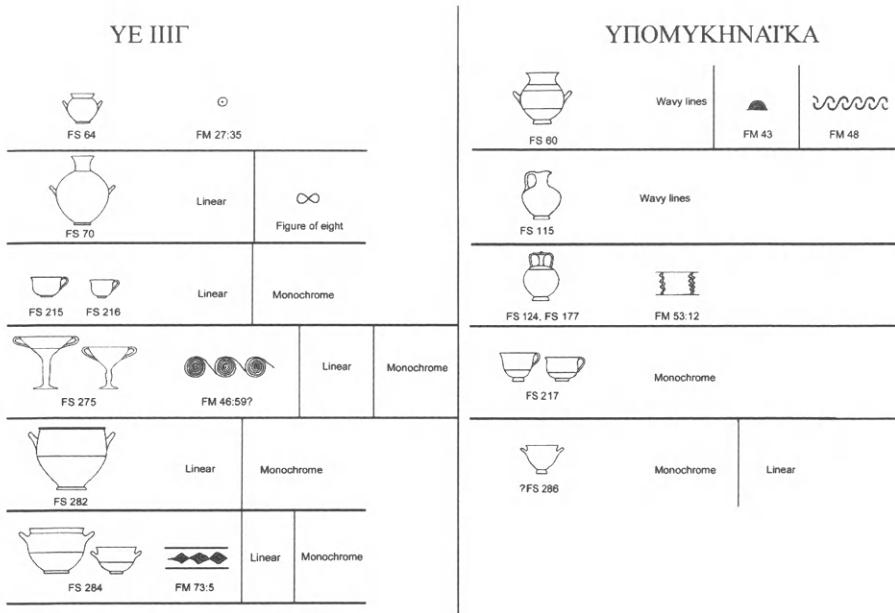

Όλα αυτά συνηγορούν στην ύπαρξη λατρείας ήδη από την ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΑΑ1 περίοδο⁸. Το ερώτημα πια δεν είναι αν υπήρχε μυκηναϊκή λατρεία στην Έλευσίνα, αλλά εάν και κατά πόσο η λατρεία αυτή επιβίωσε μέχρι τη Γεωμετρική περίοδο.

Διάρκεια τῆς λατρείας

Τὸ συγκρότημα τοῦ Μεγάρου Β μετὸν περίβολο, τὴν ἐξέδρα, καὶ τὴν αὐλὴ ὄχι μόνο συνεχίζει νὰ χρησιμοποιεῖται κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΑΑ2/ΙΙΒ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν κεραμικὴ πὺ βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Μεγάρου, ἀλλὰ ὁ χῶρος μεγαλώνει μετὴν προσθήκη σειρᾶς τριῶν δωματίων, προσανατολισμένων κατὰ προσέγγιση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο (εἰκ. 1, Β1/Β2/Β3). Ἡ διάρκεια τῆς χρήσης τῶν δωματίων Β1, Β2 καὶ Β3 εἶναι ἀμφιλεγόμενη, μετὸς περισσότερους ἐρευνητὲς νὰ δέχονται ὅτι τὰ δωμάτια αὐτὰ ἐγκαταλείπονται στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΒ, μιὰ καὶ τὰ τελευταῖα μυκηναϊκὰ ὄστρακα πὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ δωμάτια χρονολογοῦνται στὴν περίοδο αὐτή. Ἀκολούθως, ἡ *communis opinio* εἶναι ὅτι ὑπάρχει κενὸ στὴν κατοίκηση μέχρι τὸν 8ο αἰῶνα π.Χ., ὅποτε καὶ χρονολογοῦνται δύο γεωμετρικὰ ὄστρακα πὺ βρέθηκαν στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου Β1.

Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἀλλάζει, ὅμως, χάρις στὴ μελέτη τοῦ ἀδημοσίετου ὑλικοῦ, στὸ ὁποῖο περιλαμβάνονται ὄστρακα καὶ ἀγγεῖα καὶ τῆς ΥΕ ΙΙΓ καὶ τῆς Ὑπομυκηναϊκῆς περιόδου (εἰκ. 5)⁹. Τὸ ὑλικὸ εἶναι ὁμολογουμένως μικρὸ (κάπου 50 ὄστρακα καὶ δύο ὀλόκληρα ἀγγεῖα) καὶ τῶν περισσότερων ἢ προέλευση εἶναι ἄγνωστη. Ἐκεῖνα τῶν ὁποίων ἢ προέλευση εἶναι γνωστὴ προέρχονται ἀπὸ τὸ Μέγαρο Β, τὴν Ἱερὰ Οἰκία καὶ τὴ Ρωμαϊκὴ Στοά. Οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους τὰ κατάλοιπα τῶν περιόδων αὐτῶν εἶναι περιορισμένα εἶναι δύο: 1) τὰ μυκηναϊκὰ στρώματα ἔχουν ὑποστῆ ἐκτεταμένη καταστροφὴ ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα κτίσματα· 2) ἡ ἀνθρώπινη κατοίκηση συρρικνώνεται δραματικὰ μετὰ τὸ 1200 π.Χ. Παρὰ τὴ συρρίκνωση αὐτὴ, τὰ ὄστρακα καλύπτουν χρονολογικὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ΥΕ ΙΙΓ πρώιμης μέχρι καὶ τὸ τέλος τῆς Ὑπομυκηναϊκῆς καὶ τὴ μετάβαση στὴν ΠΓ καὶ φανερόνουν ὅτι ἡ

Εἰκ. 5. ΥΕ ΙΙΙΓ καὶ Ὑπομυκηναϊκὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα.

ἀνθρώπινη παρουσία εἶναι συνεχῆς ἀπὸ τὸ 1200 π.Χ. μέχρι τὸ 1000 π.Χ. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ΙΙΓ ὄστρακα ποὺ βρῆκε ὁ Μυλωνᾶς κάτω ἀπὸ τὸν γεωμετρικὸ τοῖχο Ε1¹⁰ ἀποδεικνύεται ὅτι δὲν ὑπάρχει κενὸ στὴν κατοίκηση τοῦ χώρου.

Πέραν τῆς συνέχειας ποὺ φανερώνει ἡ κεραμικὴ, ὑπάρχουν ἀρχιτεκτονικὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ συνεχῆ χρήση τοῦ Μεγάρου Β μέχρι τὸν 8ο αἰώνα. Τότε κατασκευάζεται ὁ καμπύλος τοῖχος Κ, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸν τοῖχο 5 τοῦ περιβόλου. Τόσο οἱ βαθυμετρικὲς διαφορὲς ὅσο καὶ ἀπλὴ ὀπτικὴ ἐξέταση τῆς σχέσης τοῦ τοῖχου Κ μὲ τὸν τοῖχο 6 τοῦ Μεγάρου (εἰκ. 6) φανερώνει ὅτι ὁ Κ εἶναι κτισμένος χαμηλότερα ἀπὸ τὸν 6 καὶ ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ Μεγάρου Β εἶναι ὄρατοὶ μέχρι τὸν 8ο αἰώνα. Ἐπειδὴ ὁ τοῖχος Κ εἶναι ἡ ἀναλημματικὸς ἢ περιβόλος, κατασκευάσθηκε ἢ γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὸ ἰσόπεδο ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι κτισμένο τὸ Μέγαρο Β ἢ γιὰ νὰ περιβάλλει τὸ Μέγαρο σὲ ἀντικατάσταση τοῦ μυκηναϊκοῦ περιβόλου. Ὅλα αὐτά, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ΥΕ ΙΙΙΓ-πρωτογεωμετρικὰ

Είκ. 6. Οί τοίχοι K, 5 και 6.

όστρακα, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει κενό στη χρήση του χώρου κατά τη μετάβαση στην Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου. Τί σημαίνει αυτό για το θέμα της πιθανής επιβίωσης της λατρείας;

Οι πρώτες ενδείξεις για θρησκευτικές τελετουργίες μετά τη μυκηναϊκή περίοδο προέρχονται από την Πυρά Α μπροστά από τον γεωμετρικό τοίχο ΕΙ, ή οποία χρονολογείται στον 8ο αιώνα¹¹. Στην Πυρά αυτή, καθώς και στις λίγο υστερότερες Πυρές Β και Γ, βρέθηκε μεγάλος αριθμός αναθημάτων, κυρίως κλειστών αγγείων (οινοχοών, άρυβάλλων, αλαβάστρων, και λύχνων), πήλινα πλακίδια, ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια, και λίγα κομμάτια χρυσών κοσμημάτων. Τα ίχνη φωτιάς στην έξωτερική πλευρά του ΕΙ φανερώνουν ότι τα αντικείμενα αυτά κάηκαν επί τόπου και ότι δεν ρίχθηκαν από τη γεωμετρική εξέδρα. Υπολείμματα θυσιών

ζώων δὲν ὑπάρχουν καὶ φαίνεται ὅτι οἱ τελετουργίες αὐτὲς ἦταν ἐναγισμοὶ σὲ σχέση μὲ χθόνια λατρεία. Παρὰ τὶς διαφορὲς αὐτὲς ποὺ φανερόνουν ἀλλαγὲς στὴν οὐσία τῆς λατρείας, οἱ ΥΕ καὶ γεωμετρικὲς τελετουργίες βρίσκονται στὴν ἴδια τοποθεσία, στὴν ὁποία προϋπήρχε τὸ Μέγαρο Β καὶ ἀκολούθησαν τὰ Τελεστήρια. Ὁ Μυλωνᾶς ἤδη τόνισε τὸ γεγονός ὅτι στὸ συγκεκριμένο τμήμα τῆς πλαγιάς ὁ βράχος εἶναι τόσο ἀπότομος καὶ σκληρὸς ποὺ δὲν προσφέρεται γιὰ τὴν κατασκευὴ μεγάλων οἰκοδομημάτων, ὅπως τὰ Τελεστήρια. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς τοποθεσίας γιὰ τὴ γεωμετρικὴ καὶ ὑστερότερη λατρεία ἔγινε παρὰ τὰ τοπογραφικὰ δεδομένα καὶ γι' αὐτὸ χρήζει ἐξήγησης.

Πιστεύω ὅτι ἡ ἐξήγηση γιὰ τὴν ἐμμονὴ τῶν γεωμετρικῶν κατοίκων νὰ διεξάγουν τελετουργίες στὸ σημεῖο αὐτὸ βρίσκεται στὸ φαινόμενο τῆς «συλλογικῆς ἢ κοινωνικῆς μνήμης». Ὅπως ἔχει δείξει ὁ Pierre Nora¹², ἡ συλλογικὴ μνήμη «δίνει στὶς κοινωνικὲς ομάδες αἴσθηση τοῦ παρελθόντος τους καὶ ὀρίζει τὶς ἐλπίδες τους γιὰ τὸ μέλλον». Σὲ κοινωνίες χωρὶς γραπτὰ κείμενα, ὅπως ἐκείνη τῆς Πρώτης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου στὴν Ἑλλάδα, ἡ μνήμη αὐτὴ διατηρεῖται μὲ δύο τρόπους: 1) προφορικὴ παράδοση, καὶ 2) χειροπιαστὰ σύμβολα, ὅπως ἀρχαῖα ἀντικείμενα («aides-mémoires») ἢ κτίρια («lieux de mémoire»), τὰ ὁποῖα σὲ περιόδους ἀβεβαιότητος καὶ κοινωνικῆς/πολιτικῆς ἀστάθειας διατηροῦνται ὡς ἀποτέλεσμα τῆς θέλησης τῆς ομάδας νὰ διατηρήσει τὴ μνήμη της. Στὴν Ἐλευσίνα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 12ου καὶ 11ου αἰῶνα τὸ Συγκρότημα τοῦ Μεγάρου Β παραμένει ὄρατὸ καὶ σὲ χρῆση παρὰ τὴ συρρίκνωση τῆς κατοίκησης. Τὸ τοπίο ποὺ οἱ ἔστω καὶ λιγοστοὶ κάτοικοι τῆς Ἐλευσίνας κατοικοῦν δὲν εἶναι ἓνα τοπίο κενὸ μνημείων καὶ κτιρίων, ἀλλὰ ἓνα τοπίο μὲ ξεκάθαρα καὶ ὄρατὰ μνημεῖα τοῦ παρελθόντος τους. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ 8ου αἰ. κατασκευάζουν τὸν τοῖχο Κ γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν ἢ νὰ περιβάλουν τὸ Μέγαρο Β φανερώνει ἐνσυνείδητη προσπάθεια νὰ διατηρήσουν τὰ μυκηναϊκὰ κτίσματα, γεγονός ποὺ μὲ τὴ σειρά του δηλώνει ὅτι τὸ συγκρότημα τοῦ Μεγάρου Β λειτουργεῖ ὡς ἓνας «lieu de mémoire»

πού, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν τοπικὴ προφορικὴ παράδοση, διατηρεῖ τὴ μνήμη τῆς προηγούμενης ιερότητας τοῦ χώρου.

Αὐτὸ τὸ φαινόμενο δὲν εἶναι μοναδικὸ στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Στὴν ἴδια τὴν Ἐλευσίνα κατὰ τὸν 8ο αἰώνα οἱ τάφοι τοῦ τομέα Λ στὸ Δυτικὸ Νεκροταφεῖο περιβάλλονται ἀπὸ περίβολο, ἐνῶ σὲ πολλές ἄλλες θέσεις ἔχει διαπιστωθεῖ ἐνσυνείδητη συνάρτηση λατρευτικῶν τόπων μὲ προϋπάρχοντα μυκηναϊκὰ κτίρια, συνάρτηση ποὺ βρῖσκει τὴν ἔκφρασή της στὴ συνέχεια ἢ ἀναβίωση θρησκευτικῶν τελετουργιῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ ἱερά ὅπως τὸ Καλαπόδι, ὅπου ἔχουμε βεβαιωμένη συνέχιση θρησκευτικῆς συνέχειας, πολλές λατρευτικὲς θέσεις τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου ἰδρύονται ἐπάνω σὲ προϋπάρχοντα καὶ συχνὰ ὄρατὰ μυκηναϊκὰ ἱερά (Ὀλυμπία, Ἴσθμία, Θέρμος, Δελφοί, Ἰθάκη, Ὀγχηστός)¹³. Ἡ κοινωνικὴ μνήμη ἐπιτρέπει τὴν ἱεροποίηση ἐνὸς χώρου καὶ τὴ νομιμοποίηση τῆς λατρείας μέσω τῆς ἀρχαιότητος τῆς θέσης. Μέσα στὸ πλαίσιο αὐτό, ἡ ἐπιμονὴ στὴν τοποθεσία στὴν Ἐλευσίνα μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μέσω διαδικασίας διατήρησης τῆς κοινωνικῆς μνήμης.

Συμπερασματικά, τὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ περίοδο στὴν Ἐλευσίνα ἀναπτύσσεται λατεία καὶ ὅτι, ἂν ὄχι ἡ ἴδια ἢ λατεία, τουλάχιστον ἡ ἀνάμνησή της ἐπιβιώνει κατὰ τοὺς ταραγμένους χρόνους τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου καὶ δίνει τὸ ἔναυσμα γιὰ τὶς θρησκευτικὲς τελετουργίες τοῦ 8ου αἰώνα. Οἱ τελετουργίες αὐτὲς ἀποτελοῦν τὶς πρῶτες ἐνδείξεις γιὰ λατεία τῆς Δήμητρας καὶ τοὺς προγόνους τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- M. Cosmopoulos, *The Sanctuary of Demeter at Eleusis. The Bronze Age*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Ἀθήνα) (ὑπὸ ἐκτύπ.).
- P. Darcque (1981), Les vestiges mycéniens découverts sous le Téléstérion d'Éleusis, *BCH* 105, 593-605.
- B. Eder (2001), Continuity of Bronze Age Cult at Olympia? The Evidence

- of the Late Bronze Age and Early Iron Age Pottery. Στο R. Hägg, & R. Laffineur (ἐπιμ.), *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age, Acts of the 8th International Aegean Conference at Goteborg University, 12-15 April 2000* (201-209) (Liège) *Aegaeum* 22.
- Y. Hamilakis & E. Konsolaki (2004), Pigs for the Gods: Burnt Animal Sacrifices as Embodied Rituals at a Mycenaean Sanctuary, *OJA*, 135-151.
- V. Isaakidou, P. Halstead, J. Davis, & S. Stocker (2002), Burnt Animal Sacrifice in Late Bronze Age Greece: New Evidence from the Mycenaean 'Palace of Nestor', *Pylos. Antiquity*, 86-92.
- K. Κόκκου-Βυριδῆ (1999), *Πρώιμες Πυρές Θυσιῶν στὸ Τελεστήριο τῆς Ἐλευσίνοσ. BAE 185* (Αθήνα).
- K. Κουρουნიώτης (1930-1931), Αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαὶ τῆς Ἐλευσίνοσ. Ἀνασκαφὴ ἐν τῷ Τελεστηρίῳ, *Δελτίον* 13, Παράρτημα, 17-30.
- K. Kourouniotes, & G. Mylonas (1933), Excavations at Eleusis, 1932, *AJA* 37, 271-286.
- V. Labrinoudakis (1981), Remains of the Mycenaean Period in the Sanctuary of Apollo Maleatas. Στο R. Hägg (ἐπιμ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 12-13 May 1980* (59-65) (Stockholm: Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen).
- A. Mazarakis-Ainian (1997), *From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion, and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 BC)* (Τόμ. CXXI). Jonsered: SIMA.
- C. Morgan (1995), From palace to polis? Religious developments on the Greek mainland during the Late Bronze/Early Iron Age transition. *BICS* 40, 250.
- C. Morgan (1999), *Isthmia. Volume VIII. The Late Bronze Age settlement and Early Iron Age sanctuary* (Princeton: American School of Classical Studies at Athens).
- C. Morgan (2011), The Elite of Aetos: Religion and Power in Early Iron Age Ithaca. Στο A. Mazarakis-Ainian (ἐπιμ.), *The "Dark Ages" Revisited. Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson. University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007* (113-125) (Volos: University of Thessaly Press).
- S. Muller (1992), Delphes Mycénienne: un réexamen du site dans son contexte regional στὸ J.-F. Bommelaer (ἐπιμ.), *Delphes: Centénaire de la 'Grande Fouille' réalisée par l'École Française d'Athènes (1892-1903)* (67-83) (Leiden, New York: Travaux du Centre de recherche sur le Proche-Orient et la Grèce antiques).
- G. Mylonas (1961), *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (Princeton: Princeton University Press).
- P. Nora (1989), Between memory and history: Les lieux de mémoire, *Representations*, 7-24.

- T. Palaima (2009), Continuity from Mycenaean Period in a historical Boeotian Cult of Poseidon (and Erinys) στο Δ. Δαυηλίδου (ἐπιμ.), *Δῶρον. Τιμητικός Τόμος για τὸν Καθηγητὴ Σπύρο Ἰακωβίδη* (Τόμ. 6, 527-536) (Ἀθήνα: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Κέντρο Ἐρεύνης τῆς Ἀρχαιότητος. Σειρὰ Μονογραφιῶν).
- I. Papapostolou (2011), The New Excavations under the Early Archaic Temple of Thermos. Megaron A, Megaron B and the Ash Altar στο Α. Mazarakis-Ainian (ἐπιμ.), *The "Dark Ages" Revisited. Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson. University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007* (127-145) (Volos: University of Thessaly Press).
- D. Romano & M. Voyatzis, Mt. Lykaion Excavation and Survey Project, Part I: Upper Sanctuary. Preliminary Report 2004-2010. *Hesperia* (ὑπὸ ἐκτύπ.).
- Ἰ. Τραυλός (1983), Ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Ἐλευσίνα στὸν 8ο καὶ 7ο π.Χ. αἰώνα, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene* (LXI), 323-338.

-
1. Mylonas 1961, 35-49.
  2. Darcque 1981.
  3. Kourouniotes 1930-1931, Σχέδιον I.
  4. Kourouniotes & Mylonas 1933, πίν. 34.
  5. «Τὰ ὑπὸ τὸ Τελεστήριον», *Σημειώσεις* 1932, 60.
  6. Πρβ. Ὁμ. Ὀδ. β 447-463.
  7. Labrinoudakis 1981. Hamilakis & Konsolaki 2004. Isaakidou, Halstead, Davis, & Stocker 2002. Romano & Voyatzis (ὑπὸ ἐκτύπ.).
  8. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Μεγάρου Β εἶναι ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης, ὅποτε φαίνεται ὅτι τὸ Μέγαρο Β χρησίμευε καὶ ὡς κατοικία. Μιὰ διπλὴ λειτουργία τοῦ Μεγάρου Β εἶχε προταθεῖ ἀπὸ τὸν Τραυλό (1983), ποὺ πίστευε ὅτι τὸ Μέγαρο Β χρησίμευε ὄχι μόνο ὡς ἱερό, ἀλλὰ καὶ ὡς κατοικία μίας ἀπὸ τὶς ἐξέχουσες οἰκογένειες τῆς Ἐλευσίνας, ἴσως τῶν Εὐμολπιδῶν. Σὲ γενικὲς γραμμὲς συμφωνεῖ καὶ ὁ Μαζαράκης-Αινιάν (Mazarakis-Ainian 1997).
  9. Cosmopoulos (ὑπὸ ἐκτύπ.).
  10. Mylonas, 1961, 56.
  11. Κόκκου-Βυριδῆ 1999.
  12. Nora 1989.
  13. Eder 2001. Morgan 1995. Morgan 2011. Müller 1992. Palaima 2009. Papapostolou 2011.

ΜΙΧ. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

ΞΑΝΑΒΛΕΠΟΝΤΑΣ ΤΑ ΠΑΛΙΑ ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΕΛΕΥΣΙΝΙΑΚΟ ΙΕΡΟ*

Ὁ τιμώμενος σήμερα Γεώργιος Μυλωνᾶς εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους ἐκείνους τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένο μὲ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Ἐλευσίνας. Τὸ βιβλίο του *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (1961), ποὺ σχετικὰ πρόσφατα μεταφράστηκε καὶ στὰ ἑλληνικά¹, εἶναι τὸ μόνο ποῦ, μὲ τρόπο σαφὴ καὶ εὐσύννοπο, δίνει μιὰ ὁλοκληρωμένη ὅσο καὶ συγκροτημένη εἰκόνα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Ἐλευσίνας, τῆς ἐλευσινιακῆς λατρείας καὶ τῶν Μυστηρίων. Συνδυάζονται σ' αὐτὸ μὲ γνώση τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα μὲ τὴ σωζόμενη σχετικὴ ἀρχαία γραπτὴ παράδοση, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν κάποιες ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα δὲν βρίσκουν σύμφωνη μερίδα τῶν ἐρευνητῶν².

Ἡ ἐμπλοκὴ μου μὲ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Ἐλευσίνας εἶναι ἐν μέρει ἔμμεση καὶ ἐν μέρει ἄμεση. Ἀρχίζω ἀπὸ τὴν πρώτη ποῦ εἶναι καὶ παλιότερη. Ἀπὸ τὸν δάσκαλό μου Γεώργιο Μπακαλάκη κληρονόμησα ἓνα βαρὺ καθῆκον. Λίγο πρὶν πεθάνει, τὸ 1991, μοῦ παρέδωσε ἓνα χαρτοκιβώτιο γεμάτο μὲ χειρόγραφα κείμενα καὶ σημειώσεις, μὲ φωτογραφικὸ καὶ σχεδιαστικὸ ὑλικό, ὅπως ἐπίσης καὶ μὲ ὀρισμένα ἔντυπα καὶ φωτοτυπημένα κείμενα. Ὅλα τοὺς, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, σχετίζονταν μὲ τοὺς κέρνους ποῦ εἶχαν βρεθεῖ στὶς ἀνασκαφές τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ, τὴ δημοσίευση τῶν ὁποίων εἶχε ἀπὸ παλιὰ ἀναλάβει. Ἦταν ἡ μοναδικὴ ὑποχρέωση, ἀπὸ τὶς πολλὲς ποῦ εἶχε ἐπωμισθεῖ καὶ εἶχε φέρει σὲ πέρας κατὰ τὴ μακρόχρονη σταδιοδρομία του, ποῦ δὲν θὰ πρόφτανε, ὅπως μοῦ εἶπε, νὰ ἐκπληρώσει³. Παραδίδοντάς μου προϊόντα πνευματικῆς του ἐργασίας πενήντα περίπου χρόνων, μὲ ἐπιφόρτισε νὰ φροντίσω γιὰ τὴ δημοσίευση τῶν ἐλευσινιακῶν κέρνων. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ δασκάλου πιστεύω ὅτι βρίσκεται στὸ δρόμο τῆς ἐκπλήρωσής της. Ἡ μελέτη τοῦ σημαντικοῦ

αὐτοῦ ἐλευσινιακοῦ ὑλικοῦ ἀνατέθηκε, ἔπειτα καὶ ἀπὸ σύμφωνη γνώμη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, στὴν Χριστίνα Μητσοπούλου. Ἡ ὡς τώρα ἐρευνητική της πορεία, πού συχνά σχετίζεται μὲ τὴν ἐλευσινιακὴ θρησκεία⁴, προοιωνίζει ὅτι σύντομα, γιὰ τοὺς ἐλευσινιακοὺς κέρνους, θὰ ἔχουμε μιὰ ὀλοκληρωμένη δημοσίευση.

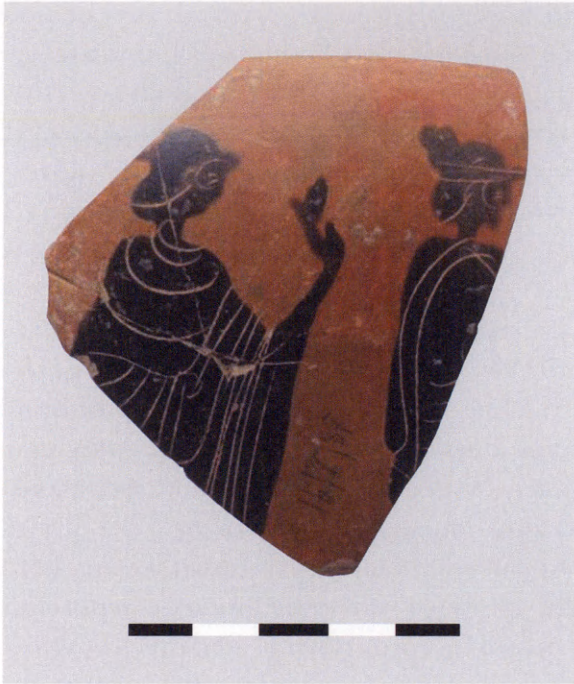
Ἡ ἄμεση προσωπικὴ ἐμπλοκὴ μου μὲ τὴν Ἐλευσίνα ξεκινᾷ τὸ 2000 ὅταν ἀποδέχτηκα πρόταση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Πετράκου νὰ ἀναλάβω τὴ μελέτη καὶ δημοσίευση τῆς κεραμικῆς τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ. Τὴν ἀμέσως ἐπόμενη χρονιά, καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 2001 ἕως τὸν Μάιο τοῦ 2002, ἀφιέρωσα τὴν ἐκπαιδευτικὴ μου ἄδεια στὴ γνωριμία μου μὲ τὸ ὑλικὸ αὐτό, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὁποίου φυλάσσεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἐλευσίνας. Δυστυχῶς ἔκτοτε, γιὰ λόγους πού δὲν εἶναι τοῦ παρόντος, δὲν εἶχα καμιὰ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν κεραμικὴ αὐτή. Δὲν ἔπαυσα ὡστόσο, κατὰ καιροῦς, νὰ ἀσχολοῦμαι ἐρευνητικὰ μαζὶ της. Ἐχουν ἤδη δημοσιευθεῖ ἕξι σχετικὲς ἐργασίες⁵, ἐνῶ ἔχω ξεκινήσει καὶ τὴ συγγραφὴ ἐνὸς *CVA* τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἐλευσίνας.

Γιὰ τὸν μελετητὴ τῆς κεραμικῆς, ἡ ὁποία ἤλθε στὸ φῶς κατὰ τὶς πολὺχρονες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ, οἱ δυσκολίες εἶναι πολλές. Ἐνδεικτικὰ εἶναι τὰ ὅσα σημειώνει ἡ Κωνσταντῖνα Κόκκου-Βυριδιῆ στὴ μονογραφία της *Ἐλευσίς, Πρώιμες πυρὲς θυσιῶν στὸ τελεστήριο τῆς Ἐλευσίνας*: «Ἡ ἀναγνώριση τῶν εὐρημάτων τῶν πυρῶν Α, Β καὶ Γ καὶ ἡ ἀσφαλὴς ταύτισή τους ἀπέτελεσε τὸ δυσχερέστατο ἔργο τῆς ὅλης μελέτης, γιὰ τὸ ὑλικὸ αὐτὸ ἦταν, σχεδὸν στὸ σύνολό του, ἀταύτιστο καὶ ἀκατάγραφο»⁶. Μιὰ καταγραφὴ τῆς κεραμικῆς τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν, πού εἶχε ἐπιχειρήσει ὁ Δημήτριος Φίλιος, δυστυχῶς δὲν ἔχει διασωθεῖ. Ἀπὸ τὸ ὑλικὸ αὐτὸ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ ὀρισμένα ἄλλα στοιχεῖα διαθέτουμε μόνο γιὰ τὰ λιγοστά, ἔτσι κι ἀλλιῶς, ἀγγεῖα ἢ ὄστρακα πού ἀπεικονίστηκαν, δημοσιεύτηκαν ἢ μνημονεύτηκαν στὶς ἐτήσιες ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις τῶν *Πρακτικῶν* τῆς Ἀρχαιολο-

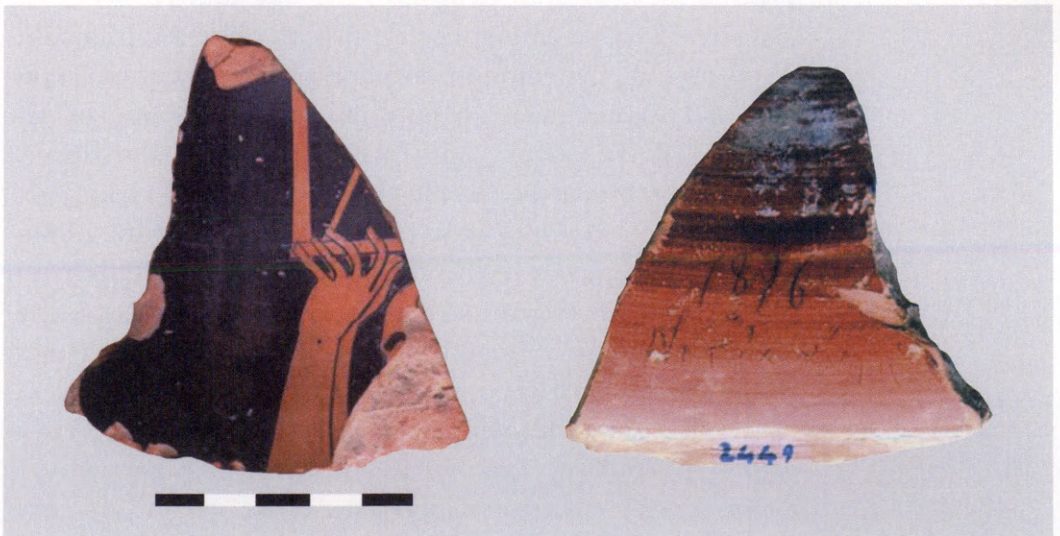
γικής Έταιρείας και για όσα μεταφέρθηκαν για μεγαλύτερη ασφάλεια στην Αθήνα, στις συλλογές της Αρχαιολογικής Έταιρείας, και τα όποια, ως γνωστόν, κατέληξαν στο Έθνικò Αρχαιολογικò Μουσείο. Για τα τελευταία υπάρχει καταγραφή τους σε σχετικά εύρετήρια. Μια καταγραφή της κεραμικής του ιεροῦ ἐπεχείρησε ὁ Νικόλαος Λάσκαρης, πιθανότατα λίγο πριν ἀπὸ τὸν ἀδόκητο θάνατό του τὸ 1924, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχει διασωθεῖ ἓνα μέρος, χωρὶς ὅμως, τὶς περισσότερες τουλάχιστον φορές, νὰ ἀναφέρεται τὸ ποῦ καὶ τὸ πότε αὐτὴ βρέθηκε. Ἡ καταγραφή αὐτή, τὴν ὁποία ὁ μὲν Γεώργιος Μυλωνᾶς χαρακτηρίζει «πρόχειρη»⁷, ἐνῶ ἡ Σέμνη Καρούζου «ἐπιστημονική»⁸, δὲν πρέπει νὰ ὀλοκληρώθηκε, γιατί σύμφωνα μὲ τὴν τελευταία ἀφοροῦσε μόνο τὴν προϊστορική, γεωμετρική καὶ μέρος ἀπὸ τὴ μελανόμορφη κεραμική. Ἔτσι δὲν βοηθήθηκε καθόλου ὅταν μελετοῦσε ὄστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφα καὶ λευκὰ ἀγγεῖα τοῦ ιεροῦ. Σημειῶν ἀκόμη ὅτι ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ μιὰ προσπάθεια συνέχισης τῆς καταγραφῆς τοῦ Λάσκαρη⁹. Γιὰ τὴν κεραμική τοῦ ιεροῦ ποὺ βρέθηκε κατὰ τὶς νεότερες ἀνασκαφές τοῦ Κωνσταντίνου Κουρουνηώτη, ἔχουν διασωθεῖ δύο εύρετήρια, τὰ ὁποία συνέταξε ὁ τότε συνεργάτης τῆς ἀνασκαφῆς Ἰωάννης Θρεψιάδης¹⁰, ἐνῶ χρήσιμες πληροφορίες μποροῦν νὰ ἀντληθοῦν, ἐκτὸς ἀπὸ μεμονωμένες δημοσιεύσεις της, καὶ ἀπὸ ἀριθμὸ σχετικῶν φωτογραφιῶν πάλι τοῦ Θρεψιάδη ποὺ φυλάσσονται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Σήμερα ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές στὴν Ἐλευσίνα εἶναι καταγεγραμμένη σε ἓνα νεότερο εύρετήριο, ὁ πρῶτος συντάκτης τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Καμπίτογλου, συνεργάτης τοῦ Μυλωνᾶ στὴν Ἐλευσίνα στὴ δεκαετία τοῦ '50. Ὡστόσο τὴν ἐποχὴ ποὺ γινόταν ἡ καταγραφή αὐτὴ τὰ στοιχεῖα εὔρεσης τῶν περισσότερων κεραμικῶν εύρημάτων τῶν παλιότερων ἀνασκαφικῶν περιόδων εἶχαν ἤδη χαθεῖ καὶ ἐπομένως δὲν ἦταν δυνατόν νὰ καταχωρηθοῦν στὸ εύρετήριο αὐτό¹¹. Τυχεροὶ εἴμαστε μόνο μὲ τὰ ὄστρακα ἐκεῖνα στὰ ὁποία συμβαίνει νὰ ἀναγράφεται πάνω τους ἡ ἡμερομηνία εὔρεσής τους¹² [εἰκ. 1]. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία αὐτή, ἀναγράφε-

ται και ὁ τόπος εὔρεσής τους¹³. Ἔτσι π.χ. στήν πίσω ἐπιφάνεια ἑνὸς ἐρυθρόμορφου ὑστεροαρχαϊκοῦ ὀστράκου ἀριθ. 2449, ἀπὸ πελίκη ἢ μονοκόμματο ἀμφορέα, σημειώνεται μὲ μολύβι «1896 Νοτία αὐλή» [εἰκ. 2α-β], ἐνῶ στὸ πίσω μέρος ἑνὸς ὀστράκου ἀπὸ κωδωνόσχημο κρατήρα ἀριθ. 602 τοῦ τρόπου τοῦ Ζ. τοῦ Δίνου, πάλι μὲ μολύβι, ἀναγράφεται: «Εὐρέθη εἰς τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ Μουσείου. Ἀκρόπολις 27/11/1914»¹⁴. Ὅπωςδήποτε οἱ παραπάνω περιπτώσεις καὶ κυρίως ἡ δευτέρα εἶναι ἐξαιρετικὰ ὀλιγάριθμες. Γιὰ τὸ ποῦ καὶ πότε βρέθηκαν ὄστρακα κατὰ τὶς νεότερες, μετὰ τὸ 1930, ἀνασκαφῆς τοῦ ἑλευσινιακοῦ ἱεροῦ, πολύτιμες εἶναι καὶ οἱ τυχὸν ἀπεικονίσεις τους στὴ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν. Ἔτσι π.χ. ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς, στὴ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν του στὶς νότιες κλιτεῖς τοῦ λόφου τῆς Ἐλευσίνας, ὅπου ἦλθαν στὸ φῶς λείψανα τῆς προϊστορικῆς Ἐλευσίνας, ἀπεικονίζει δεκαεννέα ὄστρακα γεωμετρικῶν χρόνων, ἐννέα μελανόμορφα καὶ δύο ἐρυθρόμορφα¹⁵. Οἱ πληροφορίες ὡστόσο ποῦ δίνονται γι' αὐτὰ εἶναι γενικῆς φύσης. Γιὰ τὰ γεωμετρικὰ ὄστρακα μαθαίνουμε ὅτι βρέθηκαν «εἰς τὰς τάφρους Δ καὶ Ε κατὰ τὸ 5ον μέτρον μήκους» μαζί μὲ «θεμέλια κτισμάτων», ἐνῶ γιὰ τὰ μελανόμορφα καὶ ἐρυθρόμορφα ὅτι βρέθηκαν «εἰς τὰ ἀνώτατα στρώματα τῶν τάφ[ρ]ων Δ καὶ Ε»¹⁶. Λιγοστὲς πληροφορίες ἀντλοῦμε καὶ ἀπὸ τὶς ἐτήσιες ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν στὰ *Πρακτικὰ* τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὅπως καὶ ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἡμερολόγια τῶν ἀνασκαφῶν. Βέβαια στὶς δύο παραπάνω πηγές, λιγοστὲς εἶναι οἱ περιπτώσεις ὅπου γίνεται ἀναφορὰ σὲ συγκεκριμένη κεραμικὴ ποῦ μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ.

Ὅρισμένα κεραμικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἑλευσινιακὸ ἱερὸ ποῦ ἔχουν ἀπεικονισθεῖ ἢ περιγραφεῖ σὲ δημοσιεύσεις ἢ εἶναι καταγεγραμμένα σὲ εὐρετήρια, δὲν κατέστη ἀκόμη δυνατὸν νὰ ταυτιστοῦν¹⁷. Πάνω στὸ θέμα αὐτὸ βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ λεχθεῖ τίποτε περισσότερο, ἂν δὲν προηγηθεῖ ἕνας συστηματικὸς ἔλεγχος στὶς ἀποθῆκες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἐλευσίνας, ὅπως καὶ σ' αὐτὲς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Κεραμικὴ ἀπὸ τὸ ἑλευσινιακὸ ἱερὸ καὶ

Είκ. 1. Έλευσίνα, Άρχαιολογικό Μουσείο.

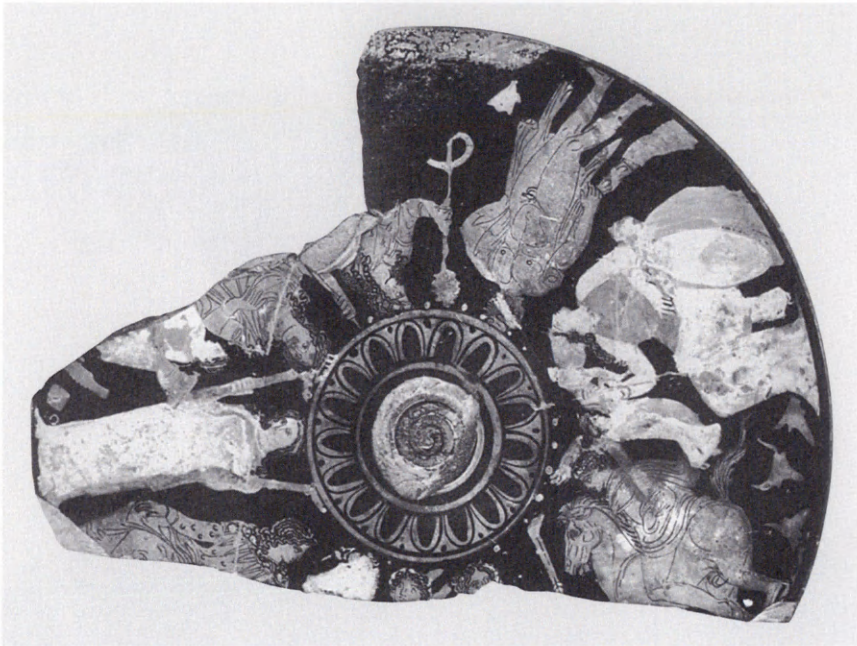
Είκ. 2α-β. Έλευσίνα, Άρχαιολογικό Μουσείο άριθ. 2449.

γενικότερα από την Έλευσίνα, βρίσκεται και σε μουσεΐα της άλλοδαπης. Οί παραπάνω διαπιστώσεις μπορεί να όφείλονται σε ποικίλους λόγους. Όταν π.χ. ξεκίνησε ή άνασκαφή του έλευσινιακού ιεροῦ δέν υπήρχε κατάλληλος χῶρος για να άποθηκευτούν τὰ εύρήματα και να καταγραφούν. Μεγάλη άναστάτωση προκάλεσε και ή άπόκρυψη τῶν άρχαιοτήτων του Άρχαιολογικού Μουσείου Έλευσίνας κατά την έναρξη του Έλληνοϊταλικού πολέμου. Έγινε, άναγκαστικά, με πολὺ βιαστικό τρόπο, πράγμα πού είχε ὡς άποτέλεσμα, εκτός τῶν άλλων, να χαθοῦν ή να μετακινηθοῦν ένδείξεις και να άνακατωθοῦν πράγματα¹⁸. Είναι χαρακτηριστικό ὅτι ὄστρακα πού συγκολλήθηκαν ή συσχετίστηκαν μεταξύ τους άνευρέθησαν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, σε διαφορετικά κιβώτια. Ὅστρακα πού σήμερα βρίσκονται σε ξένα μουσεΐα είναι πιθανόν να άποτελοῦν προϊόντα άρχαιοκαπηλικῶν δραστηριοτήτων ή να πρόκειται για εύρήματα μεμονωμένων επισκεπτῶν. Κατά τή διάρκεια π.χ. τῶν πρώτων άνασκαφικῶν περιόδων, όταν δέν είχε ὀλοκληρωθεῖ ακόμη ή άπαλλοτρίωση του νεότερου οίκισμοῦ τῆς Έλευσίνας, πού καταλάμβανε, ὡς γνωστόν, τὸν χῶρο του ιεροῦ, οί ντόπιοι θά κυκλοφοροῦσαν ελεύθερα ανάμεσα στα σκάμματα τῶν άνασκαφῶν. Έχουμε επίσης και τις βεβαιωμένες κλοπές. Σύμφωνα π.χ. με τήν έπίσημη καταγραφή του έλληνικού κράτους τῶν ζημιῶν τῶν άρχαιοτήτων κατά τή διάρκεια τῆς κατοχῆς «...Γερμανοὶ στρατιωτικοὶ κατόπιν έπισταμένης μελέτης του Μουσείου (Έλευσίνος) ...έξετέλεσαν κλοπήν ... . Έθραυσαν ...τὸ παράθυρον τῆς παρὰ τὸ Μουσεῖον άποθήκης και ... άφήρεσαν άγγεῖα και ειδώλια...»¹⁹. Κεραμική από τήν Έλευσίνα έχω έντοπίσει στην Πράγα²⁰, στο Βουκουρέστι²¹, στο Βερολίνο²² – πρόκειται για ένα ένδιαφέρον τμήμα άναθηματικού πίνακα άριθ. 31332 πού λέγεται ὅτι άγοράστηκε τὸ 1931-1932 στην Άθήνα με προέλευση τήν Έλευσίνα -, και πιθανόν στο Tübingen, στην Όξφόρδη και σε ιδιωτική συλλογή στις Ηνωμένες Πολιτεῖες. Τὰ ὄστρακα πού πιθανόν προέρχονται από τήν Έλευσίνα και βρίσκονται από τὸ 1910 στο Tübingen, ανήκαν στη συλλογή Paul Arndt, για

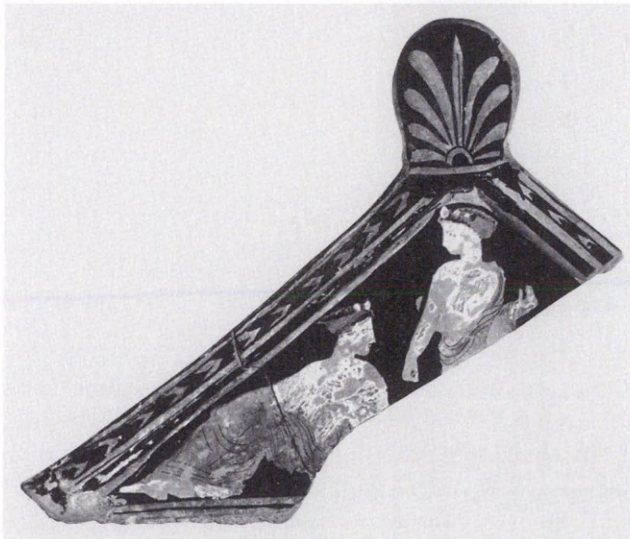
τὴν ὁποία, ἐπισημῶς τουλάχιστον, δὲν ὑπάρχει εὐρετήριο πρόελευσης τῶν ἀντικειμένων της²³. Πρόκειται γιὰ ἓνα κάλυμμα λεκανίδας ἀριθ. S./10 1666 μὲ ἐνδιαφέρον ἐλευσινιακὸ θέμα²⁴ [εἰκ. 3] – εἶναι τὸ κύριο στοιχεῖο πού μᾶς κάνει νὰ ὑποπτευόμαστε τὴν προέλευσή της ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα –, γιὰ τμῆμα πήλινου πίνακα ἀριθ. S./10 1646, μορφῆς πού, ὅπως σημειώνει καὶ ἡ Elke Bohr, μόνο ἀπὸ τὸ ἐλευσινιακὸ ἱερὸ γνωρίζουμε²⁵ [εἰκ. 4], καὶ γιὰ δύο ὄστρακα ἀριθ. S./10 1593 [εἰκ. 5] καὶ S./10 1656 [εἰκ. 6α] ἀπὸ ἐσχαρίδες, ἀπὸ τελετουργικὰ δηλαδὴ σκεύη πού ἔχουν αἰσθητὴ παρουσία στὸ ἱερό²⁶. Στὸ ἐσωτερικὸ μάλιστα τοῦ ὄστράκου ἀριθ. S./10 1656 ὑπάρχει, γραμμένο μὲ μολύβι, τὸ ὄνομα Μανολάκος²⁷. Νὰ πρόκειται γι' αὐτὸν πού ἐφοδίασε τὸν Arndt μὲ τὸ σκεῦος αὐτό²⁸; Στὸ ἴδιο ὄστρακο (ἀριθ. S./10 1656) κολλᾷ καὶ ἓνα κομμάτι πού βρίσκεται στὴν Ὁξφόρδη ἀριθ. 1921.866 [εἰκ. 6β], ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἴδιο σκεῦος προέρχεται καὶ ἓνα ἀκόμη ὄστρακο, πού βρίσκεται ἐπίσης στὴν Ὁξφόρδη ἀριθ. 1937.891²⁹ [εἰκ. 6γ]. Σημειώνω ὅτι οἱ ἀποσπασματικὰ σωζόμενες ἐσχαρίδες στὸ Tübingen (+Ὁξφόρδη) εἶναι ἔργα τοῦ Ζ. τοῦ Διογένους, ὄστρακα τοῦ ὁποίου, πάλι ἀπὸ ἐσχαρίδες, ἔχουν βρεθεῖ στὸ ἐλευσινιακὸ ἱερό³⁰ [εἰκ. 7α-γ]. Στὸ Ἀρχεῖο μάλιστα τοῦ Beazley τὸ ὄστρακο στὸ Tübingen ἀριθ. S./10 1656 ἀπεικονίζεται μαζί μὲ ἓνα ὄστρακο ἐσχαρίδας τοῦ Ζ. τοῦ Διογένους, πού βρίσκεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἐλευσίνας ἀριθ. 601 [εἰκ. 7γ] καὶ βεβαιωμένα εἶναι εὐρημα τῶν παλιῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἐλευσίνας³¹. Τὸ ὅτι τὰ δύο αὐτὰ ὄστρακα ἀπεικονίζονται μαζί στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Beazley, πιθανὸν σημαίνει ὅτι ὑπάρχουν τουλάχιστον ὑπόνοιες ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο σκεῦος. Στὸ μεταξὺ μὲ τὸ ὄστρακο ἀριθ. 601 τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἐλευσίνας ἔχω συσχετίσει ἄλλα δύο ὄστρακα τοῦ ἴδιου Μουσείου μὲ ἀριθ. 2437 καὶ 586 [εἰκ. 7α-β]. Δὲν γνωρίζω ἀπὸ αὐτοψία τὰ ὄστρακα τοῦ Tübingen καὶ τῆς Ὁξφόρδης. Ἐπομένως δὲν μπορῶ νὰ πάρω κατηγορηματικὴ θέση στὸ ἂν προέρχονται ἀπὸ τὶς ἐσχαρίδες τοῦ Ζ. τοῦ Διογένους τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἐλευσίνας. Ὅπωςδήποτε ὁμως μιὰ τέτοια συσχέ-

τιση δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ³². Ἐδῶ θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω μιὰ σύμπτωση. Ἡ συλλογὴ Arndt πωλήθηκε στὸ Tübingen τὸ 1910 ὕστερα ἀπὸ διαπραγματεύσεις ἀνάμεσα στὸν Paul Arndt καὶ στὸν Ferdinand Noak, ὁ ὁποῖος δύο χρόνια νωρίτερα, τὸ 1908, εἶχε γίνει καθηγητὴς στὸ ἐκεῖ πανεπιστήμιο καὶ διευθυντὴς τῆς πανεπιστημιακῆς συλλογῆς³³. Ὁ Noak εἶναι ἕνας ἀρχαιολόγος τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου ἔχει συνδεθεῖ στενὰ μὲ τὸ ἑλευσινιακὸ ἱερό. Παρακολουθοῦσε ἐκ τοῦ σύγγεγυς τὶς ἀνασκαφὰς τοῦ ἱεροῦ, ἔκανε καὶ ὁ ἴδιος ἐδῶ δύο μικρὰς ἀνασκαφικὰς ἔρευνες, τὴν πρώτην μάλιστα τὸ 1906, ἐνῶ τὸ 1927 προχώρησε καὶ στὴ σπουδαία δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἑλευσινιακοῦ ἱεροῦ³⁴. Ἡ δημοσίευση αὐτὴ παρουσιάζει μιὰ πρωτοτυπία ὡς πρὸς τὸ ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς δὲν ὑπῆρξε ἀνασκαφέας τοῦ ἱεροῦ (ἢ ἕνας ἀπὸ τοὺς συνεργάτες του), παρὰ μόνον ἕνας τακτικὸς ἐπισκέπτης τῆς ἀνασκαφῆς.

Τὸν περισσότερο χρόνο τῆς περίπου ἐξάμηνης ἐργασίας μου τὸ 2001/2 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἐλευσίνας τὸν ἀφιέρωσα στὴ γνωριμία μου μὲ τὸ ὑλικό, καὶ πὸ συγκεκριμένα στὴ μελέτη καὶ καταγραφή του, ἐνῶ ὁ Σταμάτης Φριτζίλας βοήθησε στὴ φωτογράφησή του. Ἀκόμη προχώρησα σὲ συγκολλήσεις καὶ συσχετισμοὺς ὀστράκων μεταξὺ τους. Οἱ τελευταῖες ἐργασίες ἀπαιτοῦν βέβαια ἄνεση χώρου ἐξοπλισμένου μὲ ἐκτεταμένους πάγκους, προϋποθέσεις πού δὲν πληροῦνται ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἐλευσίνας. Παρὰ ταῦτα πραγματοποιήθηκαν πολλὰς νέες συγκολλήσεις ὀστράκων, ὅπως καὶ συσχετίσεις. Οἱ νέες γνώσεις πού ἀντλοῦνται ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐργασίες εἶναι πολλὰς καὶ ἀναφέρονται πρωτίστως στὴν εἰκονογραφία, τὰ σχήματα καὶ τοὺς ἀγγειογράφους. Συγχρόνως ὅμως κερδίζουμε καὶ μιὰ πληρέστερη συνολικὴ εἰκόνα τῆς ἀναθηματικῆς κεραμικῆς τοῦ ἑλευσινιακοῦ ἱεροῦ, μετριάζοντας τὸ μειονέκτημα τῆς ἔλλειψης ἀνασκαφικῶν δεδομένων σὲ ἕνα μεγάλο ποσοστὸ τῆς. Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς παραπάνω συγκολλήσεις καὶ συσχετίσεις ἔχουν γίνει ἤδη γνωστὰς στὴν ἔρευνα, εἴτε ἀπὸ μὲνα τὸν ἴδιο³⁵ εἴτε ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητές. Σὲ μιὰ λήκυθο τοῦ Ζ. τῶν

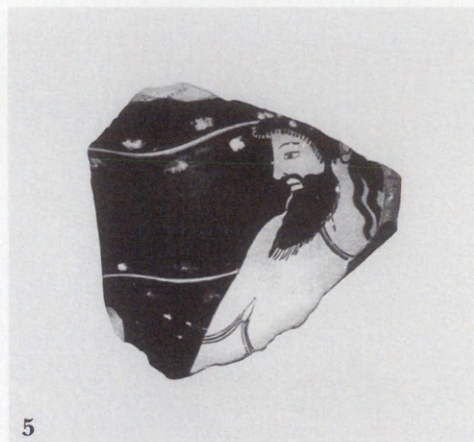

Εικ. 3. Tübingen, Antikensammlung des archäologischen Instituts der Universität ἄριθ. S./10 1666 (ἀπὸ CVA Tübingen 4, Πίv. 50 ἄριθ. 1).

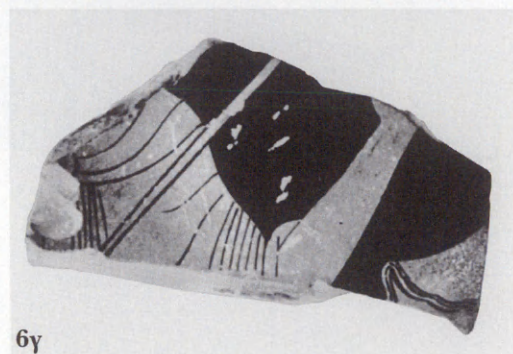

Εικ. 4. Tübingen, Antikensammlung des archäologischen Instituts der Universität ἄριθ. S./10 1646 (ἀπὸ CVA Tübingen 4, Πίv. 50 ἄριθ. 2).

5

6γ

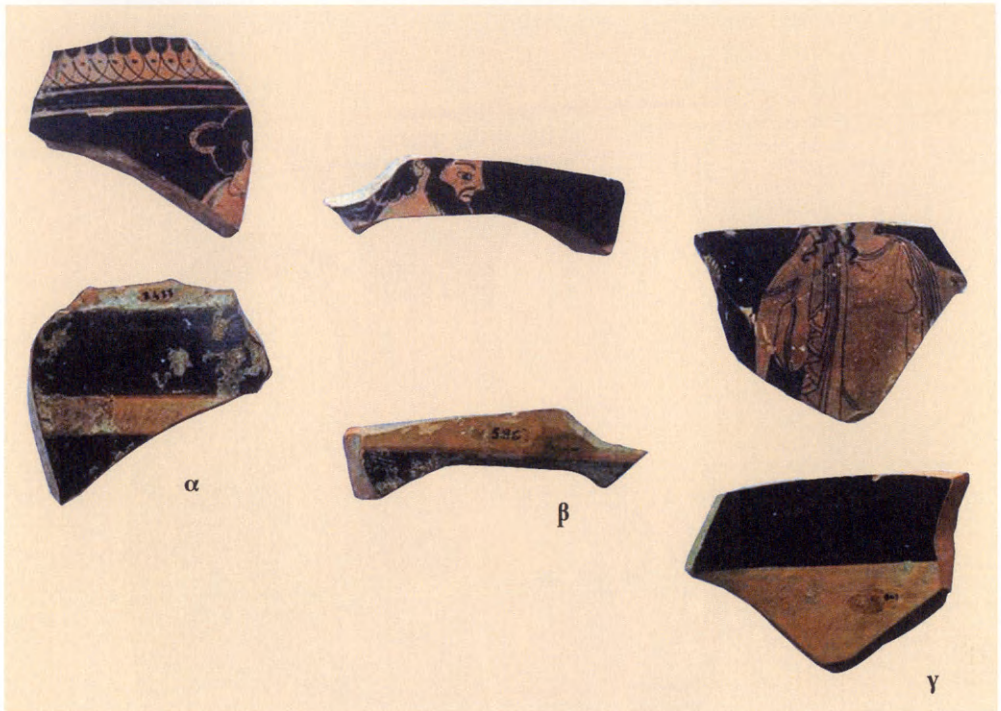

6β

6α

Είκ. 5. Tübingen, Antikensammlung des archäologischen Instituts der Universität άριθ. S./10 1593 (άπό CVA Tübingen 4, Πίν. 13 άριθ. 4).

Είκ. 6. α) Tübingen, Antikensammlung des archäologischen Instituts der Universität άριθ. S./10 1656 (άπό CVA Tübingen 4, Πίν. 13 άριθ. 5). β) Όξφόρδη, Ashmolean Museum άριθ. 1921.866 (άπό CVA Tübingen 4, Beilage 2 άριθ. 1). γ) Όξφόρδη, Ashmolean Museum άριθ. 1937.891 (άπό CVA Tübingen 4, Beilage 2 άριθ. 2).

Είκ. 7α-γ. Ἐλευσίνα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀριθ. 2437, 586, 601.

Ἄγκώνων πού εἶχε βρεθεῖ ἀπὸ τὸν Φίλιο στὴν τελετουργικὴ πυρὰ Γ καὶ σήμερα βρίσκεται στὴν Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, κολλήθηκε ἓνα μεγάλο ὄστρακο πού ἐντοπίσαμε στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἐλευσίνας. Τὸ ἀγγεῖο, συγκολλημένο μὲ τὸ νέο ὄστρακο [εἰκ. 8], συμπεριλήφθηκε στὴν ἔκθεση πού ὀργάνωσε τὸ 2008/9 τὸ ὼνάσειο Ἰδρυμα μὲ θέμα *Γυναικῶν λατρεῖες - Τελετουργίες καὶ καθημερινότητα στὴν Κλασικὴ Ἀθήνα* καὶ δημοσιεύτηκε στὸ σχετικὸ κατάλογο ἀπὸ τὸν Εὐάγγελο Βιβλιοδέτη³⁶. Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς νέες μας συγκολλήσεις (ἢ συσχετίσεις) ὄστράκων σχολιάζονται καὶ ἀπεικονίζονται στὴν πρόσφατη μονογραφία τῆς Κωνσταντίνας Κόκκου-Βυριδιῆ, *Μελανόμορφα γαμήλια ἀγγεῖα ἀπὸ τὶς πυρὲς θυσιαῶν στὸ ἱερό τῆς Ἐλευσίνας*³⁷. Θὰ σταθῶ μόνο σὲ αὐτὲς πού ἀναφέρονται σὲ ἓναν ἀποσπασματικὰ σωζόμενο μελανό-

Είκ. 8. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀριθ. 493.

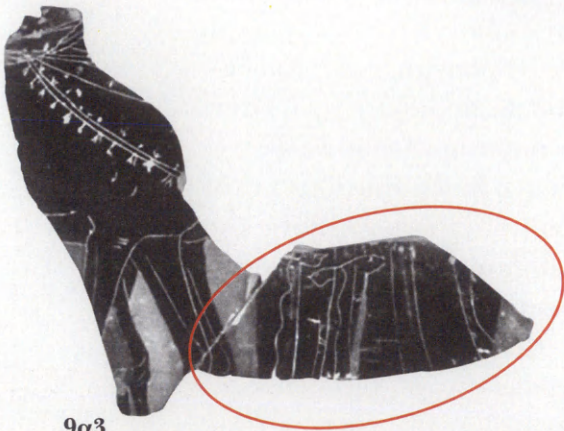
μορφο γαμικό λέβητα τύπου I πού σχετίζεται από την Βυριδίη με τον Z. της Αιώρας³⁸ [είκ. 9α-γ]. Με τις νέες συμπληρώσεις και συσχετίσεις – πρόκειται για τὰ μέσα σὲ κόκκινους κύκλους ὄστρακα τῶν είκ. 9α-γ – ἡ εἰκονογραφία τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ γίνεται καλύτερα κατανοητή. Ἔχω ἤδη ἐπισημάνει σὲ παλιότερη ἐργασία μου τὴν ἀξιοσημεῖωτη παρουσία στὸ ἐλευσινιακὸ ἱερὸ λουτροφόρων καὶ γαμικῶν λεβήτων, γαμήλιων δηλαδὴ ἀγγείων. Ἡ παρατήρηση αὐτή, ἂν καὶ ἀναμενόμενη, δὲν ἔχει αἰσθητὴ παρουσία στὴν ἔρευνα τῆς ἐλευσινιακῆς θρησκείας. Τὸ ἐπεισόδιο τῆς ἀρπαγῆς τῆς Περσεφόνης ἀπὸ τὸν Πλούτωνα παραπέμπει εὐθέως σὲ γάμο, ὅπως πολὺ καθαρὰ μᾶς δείχνει καὶ ἡ παράσταση πού διακοσμεῖ ἓνα γνωστὸ ἀπὸ τὶς παλιὲς ἀνασκαφὲς τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ ἀγγεῖο. Πρόκειται γιὰ τὸν ἐρυθρόμορφο σκύφο ἀριθ. 1804 τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἐλευσίνας (435-430 π.Χ.), πού εἰκονίζει τὴν ἀρπαγὴ τῆς κόρης τῆς Δήμητρας ἀπὸ τὸν Πλούτωνα μετὰ τὴν παρουσία τοῦ Ἔρωτος³⁹. Ἐπανερχομαι στὸ γαμικὸ λέβητα καὶ συγκεκριμένα στὴν παράσταση πού διακοσμεῖ τὴ μιὰ πλευρὰ τοῦ σώματός του⁴⁰ [είκ. 9α]. Ἐδῶ ἔχουμε μιὰ γαμήλια πομπή – θέμα κατάλληλο γιὰ ἓνα τέτοιο ἀγγεῖο – στὴν ὁποία μετέχουν βεβαιωμένα θεοί, ὅπως ὁ Ἑρμῆς νυμφαγωγός, ὁ Ἀπόλλων, ὁ Διόνυσος. Ἐὰν ἡ μικρὴ μορφή, στὸ ρόλο προφανῶς τοῦ «προπέμποντος παιδός», πού μαζί μετὰ τὸν Ἑρμῆ ἠγεῖται τῆς ὅλης πομπῆς, εἶναι ὁ Γανυμήδης, τότε θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὅτι ἡ εἰκονιζόμενη ἐδῶ σκηνὴ διαδραματίζεται στὸν Ὀλυμπο. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση οἱ νεόνυμφοι πάνω στὸ γαμήλιο ἄρμα θὰ μπορούσαν νὰ ἦταν ὁ Ἡρακλῆς καὶ ἡ Ἥβη. Ὡς γνωστὸν ἡ εἰκονογραφία τῶν γάμων αὐτῶν μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τοὺς πρώιμους ἀρχαῖκους χρόνους, ἐνῶ σὲ μιὰ ἀττικὴ ἐρυθρόμορφη ἀγγειογραφία τοῦ Z. τῆς Περσεφόνης βεβαιωμένα μετὰ ἐπιγραφὴ ἔχουμε καὶ τὴν παρουσία τοῦ νεαροῦ Γανυμήδη, πιθανότατα στὸ ρόλο τοῦ παρόχου⁴¹. Ὅποσδήποτε ὅμως ἡ παραπάνω ἐρμηνεία δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ πού θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ γιὰ τὴ συγκεκριμένη παράσταση⁴². Ἡ ἄλλη πλευρὰ τοῦ σώματος στὸ ἀγγεῖο αὐτὸ

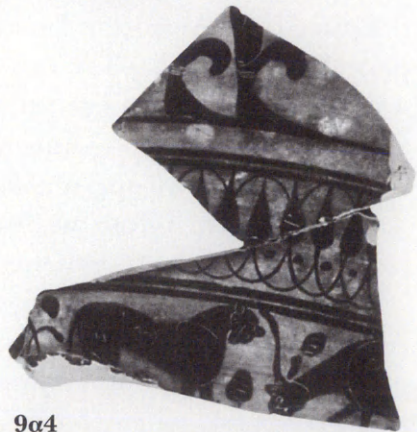
9α1

9α2

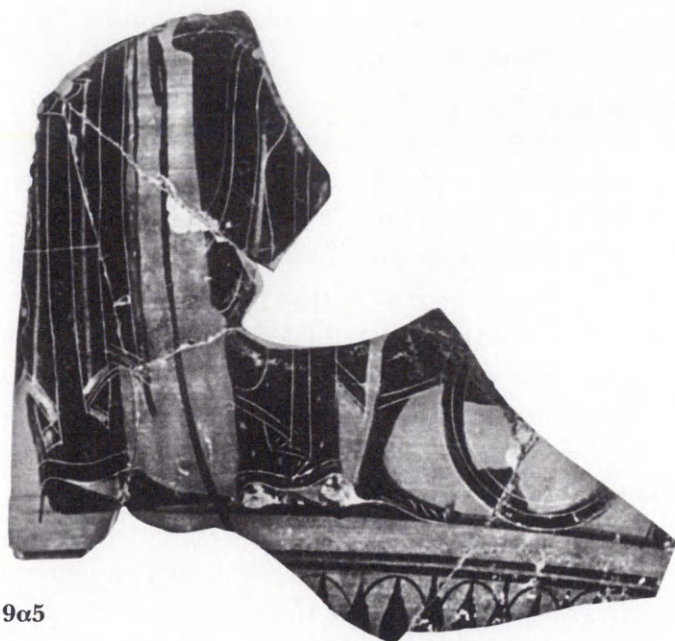

9α3

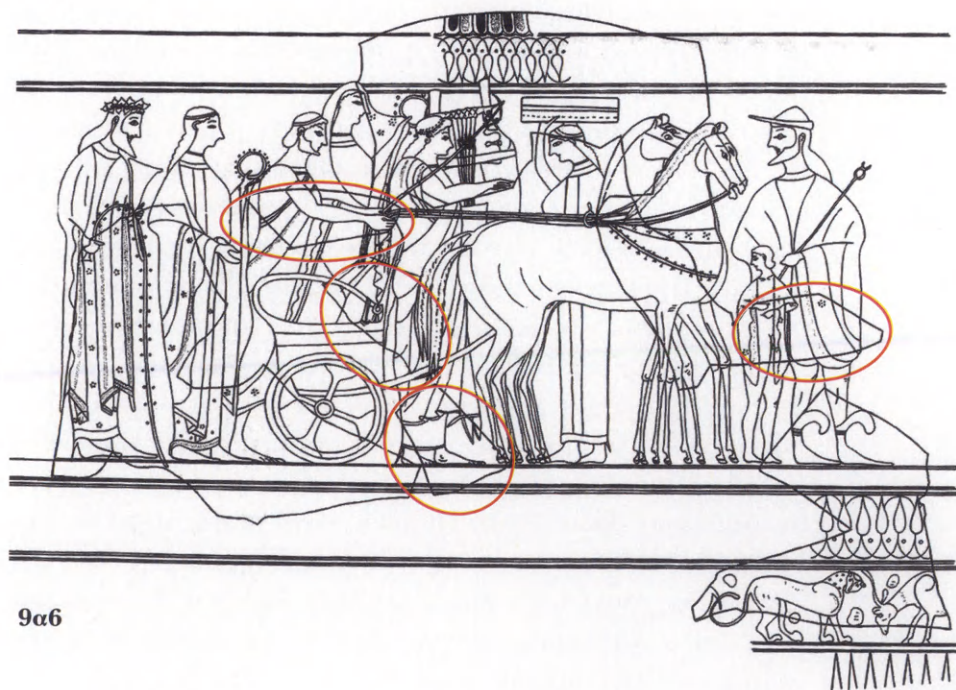

9α4

Είκ. 9α-γ. Ἐλευσίνα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (ἀπὸ Κ. Κόκκου-Βυριδῆ, Μελανόμορφα γαμήλια ἀγγεῖα ἀπὸ τὶς πυρὲς θυσιῶν στὸ ἱερὸ τῆς Ἐλευσίνας, Ἀθήνα 2010, α1-α5: Εἰκ. 4-8, α6: Εἰκ. 22· β1-β2: Εἰκ. 10-11, β3: Εἰκ. 23· γ1-γ4: Εἰκ. 12-15, γ5: Εἰκ. 24).

9α5

9α6

διακοσμεῖται μὲ ἓνα κατενώπιον ἥρωικὸ τέθριππο ἄρμα μὲ δύο ἀναβάτες, τὸν ἥρωα-πολεμιστὴ καὶ τὸν ἠνίοχό του⁴³ [εἰκ. 9β]. Δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται δεδομένο ὅτι τὰ θέματα ποὺ διακοσμοῦν ἓνα ἀγγεῖο σχετίζονται ὅπωςδήποτε μὲ τὴ χρήση του. Μάλιστα, μὲ βάση τὰ ὡς σήμερα δεδομένα, οἱ περιπτώσεις αὐτὲς φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν μειοψηφία, ὅπως μᾶς δείχνει καὶ ἡ ἀναθηματικὴ κεραμικὴ ποὺ ἔχει βρεθεῖ στὸ ἔλευσινιακὸ ἱερό. Εἶναι λίγα τὰ ἀγγεῖα ἐκεῖνα ἢ θεματολογία τῶν ὁποίων μπορεῖ νὰ σχετισθεῖ μὲ τὶς ἔλευσινιακὲς θεότητες καὶ γενικότερα μὲ τὴν ἔλευσινιακὴ θρησκεία⁴⁴. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται δεδομένο ὅτι οἱ παραστάσεις ποὺ διακοσμοῦν ἓνα ἀγγεῖο σχετίζονται μεταξύ τους, ὅταν μάλιστα, τὶς περισσότερες φορές, αὐτὸ δὲν συμβαίνει. Ἐπομένως στὸ γαμικὸ λέβητα τῆς Ἐλευσίνας δὲν θὰ πρέπει νὰ προσπαθοῦμε νὰ συσχετίσουμε, μὲ κάθε τρόπο, τὴ γαμήλια πομπὴ τῆς α' ὄψης τοῦ σώματός του μὲ τὸ κατενώπιον τέθριππο τῆς β' ὄψης⁴⁵ [εἰκ. 9α-β]. Τὸ πρῶτο θέμα ἀπευθυνόταν σὲ ὑποψήφιους πελάτες ποὺ θὰ ἤθελαν νὰ ἀγοράσουν καὶ νὰ ἀναθέσουν στὸ ἔλευσινιακὸ ἱερὸ ἓνα γαμήλιο ἀγγεῖο διακοσμημένο μὲ μιὰ γαμήλια παράσταση, ἢ ὁποία, ἔστω καὶ ἔμμεσα, θὰ μπορούσε νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴν ἔλευσινιακὴ θρησκεία. Τὸ δεῦτερο θέμα ἀπευθυνόταν σὲ ὑποψήφιο ἀγοραστὴ ὁ ὁποῖος θὰ ἤθελε στὸ ἀνάθημά του νὰ προβάλλεται ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γαμήλια, σχετικὴ μὲ τὸ ἱερό, παράσταση, καὶ τὸ ἥρωικὸ στοιχεῖο, ἐπειδὴ ὁ ἴδιος εἶχε π.χ. ἀριστοκρατικὴ καταγωγή. Στὸ πόδι τοῦ ἀγγείου ἔχουμε μιὰ θεϊκὴ πομπὴ ἢ συνάθροιση [εἰκ. 9γ] στὴν ὁποία, μὲ βάση ἀνάλογες καὶ περίπου σύγχρονες παραστάσεις, συμμετέχουν ὁ Ἑρμῆς, ὁ Ἀπόλλων μὲ τὴν Ἄρτεμι καὶ ἡ Δήμητρα μὲ τὴν Κόρη⁴⁶. Σημειωτέον ὅτι τέτοιες παραστάσεις μὲ τὴν παρουσία τῶν παραπάνω θεοτήτων καὶ τοῦ Διονύσου διακοσμοῦν καὶ ἔλευσινιακὰ τελετουργικὰ σκεύη, ὅπως θυμιατήρια. Πιθανὸν εἶναι ἐπηρεασμένες ἀπὸ μιὰ παράδοση, τὴν ὁποία πρέσβευε καὶ ὁ εὐσεβὴς ὅσο καὶ Ἐλευσίνιος Αἰσχύλος, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἄρτεμις καὶ ἴσως καὶ ὁ Ἀπόλλων, δὲν ἦταν παιδιὰ τῆς Λητοῦς ἀλλὰ τῆς Δήμητρος⁴⁷ καὶ τοῦ Διονύσου.

Στή συνέχεια θα αναφερθῶ ἐνδεικτικὰ σὲ ὀρισμένες νέες συγκολλήσεις καὶ συσχετίσεις ὀστράκων, ἀρχίζοντας ἀπὸ μιὰ ἐσχαρίδα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἐλευσίνας ἀριθ. 13, πὺν ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ πολλὰ ὄστρακα [εἰκ. 10α-ε]. Ἀπὸ τὸ σκεῦος αὐτό, πὺν χρονολογεῖται γύρω στὰ 560-555 π.Χ., ἦταν γνωστὸ ἓνα μικρὸ τμῆμα του. Εἶχε θεωρηθεῖ ὅτι προέρχεται ἀπὸ λαιμὸ λουτροφόρου καὶ ἡ ζωγραφικὴ του ἔχει σχετισθεῖ ἀπὸ τὴν Βυριδῆ μὲ τὸ ἐργαστήριον τοῦ Λυδοῦ⁴⁸. Εἰκονίζονται δύο πεπλοφόρες γυναικεῖες μορφές, σὲ ἔντονον διασκελισμὸν καὶ μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ δεξιὰ, ἔχοντας ἡ πρώτη στραμμένη τὴν κεφαλὴ πρὸς τὴ σύντροφόν της, πλαισιωμένες ἀπὸ σφίγγες, πετεινοὺς καὶ ἄνθος λωτοῦ.

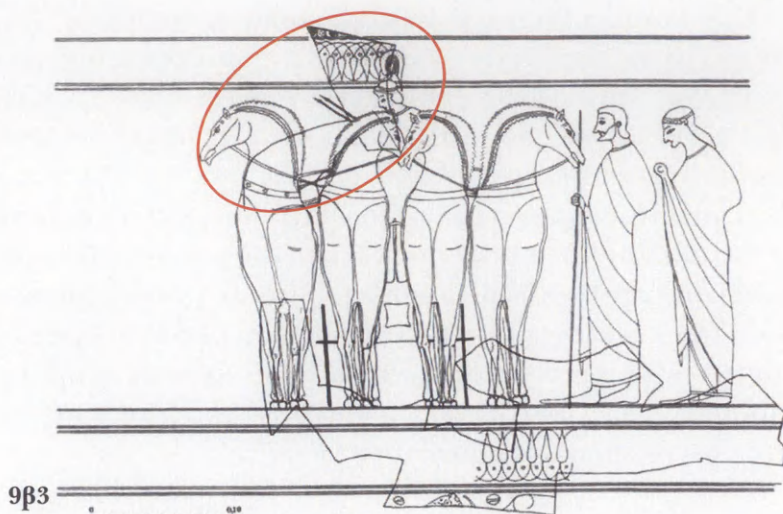

9β1

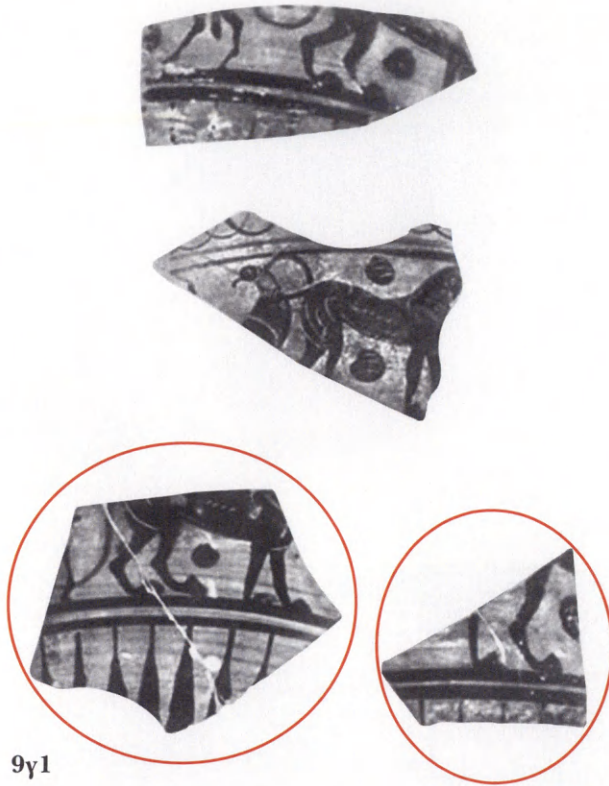
9β2

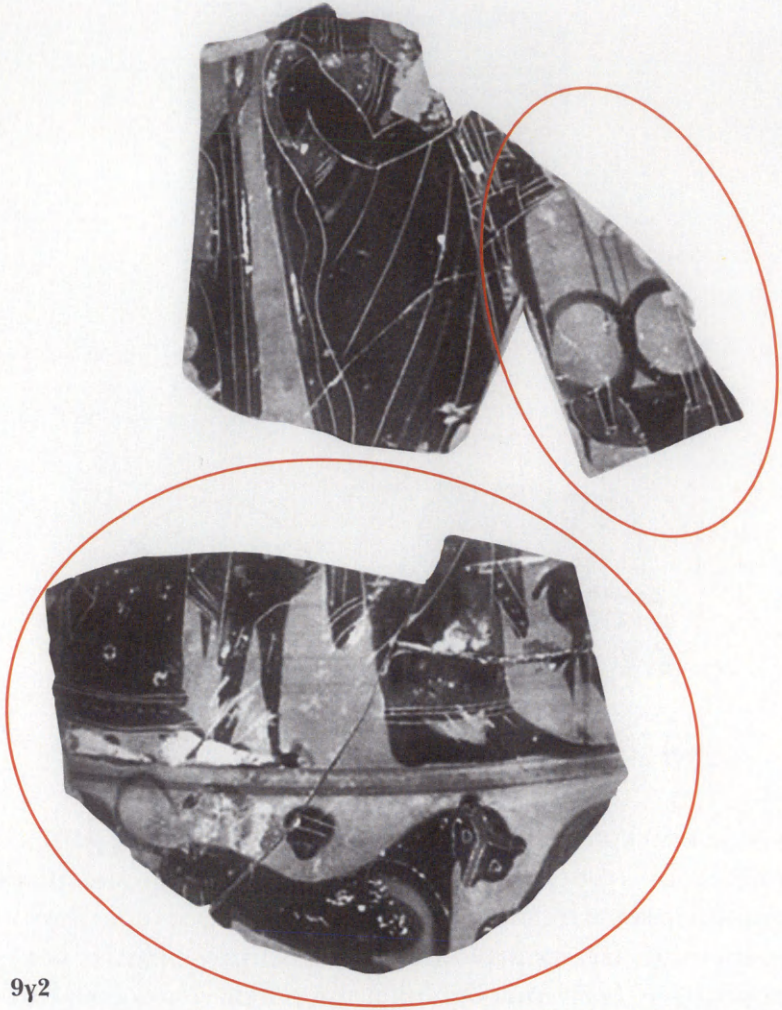
Με νέα ὄστρακα συμπληρώνεται καὶ μιὰ ἀδημοσίευτη ὀφθαλμοπῆ κύλικα, πιθανότατα τύπου Α, ἔργο τοῦ Ἐξηκία⁴⁹. Ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ ἦταν γνωστὰ κυρίως δύο τμήματα ποὺ ἔσωζαν μεγάλα μέρη ἀπὸ τοὺς ἀριστεροὺς ὀφθαλμοὺς τῶν δύο πλευρῶν τοῦ [εἰκ. 11α-γ]. Ἐπίσης ξέραμε ὅτι οἱ χῶροι τῶν δύο λαβῶν τοῦ διακοσμοῦνταν μὲ σκηνές μάχης [εἰκ. 11β, δ]. Ἔχουμε δηλαδὴ ἐδῶ συνθέσεις ἀνάλογες μὲ αὐτὲς ποὺ διακοσμοῦν τοὺς χώρους τῶν λαβῶν τῆς γνωστῆς κύλικας τοῦ Ἐξηκία στὸ Μόναχο⁵⁰. Μὲ τὰ νέα ὄστρακα ἀποκτοῦμε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, μιὰ πιὸ πλήρη εἰκόνα τῆς μορφῆς ἑνὸς τραυματισμένου πολεμιστῆ [εἰκ. 11ε] καὶ κερδίζουμε τὸ θέμα ποὺ διακοσμοῦσε τὸν ἕναν τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς δύο χώρους τῶν λαβῶν τῆς κύλικας. Εἴχαμε σκηνὴ Γιγαντομαχίας ὅπως μᾶς βεβαιώνουν δύο ὄστρακα ποὺ ἀπεικονίζουν τμήματα θεᾶς, ἴσως τῆς Ἀθηνᾶς, ποὺ ἐπιτίθεται κρατώντας ὀκτώσχημη ἀσπίδα στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ κραδαίνοντας δόρυ στὸ δεξι [εἰκ. 11στ], πιθανὸν ἐναντίον τοῦ Γίγαντα ἐκείνου, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀσπίδα διακοσμεῖται μὲ μιὰ κλίμακα.

Περνῶ σὲ δύο γνωστὰ κεραμικὰ ἔργα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἐλευσίνας. Ἡ ἐσχαρίδα τοῦ Ζ. τοῦ Δικαίου, ἀριθ. 1223 [εἰκ. 12α], εἰκονίζει μιὰ μεγαλοπρεπὴ μορφή, Ἴριδος ἢ

9γ1

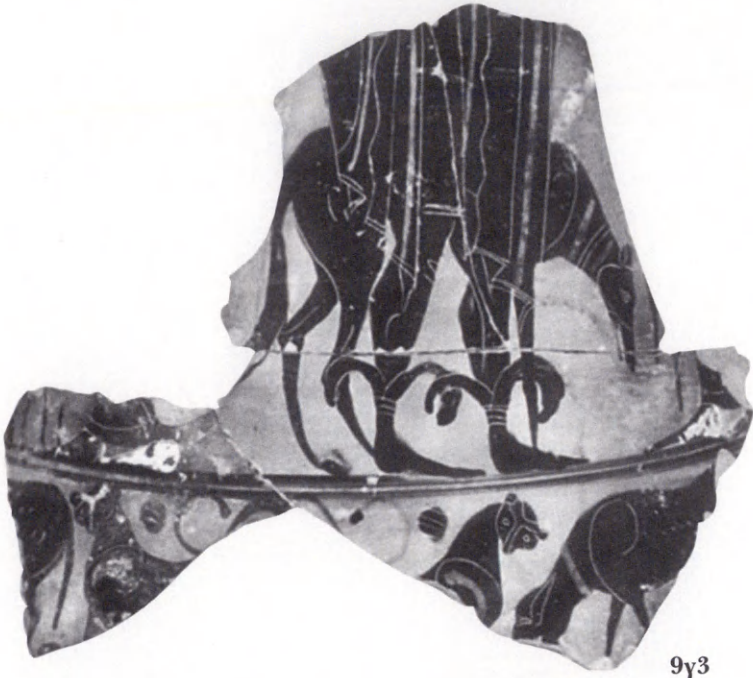
Νίκης, πού κρατᾶ κηρύκειο⁵¹. Στὸ σκεῦος αὐτὸ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν τέσσερα νέα ὄστρακα [εἰκ. 12β-ε]. Ἀπὸ αὐτὰ πληροφοροῦμαστε ὅτι ἀνάμεσα στὶς μορφές πού διακοσμοῦσαν τὸ τελετουργικὸ αὐτὸ σκεῦος ἦταν πιθανὸν καὶ ὁ Ἑρμῆς [εἰκ. 12β], στὸν ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ καὶ τὸ ὄστρακο πού σώζει τμῆμα μικροῦ φτεροῦ [εἰκ. 12γ]. Ἄν ὄχι, τότε τὸ ὄστρακο αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴ θεὰ πού διασώζεται, φορώντας πολὺπτυχα ἐνδύματα, στὰ δύο [εἰκ. 12δ-ε] ἀπὸ τὰ τέσσερα νέα ὄστρακα. Ἡ ἐσχαρίδα τοῦ Ζ. τῆς Κρήνης τῆς Μαδρίτης ἀριθ. 468 [εἰκ. 13α-β], πού εἰκονίζει θεϊκὴ πομπή τῆς ὁποίας ἡγεῖται ὁ Ἑρμῆς, ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὴν Ἄρτεμι, τὸν Ἀπόλλωνα καὶ πιθανὸν τὴν Δήμητρα πού ἀνεβαίνει σὲ ἄρμα⁵², ἐμπλουτίζεται μὲ δύο νέα ὄστρακα. Τὸ ἓνα σώζει μέρος τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἑρμῆ [εἰκ. 13γ], πού εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ πίσω, πρὸς τὶς θεότητες

9γ2

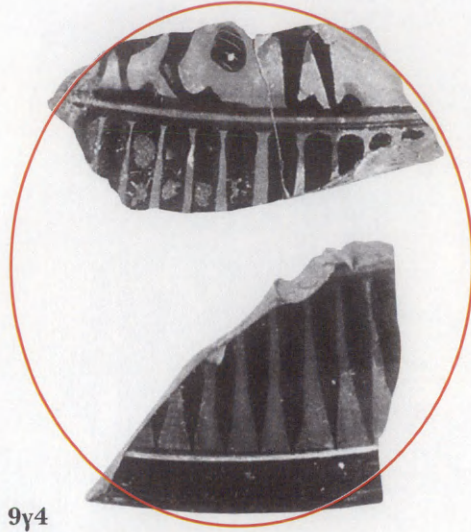
πού ἀκολουθοῦσαν, ἐνῶ στὸ ἄλλο ἔχουμε μέρος τοῦ χιτῶνα καὶ τοῦ ἱματίου τῆς Δήμητρος, μαζὶ μὲ τμῆμα τῆς ἄντυγας τοῦ δίφρου τοῦ ἄρματος [εἰκ. 138]. Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς τελευταίας στηριζόμαστε σὲ σύγχρονες ὅσο καὶ βεβαιωμένες ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία τους παραστάσεις⁵³.

Περνώντας τώρα σὲ συγκολλήσεις καὶ συσχετίσεις ὀστράκων ἐρυθρόμορφων ἀγγείων θὰ ἀρχίσω μὲ ἓνα ἐνδιαφέρον ἀλλὰ δυστυχῶς πολὺ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο ρυτὸ⁵⁴, μικρῶν διαστάσεων, ἀπὸ τὸ ὁποῖο, σχετικὰ πρόσφατα,

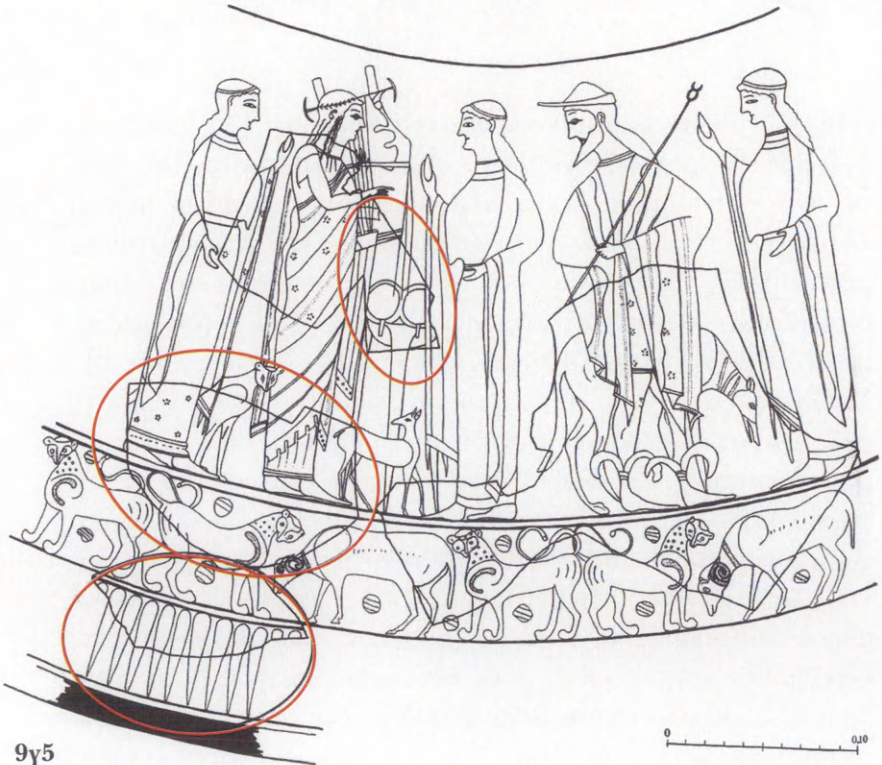

9γ3

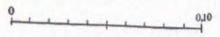
ὁ Dyfri Williams δημοσίευσε δύο ὄστρακα [εἰκ. 14α-β καὶ εἰκ. 15α-β]. Τὰ χρονολόγησε στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 6ου αἰ. καὶ ὑποστήριξε ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ πάνω μέρος ρυτοῦ, πὸν εἶχε μορφή ἀνθρώπινης κεφαλῆς⁵⁵. Στὸ ἴδιο ὅμως ρυτὸ πρέπει νὰ ἀνήκουν καὶ δύο ἄλλα ὄστρακα, τὰ ὁποῖα διασώζουν, πλαστικὰ διαμορφωμένους, δύο ὀφθαλμούς, προφανῶς ζώου, ἀριθ. 498 καὶ 489 [εἰκ. 14γ-δ καὶ εἰκ. 15γ-δ]. Στὸ ἓνα μάλιστα ἀπὸ τὰ ὄστρακα αὐτά (ἀριθ. 489) [εἰκ. 14δ] σώζεται καὶ ἡ γένεση ἐνὸς κεράτου (ἢ ἀφτιοῦ), πὸν ὀρίζεται μὲ μιὰ σειρά κουκκίδων⁵⁶. Ἐπομένως, τὸ ρυτὸ αὐτὸ εἶχε τὴ μορφή κεφαλῆς ζώου, πιθανὸν ἐνὸς βοοειδοῦς, χωρὶς ὥστόσο νὰ μπορεῖ ἀποκλεισθεῖ καὶ ἡ πιθανότητα νὰ πρόκειται γιὰ κεφαλὴ ἐνὸς ἄλλου ζώου, π.χ. χοίρου ἢ κάπρου. Τὸ πάνω μέρος τοῦ πλαστικοῦ αὐτοῦ σκεύους, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ξέρουμε ἂν χρησιμοποιεῖτο ὡς ἀγγεῖο πόσης ἢ ὡς ρυτό, διακοσμεῖτο πιθανὸν μὲ τὸν ἄθλο τοῦ Θησέως τὸν σχετικὸ μὲ τὸν Μαραθῶνιο ταῦρο. Ὁ ἥρωας [εἰκ. 14α] εἰκονίζεται σὲ ἔντονη

9γ4

9γ5

Είκ. 10α-ε. Έλευσίνα, Άρχαιολογικό Μουσείο άριθ. 13.

10γ

κίνηση πρὸς τὰ δεξιὰ, κρατώντας μὲ τὸ δεξιὸ χέρι ἱμάντα, ἀποδομένο μὲ ἰώδες χρῶμα, μὲ τὸν ὅποιο προσπαθεῖ προφανῶς νὰ ἀκίνητοποιήσει τὸν ταῦρο. Ὁ Θησεύς, ὅπως καὶ τὰ ἀνθέμια πού περιβάλλουν τὴν ὅλη παράσταση, ἀποδίδονται μὲ τὴν ἐρυθρόμορφη τεχνικὴ. Τὰ ὑπόλοιπα ὅμως στοιχεῖα τῆς παράστασης ἔχουν ἀποδοθεῖ μὲ ἓνα εἶδος τεχνικῆς Six's, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει ἡ χάραξη⁵⁷. Πιὸ συγκεκριμένα τὸ ἱματίδιο τοῦ Θησεῦς, πού εἶναι ἀναρτημένο ἀριστερὰ τοῦ ἥρωα, ἔχει ἀποδοθεῖ μὲ πρόσθετο λευκὸ πηλό, ἐνῶ λεπτομέρειές του ἀποδίδονται μὲ ἰώδες καὶ μαῦρο χρῶμα. Μὲ παρόμοια τεχνικὴ εἶχε ἀποδοθεῖ καὶ ὁ ταῦρος [εἰκ. 14β]. Λευκὸς πρό-

108

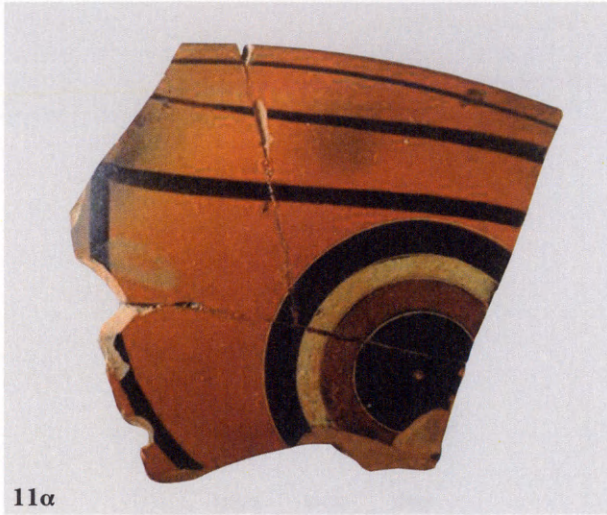
σθετος πηλὸς ἀποδίδει τὸ πίσω σωζόμενο μέρος τοῦ σώματος τοῦ ζώου, ὅπως καὶ τὴν οὐρά του, ἐνῶ λεπτομέρειες ἔχουν ἀποδοθεῖ μὲ μαῦρο χρῶμα. Στὴν πίσω ἐπιφάνεια τῶν δύο αὐτῶν ὀστράκων [εἰκ. 15α-β] σώζονται δύο δελφίνια, τὸ ἓνα μάλιστα σὲ ἀνεστραμμένη θέση, πὺ ἀποδίδονται ἐπίσης μὲ λευκὸ ἐπίθετο πηλὸ καὶ λιγοστὸ ἰώδες χρῶμα. Τὰ δελφίνια νοοῦνται ὅτι ἵπτανται πάνω ἀπὸ θάλασσα, ἡ ὁποία ἀποδίδεται ἐπίσης μὲ ἰώδες χρῶμα. Μὲ παρόμοιο χρῶμα καλύπτονται καὶ οἱ πίσω ἐπιφάνειες τῶν ὀστράκων πὺ σώζουν τοὺς δύο πλαστικούς ὀφθαλμούς [εἰκ. 15γ-δ]. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν τελευταίων ἔχει γίνει χρῆση λευκοῦ (γιὰ τὸν βολβὸ τοῦ ματιοῦ) καὶ μαύρου χρώματος, ὅπως καὶ χάραξης (γιὰ τὴν ἴριδα τῆς κόρης) [εἰκ. 14γ-δ]. Ρυτὰ σὲ μορφὴ κεφαλῆς ζώου,

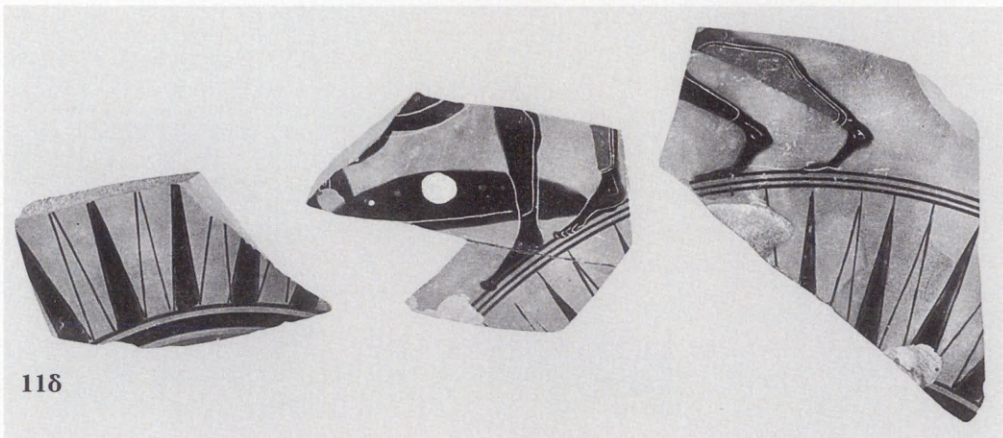
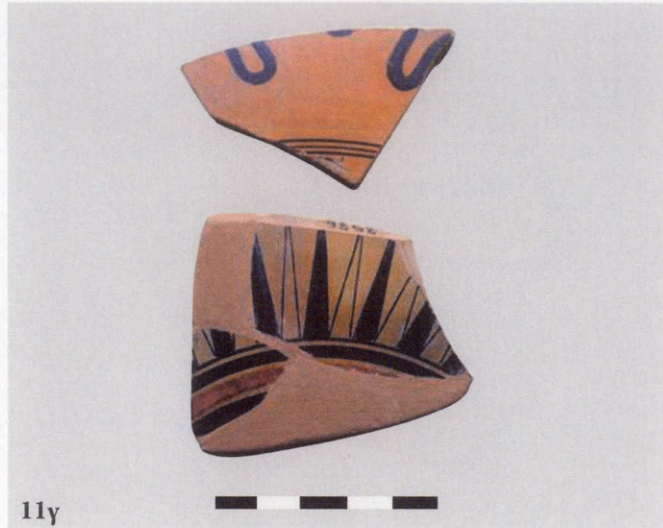

10ε

μὲ βάση τις ὡς σήμερα γνώσεις μας, ἐμφανίζονται στὸν ἄττικὸ Κεραμεικὸ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁵⁸ Ἡ πολὺ ἀποσπασματικὴ κατάσταση τοῦ ρυτοῦ, ποὺ ἔχει βρεθεῖ στὴ λεγόμενη Ἱερὰ Οἰκία, δυσκολεύει τὴ χρονολόγησή του. Ὅ,τι ὅμως σώζεται ἀπὸ τὴ διακόσμησή του καὶ κυρίως ἡ ἀπόδοση τῶν ἀνθεμίων, ἐπιτρέπουν μιὰ χρονολόγηση γύρω στὸ 500 π.Χ. Σὲ κάθε περίπτωση πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ παλιότερα ρυτὰ ποὺ γνωρίζουμε. Σημειῶνω ὅτι ὁ Dyfri Williams στὴν ἐρυθρόμορφη διακόσμηση τοῦ ρυτοῦ αὐτοῦ, διακρίνει κάτι ἀπὸ τὸ στὶλ τοῦ Σκύθη καὶ τοῦ Ζ. τοῦ Ἱηγησοβούλου, ἡ δράση τῶν ὁποίων δὲν κατεβαίνει κάτω ἀπὸ τὸ 500 π.Χ.⁵⁹

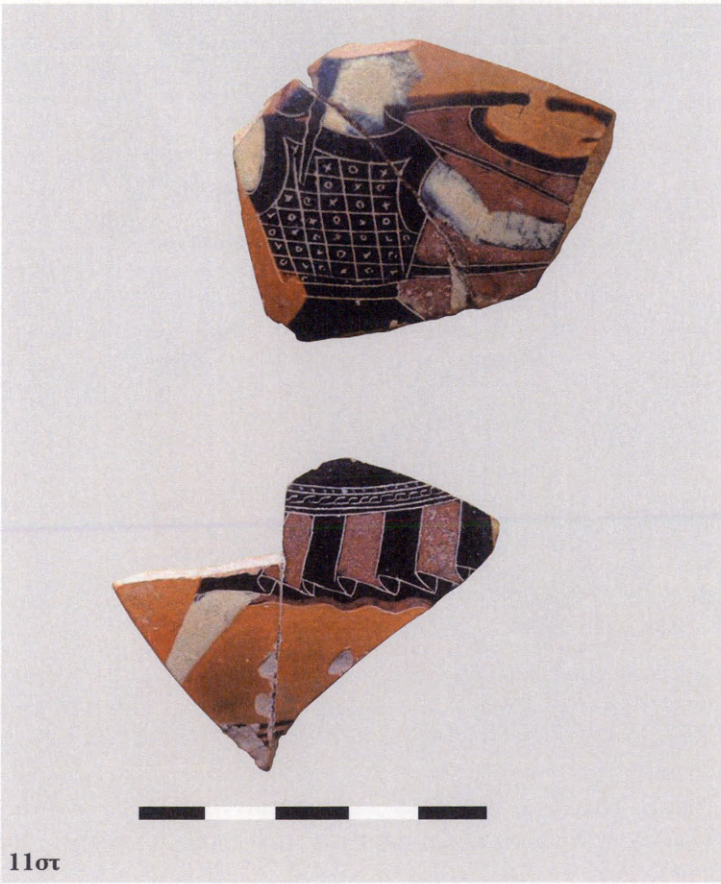
Είκ. 11α-στ. Έλευσίνα, Άρχαιολογικὸ Μουσείο (δ. Φωτ. ΔΑΙ Ἀθηνῶν).

Θὰ τελειώσω μὲ δύο, ἀποσπασματικά σωζόμενα, ὑστερο-
 αρχαϊκὰ πινάκια. Τὸ πρῶτο, ποῦ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ
 βου αἰ. π.Χ., προέκυψε ἀπὸ τὴ συγκόλληση δύο τμημάτων
 [εἰκ. 16α-β], ποῦ ἔχουν δημοσιευθεῖ ὡς προερχόμενα ἀπὸ
 δύο διαφορετικὰ πινάκια χωρὶς νὰ ἔχουν ἀναγνωρισθεῖ
 σωστά καὶ εἰκονογραφικὲς τους λεπτομέρειες⁶⁰. Εἰκονίζεται
 Σάτυρος, τὸ στὶλ τῆς ζωγραφικῆς τοῦ ὁποίου θύμιζε στὴν
 Σέμνη Καρούζου τὸν Ἐπίκτητον⁶¹, σὲ ἀσταθὴ ὅσο καὶ κινη-

11ε

11στ

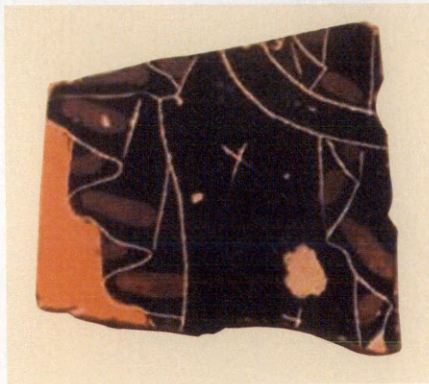

Είκ. 12α-ε. Έλευσίνα, Άρχαιολογικό Μουσείο άριθ. 1223 (α. Άπό Κ. Παπαγγελή, Έλευσίνα. Ό άρχαιολογικός χώρος και τὸ μουσείο, Άθήνα 2002, σελ. 25).

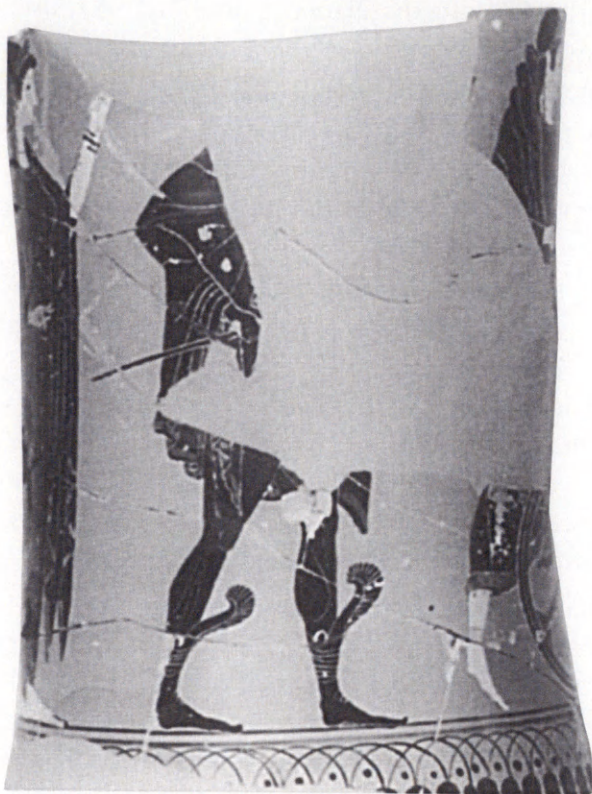

13α

13β

Είκ. 13α-δ. Έλευσίνα, Αρχαιολογικό Μουσείο ἀριθ. 468 (α-β. Ἐπὶ ΑΜ 119, 2004, Πίν. 36, 1-2).

13β

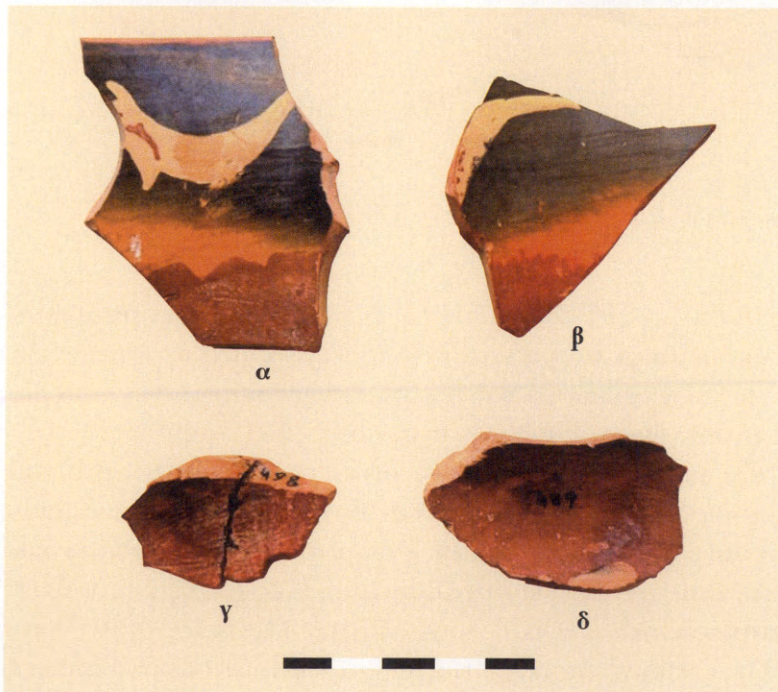
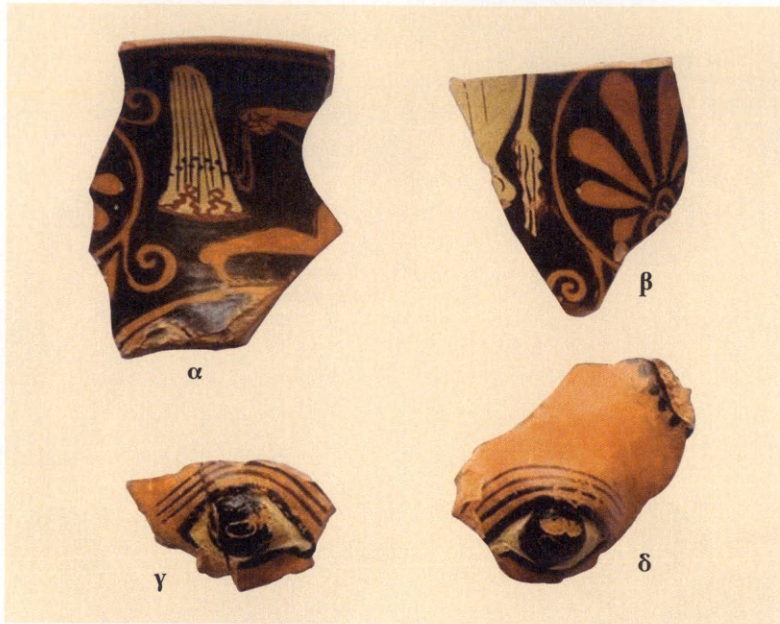

13γ

μένη στάση [εἰκ. 16α]. Δεξιά τῆς κεφαλῆς του διασώζονται ἄνω τμήματα δύο ἀγγείων, ἑνὸς ρυτοῦ καὶ ἑνὸς κανθάρου. Χωρὶς ἀμφιβολία στὸ μέταλλο τοῦ πινακίου αὐτοῦ ὑπῆρχε καὶ δεύτερη μορφή, πιθανὸν Διονύσου. Ὁ σωζόμενος Σάτυρος θὰ κρατοῦσε ἴσως τὸ ρυτὸ καὶ πιθανὸν ἄσκό, μέρος τοῦ ὁποίου σώζεται στὸ κάτω μέρος τῆς σύνθεσης, πίσω ἀπὸ τὴν κνήμη του, ἐνῶ ὁ Διόνυσος πιθανὸν τὸν κἀνθαρο⁶².

Τὸ δεύτερο πινάκιο παρουσιάζει μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον. Ἦταν γνωστὸ ἀπὸ ἓνα ἀδημοσίευτο ὄστρακο, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἐλευσίνας ἀριθ. 347⁶³ [εἰκ. 17α], ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὴ λεγόμενη Ἱερὰ Οἰκία. Ἐμπεριέχεται στοὺς καταλόγους τοῦ Beazley, ἐξαιτίας τμήματος ἐπιγραφῆς ποὺ σώζει («...Ρ(ῆ Κ)ΑΤΕ...»), ὅπου καὶ σημειώνονται τὰ ἐξῆς : «The name may be Krates, but the rho is fragmentary and uncertain»⁶⁴. Διασώζεται ἄνω καὶ πίσω μέρος μορφῆς στραμμένης πρὸς τὰ δεξιά ποὺ φορᾷ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ὅ,τι σώζεται ἀπὸ τὴν παράσταση μᾶς ἐπιτρέπει μιὰ χρονολόγηση τοῦ πινακίου γύρω στὸ 500 π.Χ. Στὸ ὄστρακο αὐτὸ συγκολλήθηκε ἓνα ἄλλο ὄστρακο [εἰκ. 17β-γ], ποὺ σώζει καὶ χεῖλος τοῦ πινακίου. Στὸ ἴδιο ὄστρακο μάλιστα διασώζεται καὶ τμῆμα τῆς περίτεχνης βάσης τοῦ ἀγγείου [εἰκ. 17γ], ὅπου ὑπάρχει καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς δύο ὁπὲς ἀνάρτησής του. Ἔτσι κερδίζουμε καὶ τὴ σωστὴ θέση τῆς σύνθεσης. Ἡ παραπάνω συγκόλληση μᾶς ἐπέτρεψε νὰ ἐντοπίσουμε καὶ ἄλλα ὄστρακα ἀπὸ τὸ πινάκιο αὐτό [εἰκ. 17δ], ἐξαιτίας τῆς χαρακτηριστικῆς διακόσμησης τοῦ χείλους του, ὅπου ἔχουμε ἓνα κλαδὶ κισσοῦ⁶⁵. Δυστυχῶς στὰ νέα ὄστρακα σώζεται μικρὸ μόνο τμῆμα ἀπὸ τὴν κύρια διακόσμηση καὶ μάλιστα σὲ ὄχι καλὴ κατάσταση, πράγμα ποὺ δὲν βοηθᾷ στὴν πληρέστερη κατανόησή της. Ὡστόσο μὲ τὶς νέες προσθῆκες ἀποκτοῦμε δύο νέα στοιχεῖα. Πρῶτον ὅτι οἱ μορφές τῆς παράστασης πατοῦσαν σὲ χαμηλὴ ταινία [εἰκ. 17ε], ποὺ δημιουργοῦσε στὸ κάτω μέρος τῆς σύνθεσης ἓνα ἀπότμημα. Τὸ δεύτερο καὶ σημαντικότερο στοιχεῖο εἶναι ὅτι κερδίζουμε καὶ δύο νέα γράμματα, ...ΕΝ, ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ καὶ μάλιστα τὰ τελευταῖα της. Ἔτσι βεβαιωθήκαμε ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ, ποὺ τώρα συμπληρώνεται μὲ ἀσφάλεια ὡς

Είκ. 14-15. Έλευσίνα, Άρχαιολογικό Μουσείο άριθ. 2398, 2397, 498, 489.

16α

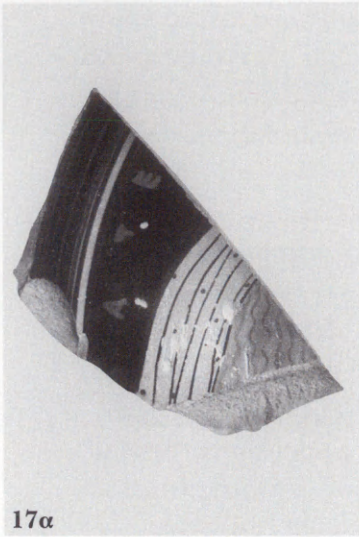
16β

Εἰκ. 16α-β. Ἐλευσίνα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀριθ. 606.

...PATE .... [ΕΠΟΙΕΣ] EN (ἢ ΕΓΓΡΑΦΣ]ΕΝ), δὲν μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται σὲ ὄνομα καλοῦ. Ἀπὸ τὰ ὀνόματα κεραμῶν τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ βου αἰ. καὶ γενικότερα τῶν ὑστερο-αρχαϊκῶν χρόνων πού μᾶς ἔχουν διασωθεῖ, τὸ μόνο πού ταιριάζει μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ πινακίου μας εἶναι αὐτὸ τοῦ Ἑρμοκράτους. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀγγειογράφο τοῦ ὁποίου ἡ ὑπογραφή διασώζεται σὲ ἕνα μόνο ἀγγεῖο, πινάκιο καὶ πάλι, πού ἔχει βρεθεῖ στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη καὶ σήμερα βρίσκεται στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀριθ. Ἀκρ. 5⁶⁶ [εἰκ. 18α-γ]. Διασώζει τμῆμα νεαροῦ ἱματιοφόρου ἀύλητῆ στραμμένου πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὁ Beazley δὲν ἔχει ἀποδώσει κανένα ἄλλο ἀγγεῖο στὸν ἀγγειογράφο αὐτόν. Πρὶν ἀπὸ

μερικὰ χρόνια ἡ Gloria F. Pinney ἐπιχείρησε νὰ ἀναγνωρίσει τὴν ὑπογραφή τοῦ ἀγγειογράφου αὐτοῦ καὶ σὲ ἓνα ὄστρακο κύλικας ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀριθ. Ἀκρ. 223 [εἰκ. 19α-β], στὸ ὁποῖο διασώζονται τὰ γράμματα ...HEPMO.... Στὰ λιγοστὰ μάλιστα σωζόμενα τμήματα τῆς διακόσμησής της, κεφαλὴ νέου στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ, θέλησε νὰ ἀναγνωρίσει τὸ στίλ τοῦ Ζ. τοῦ Salting. Μὲ μιὰ τέτοια ἀναγνώριση θὰ κερδίζαμε τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου (Ἑρμοκράτης)⁶⁷. Ὡστόσο συγκρίνοντας τὶς σωζόμενες νεανικὲς κεφαλὲς τῆς κύλικας αὐτῆς [εἰκ. 19α] καὶ τοῦ πινακίου ποῦ φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ Ἑρμοκράτους [εἰκ. 18α] δύσκολα, πιστεύω, μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὸ ἴδιο χέρι⁶⁸. Τὰ σωζόμενα ζωγραφιστὰ τμήματα τοῦ ἐνυπόγραφου πινακίου τῆς Ἀκρόπολης [εἰκ. 18α] καὶ τοῦ πινακίου τῆς Ἐλευσίνας [εἰκ. 17β, ε] δὲν ἐπιτρέπουν δυστυχῶς τέτοιες συγκρίσεις ποῦ νὰ μᾶς βεβαιώνουν ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε πράγματι μὲ δημιουργίες τοῦ ἴδιου ἀγγειογράφου. Τὰ ἴδια τὰ προφίλ τῶν σχημάτων τους [εἰκ. 17γ, 18γ] πάντως παρουσιάζουν σημαντικὲς διαφορῆς⁶⁹, γι' αὐτὸ καὶ θεωροῦμε ὡς πιθανότερο ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἔργα διαφορετικῶν ἀγγειοπλαστῶν. Μιὰ ἄλλη διαφοροποίηση ποῦ μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανεὶς στὴν ἀπόδοση τοῦ γράμματος ρὸ (ρ), ἀφοῦ στὸ πινάκιο τῆς Ἐλευσίνας ἀποδίδεται μὲ κεραία [εἰκ. 17α-β], ἐνῶ στὸ πινάκιο τῆς Ἀκρόπολης [εἰκ. 18β] χωρὶς κεραία, δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. Δὲν εἶναι ἄγνωστες περιπτώσεις, καὶ στοὺς ὑστεροαρχαϊκοὺς χρόνους, ὅπου στὸ ἴδιο ἀγγεῖο συναντοῦμε καὶ τὶς δύο αὐτὲς μορφῆς τοῦ ρ, ἐνῶ τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ καὶ σὲ ὑπογραφῆς τοῦ ἴδιου ἀγγειογράφου⁷⁰.

Ἡ Σέμνη Παπασπυρίδη-Καρούζου στὴν ἐργασία της ὅπου δημοσιεύει ἀριθμὸ ὀστράκων ἀπὸ ἐρυθρόμορφα καὶ λευκὰ ἀγγεῖα τῶν παλιῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ καὶ στὴν ὁποία ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ, παρατηρεῖ ὅτι τὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ποῦ βρέθηκαν στὸ ἱερὸ εἶναι πολὺ λιγότερα ἀπὸ αὐτὰ τοῦ 5ου αἰ., ἐνῶ ἀντίθετα τὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ποῦ εἶναι γνωστὰ

Είκ. 17α-ε. Έλευσίνα, Αρχαιολογικό Μουσείο άριθ. 347 (α. Φωτ. ΔΑΙ Άθηνών).

ἀπὸ ἐδῶ εἶναι πολὺ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τοῦ 5ου αἰ.⁷¹ Πρόκειται γιὰ διαπιστώσεις πού, ὡς γνωστόν, ἰσχύουν καὶ γιὰ ἄλλα ἀττικά ἱερά, ὅπως π.χ. τῆς Ἀκρόπολης ἢ τῆς Βραυρώνας⁷². Θὰ μπορούσαμε μάλιστα νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ μείωση τῆς ἀναθηματικῆς κεραμικῆς στὰ ἀττικά ἱερά ἀρχίζει ἀμέσως μετὰ τὰ Περσικὰ καὶ μὲ συνεχῶς μειούμενες ποσότητες γίνεται ἰδιαίτερα ἐμφανῆς ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Μιὰ πρώτη, γενικῆς φύσης, αἰτία τῆς παρατηρούμενης σταδιακῆς αὐτῆς μείωσης τῆς ἀναθηματικῆς κεραμικῆς εἶναι ἡ σύγχρονη καὶ προοδευτικὰ ἐπίσης μειούμενη κάμψη τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Ὡστόσο ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι λόγοι πού συνετέλεσαν στὴ μείωση τῆς παρουσίας ἀναθηματικῆς κεραμικῆς στὰ ἀττικά ἱερά. Ἡ Καρούζου προσπαθώντας νὰ ἐρμηνεύσει τὰ παραπάνω δεδομένα παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς: «Ἡ παρακμὴ τῆς ἀγγειογραφίας καὶ ἴσως - ἴσως ἡ ἀλλαγὴ τῶν θρησκευτικοκοινωνικῶν ἀντιλήψεων, πού ἤρχισεν ἀπὸ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ Ε' αἰῶνος, ὑπῆρξαν αἱ ἀφορμαὶ τῆς βαθμιαίας ἐλαττώσεως καὶ ἀντικαταστάσεως τῶν πηλίνων ἀφιερωμάτων ἀπὸ τὰ ἀπαραίτητα εἰς τὰ Ἑλληνικὰ ἱερά τοῦ Δ' αἰῶνος μαρμάρινα ἀνάγλυφα. Ἐχω τὴν ἐντύπωση», συνεχίζει ἡ Καρούζου, «ὅτι τὸ ὅλο θέμα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης καὶ συζήτησης»⁷³. Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ παραγωγή τοῦ ἀττικοῦ Κεραμικοῦ συνεχίστηκε καθόλη σχεδὸν τὴ διάρκεια τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Μιὰ ποιοτικὴ πτώση πού χαρακτηρίζει τὴν παραγωγή αὐτή, δὲν νομίζω ὅτι ἔχει παίξει ρόλο στὴν παρατηρούμενη μείωση τῶν ἀγγείων-ἀναθημάτων. Ἄλλωστε ἀνάμεσα στὰ κεραμικὰ ἀναθήματα τοῦ 6ου καὶ 5ου αἰ. π.Χ. πού εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀττικά ἱερά, ὅπως π.χ. τῆς Ἀκρόπολης ἢ τῆς Ἐλευσίνας, συχνὰ ἀπαντοῦμε κεραμικὴ χαμηλῆς ποιότητος⁷⁴, ἐνῶ ὑπενθυμίζω ὅτι στὸν 4ο αἰ. δούλεψαν στὸν ἀττικὸ Κεραμικὸ καὶ ἔξοχοι κεραμεῖς, ὅπως π.χ. ὁ Ζ. τοῦ Μαρσῦα⁷⁵.

Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ «περίκλειου» οἰκοδομικοῦ προγράμματος, χωρὶς ἀμφιβολία, στάθηκε αἰτία νὰ δραστηριοποιηθοῦν στὴν Ἀθήνα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ πολλὰ ἐργαστήρια πλα-

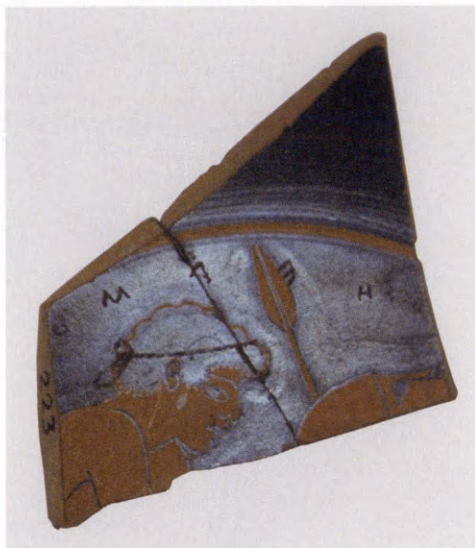
Είκ. 18α, γ. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀριθ. Ἄκρ. 5.

στικῆς. Σ' αὐτὸ θὰ συνετέλεσε καὶ ἡ περίπου σύγχρονη ἐπιφανία τῶν ἐπιτύμβιων ἀναγλύφων⁷⁶. Ὡστόσο, τὸ σταμάτημα τῶν μεγάλων οἰκοδομικῶν προγραμμάτων στὴν Ἀθήνα καὶ ἡ παράλληλη δράση μεγάλου ἀριθμοῦ ἐργαστηρίων γλυπτικῆς στὴν πόλη, θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα οἱ τιμὲς τῶν προϊόντων τους νὰ μειωθοῦν καὶ νὰ γίνουν πιὸ προσιτὲς σὲ εὐρύτερα πληθυσμιακὰ στρώματα. Εἶναι ἔτσι πιθανὸν ὅτι ἡ διαφορά τιμῆς ἀνάμεσα σὲ ἓνα μικροῦ μεγέθους καὶ μέτριας ποιότητος ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο καὶ σὲ ἓνα καλὸ ἐρυθρόμορφο ἀναθηματικὸ ἀγγεῖο θὰ εἶχε μειωθεῖ αισθητὰ σὲ σχέση μὲ παλιότερες ἐποχές. Παρόλη ὅμως τὴ μείωση αὐτὴ ἡ διαφορά θὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἦταν σημαντικὴ⁷⁷ γι' αὐτὸ

τὰ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα, ἀκόμη καὶ στὸν 4ο αἰ., οὐδέποτε προσέγγισαν ποσοτικά τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἀναθηματικῶν ἀγγείων. Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ ἄλλοι παράγοντες πὸς κατηύθυναν μερίδα τῶν ἀγοραστῶν νὰ ἐπιλέγουν ἀνάμεσα σὲ δύο κατηγορίες ἀναθημάτων τὰ λίθινα ἀνάγλυφα. Ἡ ἐπιθυμία τῶν ἀναθετῶν νὰ αὐτοπροβληθοῦν, τάση ἢ ὁποία εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητὴ στὸν 4ο αἰ. π.Χ., ἐξυπηρετεῖται ἀσφαλῶς καλύ-

Εἰκ. 19α-β. Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀριθ. Ἀκρ. 223.

τερα μέσω τῶν μαρμάρινων ἀναγλύφων ἀπὸ ὅ,τι μέσω τῶν ἀγγείων. Καὶ αὐτὸ ἐπειδὴ ἡ ἔκθεση ἑνὸς μαρμάρινου ἀναγλύφου σὲ ἓνα ἱερὸ ἀποσποῦσε εὐκολότερα τὴν προσοχὴ τῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ ἀπ' ὅ,τι ἓνα ἀγγεῖο, τὸ ὁποῖο, γιὰ λόγους π.χ. μεγέθους καὶ τρόπου ἔκθεσης, ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ παραμείνει ἀκόμη καὶ ἐντελῶς ἀπαρατήρητο. Γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸ μέγεθος τῆς τάσης γιὰ ἀτομικὴ προβολὴ πού παρατηρεῖται τὸν 4ο αἰ. στὴν Ἀθήνα, ἀρκούντως διαφωτιστικὰ εἶναι κείμενα σύγχρονων συγγραφέων. Ἔτσι π.χ. ὁ Δημοσθένης (*Περὶ συντάξεως* 21-22) ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς Ἀθηναίους τοὺς ὑπενθυμίζει ὅτι «... στὸν Θεμιστοκλῆ πού ἦταν ἐπικεφαλῆς τῶν Ἀθηναίων στὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας καὶ στὸν Μιλτιάδη πού εἶχε ἡγηθεῖ στὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνα ... δὲν ἔστησαν χάλκινους ἀνδριάντες ... καὶ κανεὶς δὲν ἔλεγε ὅτι ἡ νίκη στὴ ναυμαχία στὴ Σαλαμίνα ἦταν ἔργο τοῦ Θεμιστοκλῆ ἀλλὰ τῶν Ἀθηναίων, οὔτε ὅτι ὁ θρίαμβος στὸ Μαραθῶνα ἦταν κατόρθωμα τοῦ Μιλτιάδη ἀλλὰ τῆς Πολιτείας. Στὶς μέρες μας ὅμως πολλοὶ λένε ὅτι ὁ Τιμόθεος ἐκπόρθησε τὴν

20α

20β

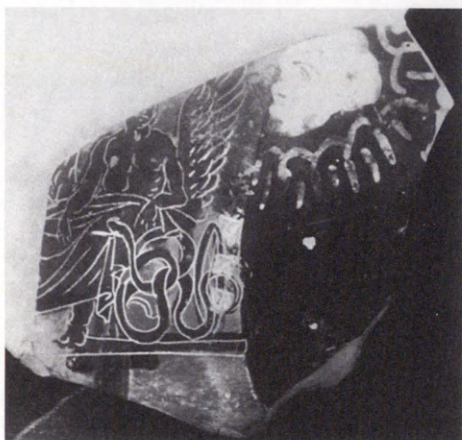

20γ

20δ

Εικ. 20α-δ. Ἐλευσίνα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (φωτ. ἀπὸ Ν. Eschbach, Statuen auf panathenäischen Preisamphoren des 4. Jhs v. Chr., (1986), Taf. 20, 1,3 καὶ 11, 2, 1).

21α

21β

21γ

Είκ. 21α-γ. Ἐλευσίνα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. (α, γ. Φωτ. ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. β. Ἀπὸ Κ. Παπαγγελῆ, *Ἐλευσίνα. Ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος καὶ τὸ μουσεῖο* [Ἀθήνα 2002], σ. 256.)

Είκ. 22. Ἀθήνα, Μουσείο Ἀκροπόλεως (φωτ. ΔΑΙ Ἀθηνῶν).

Κέρκυρα καὶ ὁ Ἴφικράτης πετσόκοψε ἓνα σπαρτιατικὸ στρατιωτικὸ σῶμα καὶ ὁ Χαβρίας καταναυμάχησε τὸ σπαρτιατικὸ στόλο κοντὰ στὴ Νάξο. Γιατί ἐσεῖς οἱ ἴδιοι παραχωρήσατε σ' αὐτοὺς τὰ παραπάνω κατορθώματα μὲ τὸ νὰ τοὺς ἀποδώσετε ὑπερβολικὲς τιμὲς γι' αὐτὰ» καὶ συνεχίζει πρὸ κάτω (*Περὶ συντάξεως* 29-30): «ὅσο γιὰ τὰ σπίτια ἐκείνων ποὺ βρισκόνταν τότε στὴν ἐξουσία, ἦταν πολὺ μέτρια σύμφωνα μὲ τὴν οὐσία τοῦ πολιτεύματος, ὥστε σήμερα ὅποιος ξέρει ποῦ εἶναι τὸ σπίτι τοῦ Κίμωνα καὶ τοῦ Ἀριστείδη καὶ τῶν ἄλλων ἐπιφανῶν

ἀνδρῶν τῆς ἐποχῆς τους διαπιστώνει ὅτι αὐτὸ δὲν ξεχωρίζει σὲ τίποτε ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ γείτονα. ... Ἀντίθετα στὶς μέρες μας οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὰ κοινὰ ἔχουν κτίσει σπίτια ὄχι μόνο πρὸ μεγάλα ἀπὸ τὰ σπίτια τῶν πολλῶν ἀλλὰ καὶ μὲ τέτοια μεγαλοπρέπεια πὸν ξεπερνᾶ τὴν πολυτέλεια τῶν δημοσίων κτισμάτων». Στὸν 4ο αἰ. ἡ πετυχημένη ὅσο καὶ ζωογόνος ἰσορροπία ἀνάμεσα στὴ δημόσια ἐξουσία καὶ στὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου, πὸν χαρακτήριζε τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς δημοκρατίας ἕως στὶς ἀρχὲς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ἔχει διαρραγεῖ. Ἡ ἔντονη προβολὴ τοῦ ἀτομικοῦ στοιχείου κατὰ τὸν 4ο αἰ. δικαιολογεῖ, ἐν μέρει τουλάχιστον, καὶ ἓνα ἄλλο φαινόμενο πὸν παρατηρεῖται στὸ ἐλευσινιακὸ ἱερό. Ἐνῶ, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, στὸν αἰῶνα αὐτὸν ἡ ἀναθηματικὴ κεραμικὴ εἶναι ἐδῶ περιορισμένη, αὐτὸ δὲν ἰσχύει γιὰ τοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς, πὸν ἔχουν μιὰ ιδιαίτερη αἰσθητὴ παρουσία τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὸ ἱερό [εἰκ. 20-21]. Ἐνας βέβαια λόγος τῆς ἀξιοσημείωτης αὐτῆς παρουσίας τῶν παναθηναϊκῶν ἀγγείων τοῦ 4ου αἰ. στὸ ἐλευσινιακὸ ἱερό, κάτι πὸν, σημειωτέον, δὲν παρατηρεῖται π.χ. στὰ ἱερὰ τῆς Ἀκρόπολης, εἶναι ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ συμβαίνει νὰ εἰκονίζον, πάνω στοὺς κίονες πὸν περιβάλλουν τὴν Ἀθηνᾶ, ἐλευσινιακὲς θεότητες⁷⁸ [εἰκ. 20α-ε]. Ὅπως ὅποτε ὅμως σημαντικό ρόλο θὰ ἔχει παίξει καὶ τὸ ὅτι οἱ παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς δύνουν τὴ δυνατότητα γιὰ μιὰ ἰσχυρὴ προβολὴ τοῦ ἀναθέτη, προφανῶς παναθηναϊκῆ, ὅπως μᾶς ἐπιβεβαιώνει ἡ παρουσία σὲ ἀρκετοὺς ἀπὸ αὐτοὺς ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν, ὀρισμένες φορὲς μάλιστα ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακῶν⁷⁹ [εἰκ. 21α-β]. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τέτοιες μνημειακὲς ἐπιγραφὲς μόνο σὲ παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τοῦ 4ου αἰ. ἀπαντῶνται. Ἀλλὰ τὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα ὑπερέχουν τῶν ἀναθηματικῶν ἀγγείων καὶ γιὰ ἓναν ἄλλο λόγο. Στὰ πρῶτα ἡ ἐξατομίκευση μπορεῖ νὰ ἀποτυπωθεῖ εὐκρινέστερα, ἀφοῦ παρέχεται ἡ δυνατότητα νὰ ἀπεικονισθεῖ σὴν παράσταση καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἀναθέτης μὲ τὴν οἰκογένειά του [εἰκ. 23]. Αὐτὸ δύσκολα μποροῦσε νὰ γίνε στὰ ἀγγεῖα. Ἄν καὶ ὑπῆρχαν εἰδικὲς παραγγελίες ἀγγείων, μὲ προκαθορισμένη

Είκ. 23. Ἐλευσίνα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀριθ. 5061 (ἀπὸ Κ. Πρέκα-
Ἀλεξανδρῆ, *Ἐλευσίνα*, Ἀθήνα 1991, Είκ. 8).

διακόσμηση στὴν ὁποία ἦταν δυνατὸν νὰ ἀπεικονισθεῖ καὶ ὁ παραγγελιοδότης ἢ ἄλλα σύγχρονα ὑπαρκτὰ πρόσωπα⁸⁰, τέτοιες παραστάσεις εἶναι μάλλον σπάνιες στὴν ἀναθηματικὴ κεραμικὴ καὶ συνήθως ἀνώνυμες⁸¹ [εἰκ. 22]. Τὰ ἀγγεῖα δὲν ἀντιμετωπίζονταν ὡς ζωγραφικοὶ πίνακες. Πάνω ἀπὸ ὅλα ἦταν χρηστικὰ σκεύη καὶ οἱ ἐπιφάνειές τους δὲν προσφέρονταν γιὰ νὰ δεχτοῦν πραγματικὲς ζωγραφικὲς συνθέσεις. Καὶ κάτι τελευταῖο. Μὲ τὸ μαρμάρينو ἀνάθημα ἢ προσωπικὴ προβολὴ ἐξασφάλιζε ἀπείρως μεγαλύτερη διάρκεια ζωῆς, ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τῶν πιθανοτήτων, ἓνα μαρμάρينو ἔργο ἔχει πολὺ περισσότερες πιθανότητες μακροημέρευσης ἀπὸ ὅ,τι ἓνα κεραμικὸ ἔργο. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ δὲν γνώρισαν ἰδιαίτερη διάδοση οὔτε οἱ πῆλινοι ἀναθηματικοὶ πίνακες, ἂν καὶ μὲ αὐτοὺς ξεπερνιόντουσαν μειονεκτήματα τῆς

ἀναθηματικῆς κεραμικῆς καὶ συγχρόνως παρείχεται καὶ ἡ δυνατότητα νὰ ἀπεικονισθοῦν μὲ πρὸ εὐπρόσωπο τρόπο καὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἀναθέτες⁸².

* Γιὰ διάφορες ἐξυπηρετήσεις, ὀφείλω εὐχαριστίες στὶς Δ. Τερζοπούλου καὶ Κ. Παπαγγελῆ καὶ στοὺς Γ. Καββαδία καὶ Ε. Βιβλιοδέτη. Οἱ φωτογραφίες τῶν εἰκ. 1, 2α-β, 7α-γ, 10α-ε, 11α-γ, 11ε-στ, 12β-ε, 13γ-δ, 14α-δ, 15α-δ, 16α-β, 17β-ε εἶναι τῆς Θ. Στεφανίδου-Γιβερίου, οἱ εἰκ. 18α-γ, 19α-β ὀφείλονται στὸ Γ. Καββαδία καὶ ἡ φωτογραφία τῆς εἰκ. 8 στὸν Ε. Βιβλιοδέτη. Καὶ στοὺς τρεῖς αἰσθάνομαι ὑπόχρεως.

1. Γ. Μυλωνᾶ, *Ἐλευσίνα καὶ Ἐλευσίνια Μυστήρια* (Ἀθήνα 2010) (ἐπιμ. Κ. Παπαγγελῆ-μψφ. Ν. Σπυριδάκης).

2. Ὁ Μυλωνᾶς π.χ. ἀρνιόταν ὅποιαδήποτε ἐμπλοκὴ τοῦ Διονύσου στὴν ἔλευσινιακὴ θρησκεία, πράγμα πὸ δὲν γίνεται δεκτὸ ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῆς ἔρευνας. Βλ. Μ. Tiverios, Artemis, Dionysos und eleusinische Gottheiten, *AM* 119, 2004, 148 καὶ σημ. 5 μὲ βιβλιογραφία, 158-159 καὶ σημ. 52.

3. Πρόλαβε ὥστόσο νὰ δημοσιεύσει ἕνα μικρὸ σχετικὸ ἄρθρο, λίγο πρὶν πεθάνει. Βλ. G. Bakalakis, Les kernoi eleusiniens, *Kernos* 4, 1991, 105-17. «Κέρνος» εἶναι καὶ τὸ ὄνομα τοῦ τιμητικοῦ τόμου πὸ τοῦ ἐξέδωσαν μαθητὲς καὶ συνάδελφοί του (*Κέρνος. Τιμητικὴ προσφορά στὸν καθηγητὴ Γεώργιο Μπακαλάκη*, Θεσσαλονίκη 1972). Πρβ. Chr. Mitsouroulou, De nouveaux Kernoi pour Kernos... Reevaluation et mise à jour de la recherche sur les vases de culte eleusiniens, *Kernos* 23, 2010, 151 σημ. 35.

4. Βλ. Χρ. Μητσοπούλου, *Τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Κύθνο καὶ τὸ ἀττικὸ ἔλευσινιακὸ σκεῦος*, τόμ. I-III (Ἀθήνα 2007) (ἀδημ. διδ. διατρ. στὸ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο). Τῆς ἴδιας, ὁ.π. (σημ. 3) 145-178. Τῆς ἴδιας, The Eleusinian Processional Cult Vessel. Iconographic Evidence and Interpretation στὸ Μ. Haysom, J. Wallensten (eds.), *Current approaches to religion in ancient Greece. Papers presented at a symposium at the Swedish Institute at Athens, 17-19 April 2008* (Stockholm 2011) 189-226.

5. Ἐλευσινιακὲς ἐσχαρίδες καὶ οἱ ἀγγειογράφοι τῆς «ἀκολουθίας τοῦ Συλέα» (The Syleus Sequence) στὸ Δ. Δαμάσκος (ἐπιμ.), *EPIITYMBION Gerhard Neumann*, Μουσεῖο Μπενάκη - 2ο Παράρτημα (Ἀθήνα 2003) 113-121. Αἰσχύλος καὶ Ἐλευσίνια Μυστήρια στὸ Δ. Ι. Ἰακώβ - Ε. Παπάζογλου (ἐπιμ.), *Θυμέλη. Μελέτες γιὰ τὸ θέατρο χαρισμένες στὸν Ν. Χ. Χουρμουζιάδη* (Ἡράκλειο 2004) 405-426. Artemis, Dionysos und eleusinische Gottheiten, *AM* 119, 2004, 147-162. 4. Women of Athens in the Worship of Demeter: Iconographic Evidence from Archaic and Classical Times στὸ Ν. Kaltsas, A. Shapiro (eds), *Worshipping Women. Ritual and reality in Classical Athens*, Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation (New York 2008) 125-135.

Ἀγγεῖα-ἀναθήματα ἀπὸ τὸ μεγάλο ἐλευσινιακὸ ἱερὸ στὸ J. H. Oakley, O. Palagia (eds), *Athenian Potters and Painters*, Vol. II (Oxford and Oakville 2009) 280-290. Ἐλευσινιακὲς ροιές. Παλιὰ εὐρήματα καὶ νέες ἐρμηνεῖες, *ASAtene* 87 2009, 465-478.

6. Κ. Κόκκου-Βυριδῆ, *Ἐλευσίς. Πρώιμες πυρές θυσιῶν στὸ τελεστήριο τῆς Ἐλευσίνος* (Ἀθῆναι 1999) 52 κέ. Πρβ. Σ. Παπασυριδῆ, Ἐλευσινιακὰ Ἀγγεῖα, *ΑΔ* 9, 1924-25, 1 κέ.

7. Γ. Ε. Μυλωνᾶς, Προϊστορικὴ Ἐλευσίς στὸ Κ. Κουρουγιώτη, *Ἐλευσινιακά* (Ἀθῆναι 1932) 1.

8. Παπασυριδῆ, ὅ.π. (σημ. 6) 1 σημ. 1.

9. Κόκκου-Βυριδῆ, ὅ.π. (σημ. 6) 61 σημ. 43.

10. Αὐτόθι 53 καὶ σημ. 9.

11. Αὐτόθι 56, 61 σημ. 43.

12. Βλ. π.χ. Tiverios, Artemis, Dionysos und eleusinische Gottheiten, *AM* 119, 2004, 149 κέ. σημ. 9, πίν. 31,2 [καὶ Ἄρτεμις, Διόνυσος καὶ ἐλευσινιακὲς θεότητες στὸ Ι. Λεβέντη, Χρ. Μητσοπούλου (ἐπιμ.), *Ἱερά καὶ λατρεῖες τῆς Δήμητρας στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 4-5 Ἰουνίου 2005* (Βόλος 2010) 19 κέ. σημ. 9 καὶ 33 εἰκ. 2].

13. Πρβ. Κόκκου-Βυριδῆ, ὅ.π. (σημ. 6) 55.

14. Παπασυριδῆ, ὅ.π. (σημ. 6) 27 εἰκ. 26γ καὶ 47 εἰκ. 54 ἀντίστοιχα.

15. Μυλωνᾶς, ὅ.π. (σημ. 7) 164 εἰκ. 124, 165 εἰκ. 125, 166 εἰκ. 126.

16. Μυλωνᾶς, ὅ.π. (σημ. 7) 164 καὶ 166 ἀντίστοιχα.

17. Πρβ. Κόκκου-Βυριδῆ, ὅ.π. (σημ. 6) 61 καὶ σημ. 44 καὶ Παπασυριδῆ, ὅ.π. (σημ. 6) 2.

18. Κόκκου-Βυριδῆ, ὅ.π. (σημ. 6) 52 κέ.

19. *Ζημίαι τῶν Ἀρχαιοτήτων ἐκ τοῦ πολέμου καὶ τῶν στρατιῶν κατοχῆς* (Ἀθῆναι 1946) 10 (Υπουργεῖον Θρησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας. Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων).

20. *CVA* Prague, Université Charles I, 37 (ἀριθ.3), 36 εἰκ. 16 (ἀριθ. 6), πίν. 27 (ἀριθ.3).

21. *CVA* Bucarest 2, 19 ἀριθ. 7, πίν. 21, 7 (P. Alexandrescu - S. Dimi-triu). Πρόκειται γιὰ μιὰ ὄψιμη μελανόμορφη μὲ ἀνθέμια ἀττική λήκυθο, εὐρημα πιθανὸν ἀπὸ λαθρανασκαφὴ νεκροταφείου. Ἀνῆκε στὴ συλλογὴ τοῦ Dr. Edelstein καὶ στὸ Μουσεῖο τοῦ Βουκουρεστίου εἰσηλθε τὸ 1932.

22. M. Kiderlen, V. M. Strocka (eds), *Die Götter Beschenken. Antike Weihgaben, Antikensammlung Staatliche Museen zu Berlin* 2006, 104-105 (V. Ch. Kottsieper).

23. Βλ. *CVA* Tübingen 1, 7 (O.W.v. Vacano).

24. *CVA* Tübingen 4, 107 κέ., πίν. 50 ἀριθ. 1, 51 (E. Böhr).

25. *CVA* Tübingen 4, 111, πίν. 50 ἀριθ. 2 (E. Böhr).

26. *CVA* Tübingen 4, 38 κέ. (ἀριθ. 4-5), πίν. 13 (ἀριθ. 4-5) [E. Bohr]. Πρβ. Beazley, *ARV*² 248,5. Τὰ θραύσματα αὐτὰ δημοσιεύονται ὡς προερχόμενα ἀπὸ ὑπόστατα (Stander), ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκει-

ται για έσχαρίδες, τελετουργικά σκεύη. Βλ. Μ. Τιβέριος, 'Ελευσινιακές έσχαρίδες και οί άγγειογράφοι τής "άκολουθίας του Συλέα" (The Syleus Sequence), ό.π. (σημ. 5) κυρίως 118.

27. *CVA* Tübingen 4, 38 (άρθ. 5) [E. Böhr].

28. Στις άρχες του 20ου αι. δραστηριοποιεΐτο στο Παρίσι ένας παλαιοπόλης με τὸ όνομα Μανολάκος. Τήν πληροφορία τήν όφείλω στην Μαρία Πιπλή. Σημειώνω ότι στην Αθήνα λειτουργεΐ σήμερα παλαιοπωλεΐο με τὸ όνομα Manolakos Antiques. Η άρχή τής επιχείρησης άνάγεται τὸ 1978.

29. Beazley, *ARV*² 248,5 και *CVA* Tübingen 4, 38 κέ. (άρθ. 5), ένθ. πίν. 2 (Beilage) [E. Böhr].

30. Τιβέριος, ό.π. (σημ. 26) 113 κέ. εικ. 3-4, 117 κέ., εικ. 5-6.

31. Beazley Archive, Vase Number 202475. Για τὸ όστρακο άριθ. 601 του Άρχαιολογικού Μουσείου Έλευσίνας, βλ. Τιβέριος, ό.π. (σημ. 26) 114, 115 εικ. 3-4, στ. Τὸ όστρακο αυτό, ως εύρημα τῶν παλῶν άνασκαφῶν του έλευσινιακοῦ ιεροῦ, πιθανόν του Φιλίου ἢ του Σκιᾶ, συμπεριλαμβάνεται στη μελέτη τής Παπασυριδῆ, ό.π. (σημ. 6) 8 εικ. 6 (άριστερά).

32. Έπισημαίνω ότι τόσο στις δύο έσχαρίδες του Tübingen (-Όξφόρδης) [*CVA* Tübingen 4, 38-39, πίν. 13 άριθ. 4-5 (E. Böhr)] όσο και τὸ όστρακο του Μουσείου Έλευσίνας άριθ. 601 (Τιβέριος, ό.π. [σημ. 26] 115 εικ. 3 στ) σώζονται τμήματα Διονύσου.

33. Βλ. Vacano, ό.π. (σημ. 23). Πρβ. C. Watzinger, *Griechische Vasen in Tübingen* (Reutlingen 1924), 5 (εισαγωγικό κείμενο).

34. F. Noack, *Eleusis. Die baugeschichtliche Entwicklung des Heiligtumes*, I-II (Berlin-Leipzig 1927).

35. Βλ. Τιβέριος, ό.π. (σημ. 26) 114 κέ. και εικ. 3-6. Μ. Τιβέριος, Άγγεΐα-άναθήματα από τὸ μεγάλο έλευσινιακὸ ιερό, ό.π. (σημ. 5) 282 και εικ. 2-3, 285 και εικ. 8.

36. Ν. Καλτσᾶς, Α. Shapiro (έπιμ.), *Γυναικῶν Λαϊρεΐες. Τελετουργίες και καθημερινότητα στην κλασική Αθήνα* (Κοινοφελές Ίδρυμα Άλέξανδρος Σ. Ώνάσης - Νέα Υόρκη 2009) 239 (E. Βιβλιοδέτης).

37. Κ. Κόκκου-Βυριδῆ, *Μελανόμορφα γαμήλια άγγεΐα από τις πυρές θνητῶν στο ιερό τής Έλευσίνας* (Αθήνα 2010) 24 κέ., εικ. 5-6, 11, 12 (ιγ-ιδ), 13, 15-39 κέ., εικ. 16 (α), 17-44 κέ., εικ. 18 (β).

38. Κόκκου-Βυριδῆ, ό.π. 23 κέ., 53 κέ.

39. Τιβέριος, ό.π. (σημ. 35) 280 κέ. και εικ. 1. Για τὸν σκύφο, βλ. Kaltsas, Shapiro (eds.), ό.π. (σημ. 5) 145 (Κ. Παργγελί).

40. Κόκκου-Βυριδῆ, ό.π. (σημ. 37) κυρίως 58 κέ., εικ. 22. Τὸ όστρακο που εικονίζεται στη σελ. 30 (εικ. 9) δέν πρέπει νά συνανήκει στο άγγεΐο.

41. Για τήν εικονογραφία τῶν γάμων αὐτῶν, βλ. π.χ. LIMC V, λ. *Hera-kles*, 163 κέ. [Α. F. Laurgens]). Για τήν άγγειογραφία του Ζ. τής Περσεφόνης, βλ. Μ. Τσώνη-Κύρκου, Λουτροφόρος Έρυθρόμορφη. Εικονογραφικές παρατηρήσεις, *Πρακτικά του ΧII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*, Τόμος Β' (Αθήνα 1988) κυρίως 226 κέ., πίν. 42, 43, 1. Η Τσώνη-Κύρκου, ό.π. 226, 229, θεωρεΐ ότι έδῶ ὁ Γανυμήδης

ἔχει τὸ ρόλο τοῦ ἡνίοχου, ἂν καὶ δὲν βρίσκεται πάνω στὸ ἄρμα, ἐπειδὴ φαίνεται νὰ κρατᾷ κέντρον. Γιὰ τὸν πάροχον, βλ. π.χ. Κόκκου-Βυριδῆ, ὅ.π. (σημ. 37) 70 καὶ σημ. 54, 73 καὶ σημ. 63, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

42. Πρβ. Ε. Μανακίδου, *Παραστάσεις μὲ ἄρματα (8ος-5ος αἰ. π.Χ.). Παρατηρήσεις στὴν εἰκονογραφία τους* (Θεσσαλονίκη 1994) 213 κέ. καὶ κυρίως 215 κέ. Πρβ. Κόκκου-Βυριδῆ, ὅ.π. (σημ. 37) 80 κέ.

43. Κόκκου-Βυριδῆ, ὅ.π. (σημ. 37) κυρίως 82 κέ. καὶ εἰκ. 23, ὅπου ὅμως, πάνω στὸ δίφρο τοῦ ἄρματος, ἀποδίδεται ἓνας μόνο ἀναβάτης. Ἀπὸ τὸν ἡνίοχο σώζεται τμῆμα τῆς κεφαλῆς του, ἐνῶ ἀπὸ τὸν πολεμιστὴ μέρος τοῦ λοφίου τοῦ κράνους του.

44. Τιβέριος, ὅ.π. (σημ. 35) 286.

45. Ἔτσι στὴν Κόκκου-Βυριδῆ, ὅ.π. (σημ. 37) κυρίως 176 κέ., ὅπου καὶ σχετικὴ συζήτηση καὶ βιβλιογραφία.

46. Κόκκου-Βυριδῆ, ὅ.π. (σημ. 37) κυρίως 85 κέ. καὶ εἰκ. 24. Ἡ Κόκκου-Βυριδῆ τίς μορφές τῆς παράστασης τίς ταυτίζει μὲ τὴν Ἄρτεμι, τὸν Ἀπόλλωνα, τὴν Λητώ, τὸν Ἑρμῆ, ἐνῶ τὴν τρίτη γυναικεῖα μορφή τὴν ἀφήνει ἀταύτιστη.

47. Tiverios, ὅ.π. (σημ. 12) 147 κέ. [καὶ Τιβέριος, ὅ.π. (σημ. 12) 17 κέ.].

48. Κόκκου-Βυριδῆ, ὅ.π. (σημ. 37) 159 σημ. 1, 221 (B 18), πίν. 35 (B 18).

49. Τὰ περισσότερα ὄστρακα ποὺ ἀπαρτίζουν τὴν κύλικα αὐτὴ φέρουν ξεχωριστοὺς ἀριθμούς, ὅπως π.χ. 2585, 2586, 2587, 2590, 2591, 2592.

50. E. A. Mackay, *Tradition and Originality: A Study of Exekias* (Oxford 2010) πίν. 56. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν σκηνῶν κάτω ἀπὸ τοὺς χόρους τῶν λαβῶν στὴν κύλικα τοῦ Ἐξηκία στὸ Μόναχο, βλ. Mackay, ὅ.π. 226 κέ. καὶ 228 κέ.

51. *ABV* 400. 3 (στὴ μέση). Κ. Παπαγγελῆ, *Ἐλευσίνα. Ὁ ἀρχαιολογικὸς χῶρος καὶ τὸ μουσεῖο*, Ὁμιλος Λάτση (Ἀθήνα 2002) 25.

52. *ABV* 335, 2 (στὴ μέση). Παπαγγελῆ, ὅ.π. 198 (στὴ μέση). Tiverios, ὅ.π. (σημ. 12) 153 κέ., πίν. 36.

53. Tiverios, ὅ.π. (σημ. 12) 153 κέ. καὶ πίν. 38, 1.

54. Σώζονται τέσσερα ὄστρακα, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἐλευσίνας ἀριθ. 489, 498, 2397, 2398.

55. Πρόκειται γιὰ τὰ ὄστρακα ἀριθ. 2398 καὶ 2397. Βλ. D. Williams, *Some Thoughts on the Potters and Painters of Plastic Vases Before Sotades* στὸ K. Lapatin (ed.), *Papers on Special Techniques in Athenian Vases. Proceedings of a symposium held in connection with the exhibition The Colors of Clay: Special Techniques in Athenian Vases, at the Getty Villa, June 15-17, 2006*, The J. Paul Getty Museum (Los Angeles 2008) 164, 165 εἰκ. 5a-b.

56. Ἰχνη ἀπὸ τὴ γέννηση ἀφτιοῦ (ἢ κεράτου) διακρίνονται καὶ στὸ κάτω ἀριστερὸ μέρος τοῦ ὄστράκου ἀριθ. 2398 [εἰκ. 14α], ποὺ σώζει τμῆμα τῆς μορφῆς τοῦ Θησεῦς.

57. Γιὰ τὴν τεχνικὴ Six's, βλ. τελευταῖα B. Cohen, *Six's Technique: Black Ground* στὸ B. Cohen (ed.), *The Colors of Clay. Special Techniques in*

Athenian Vases, The J. Paul Getty Museum (Los Angeles 2006) 72 κέ. με τὴν παλιότερη βιβλιογραφία. Πρβ. καὶ H.A.G. Brijder, *Six's Techniques and Etruscan Bucchero* στὸ *Lapatin* (ed.), ὄ.π. (σημ. 55) 35 κέ.

58. Γιὰ τὰ πλαστικὰ ρυτιά, βλ. πρόσφατα S. Ebbinghaus, *Of Rams, Women, and Orientals: A Brief History of Attic Plastic Vases* στὸ *Lapatin* (ed.), ὄ.π. (σημ. 55) 145 κέ. με πλούσια βιβλιογραφία. Πρβ. M. True, *Athenian Potters and the Production of Plastic Vases* στὸ *Cohen* (ed.), ὄ.π. 240 κέ. καὶ Williams, ὄ.π. (σημ. 55) 161 κέ. με βιβλιογραφία.

59. Williams, ὄ.π. (σημ. 55) 164.

60. Παπασυριδίδη, ὄ.π. (σημ. 6) 9 κέ., εἰκ. 8, εἰκ. 9. Τὸ ἕνα καὶ μεγαλύτερο ἔχει ἀριθ. 606, ἐνῶ τὸ μικρότερο εἶναι ἀκατάγραφον.

61. Παπασυριδίδη, ὄ.π. (σημ. 6) 10. Πρβ. J. Boardman, *Athenian Red Figure Vases. The Archaic Period* (London 1975) εἰκ. 73 καὶ D. Paleothodoros, *Epiiktetos*, Louvain-Namur-Paris-Dudley, MA 2004, πίν. 29 εἰκ. 3 καὶ ιδιαίτερα πίν. 33 εἰκ. 1.

62. Στὴ δημοσίευση (Παπασυριδίδη, ὄ.π. (σημ. 6) 9 κέ.) ὀρισμένες εἰκονογραφικὲς λεπτομέρειες δὲν ἔχουν ἀναγνωρισθεῖ σωστά.

63. Φωτ. DAI ἀριθ. 75/1020 (κάτω).

64. Beazley, *ARV*² 1590 (κάτω).

65. Τὸ μοτίβο αὐτὸ δὲν εἶναι ιδιαίτερα συχνό. Βλ. π.χ. D. Callipolitis-Feytmans, *Les plats attiques à figures noires* (Paris 1974), πίν. 7 ἀριθ. 48 καὶ κυρίως 74 ἀριθ. 10. Πιὸ συχνὰ ἀπαντᾶται, σὲ πιὸ σχηματοποιημένη μορφή, καὶ μάλιστα κυρίως σὲ μελανόμορφα πινάκια. Βλ. π.χ. Callipolitis-Feytmans, ὄ.π. πίν. 74 ἀριθ. 6, 81 ἀριθ. 10.

66. *ARV*² 172, 1630 (P. 172). T. Carpenter, *Beazley Addenda* (Oxford 1989) 184 (172, 1630).

67. G. F. Pinney, *The Nonage of the Berlin Painter*, *AJA* 85, 1981, ιδιαίτερα 156.

68. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση τὰ σωζόμενα γράμματα ΗΕΡΜΟ... θὰ μπορούσαν νὰ ἀναφέρονται σὲ ὄνομα καλοῦ, κάτι ποὺ θεωροῦσε ὡς πιθανότερο καὶ ὁ Beazley (*ARV*² 1583). Ἕνα τέτοιο ὄνομα εἶναι π.χ. αὐτὸ τοῦ Ἑρμογένους, ποὺ ἀπαντᾶται στὸ ἔργο τοῦ Δούριδος. Βλ. Beazley, *ARV*² 1583.

69. Γιὰ τὸ προφίλ τοῦ πινάκιου ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, βλ. W. Klein, *Περὶ δύο ἀγγείων τοῦ ἐπικητείου κύκλου ἐν Ἑλλάδι εὐρεθέντων*, *AE* 1890, πίν. 2 (δεξιά).

70. Βλ. π.χ. H. R. Immerwahr, *Attic Script. A Survey* (Oxford 1990) 156 κέ., πίν. 26 ἀριθ. 110 καὶ D. Buitron-Oliver, *Douris* (Mainz/Rhein 1995) 76 ἀριθ. 56 καὶ πίν. 40 ἀριθ. 56 (ἀριστερά), 79 ἀριθ. 109 καὶ πίν. 68 ἀριθ. 109 (πάνω ἀριστερά).

71. Παπασυριδίδη, ὄ.π. (σημ. 6) 52.

72. Πρβ. Τιβέριος, ὄ.π. (σημ. 35) 280.

73. Παπασυριδίδη, ὄ.π. (σημ. 6) 52.

74. Πρβ. Τιβέριος, ὄ.π. (σημ. 35) 280 καὶ κυρίως 286.

75. Για τὸν ἀγγειογράφο αὐτόν, βλ. Π. Βαλαβάνης, *Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια. Συμβολὴ στὴν ἀττικὴ ἀγγειογραφία τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.* (Ἀθήνα 1991) κυρίως 268 κέ.

76. Για τὸ πότε ἔγινε αὐτὴ ἡ ἐπανεμφάνιση, βλ. Ε. Σημαντόνη-Μπουρνιά, *Ἀττικά κλασικὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα* (Ἀθήνα 1988) 11 κέ. μὲ τὴ σχετικὴ συζήτηση.

77. Δυστυχῶς μόνο γιὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. τυχαίνει νὰ διαθέτουμε ἀξιόπιστες μαρτυρίες γιὰ τὶς τιμὲς προϊόντων τόσο τῆς μαρμαρογλυφίας ὅσο καὶ τῆς κεραμικῆς. Ἔτσι π.χ. ὁ γλύπτης μιᾶς ἀνθρώπινης μορφῆς ὕψους 0.58 μ. τῆς ζωφόρου τοῦ Ἐρεχθείου πῆρε ὡς ἀμοιβὴ 60 δραχμὲς, ποσὸ πού πιθανότατα ἀναλογεῖ σὲ ἐργασία ἐξήντα ἡμερῶν, ἐνῶ μιὰ ἐρυθρόμορφη πελίκη ὕψους 0.37 μ. ἐνὸς καλοῦ ἀγγειογράφου, τοῦ Ζ. τοῦ Νικία, κοστολογήθηκε 1 δραχμὴ καὶ ἓνας ὀβολός. Γιὰ τὶς τιμὲς τῶν γλυπτῶν, ὅπως καὶ ἄλλων τεχνιτῶν, κατὰ τὶς ἐργασίες κατασκευῆς τοῦ Ἐρεχθείου, βλ. π.χ. G. P. Stevens, *The Erechtheum* (Cambridge Mass. 1927) 277 κέ. (L. D. Caskey). Πρβ. M. M. Austin - P. Vidal Naquet, *Οἰκονομία καὶ Κοινωνία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα* (Ἀθήνα 1998) 372 κέ. (μτφρ. Τ. Κουκουλιός). Γιὰ τὶς τιμὲς τῶν ἀγγείων, βλ. π.χ. I. Scheibler, *Ἑλληνικὴ Κεραμικὴ. Παραγωγή, ἐμπόριο καὶ χρῆση τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἀγγείων* (Ἀθήνα 1992) 178 κέ. καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν πελίκη 181 εἰκ. 128-129, 182 (μτφρ. Ε. Μανακίδου).

78. Βλ. Τιβέριος, ὅ.π. (σημ. 35) 280.

79. Βλ. π.χ. Παπαγγελῆ, ὅ.π. (σημ. 51) 256 (εἰκ., δευτέρα ἀπὸ πάνω).

80. Γιὰ ἀγγεῖα-παραγγεῖα, βλ. π.χ. Μ. Τιβέριος, *Περικλεῖα Παναθήναια. Ἕνας κρατήρας τοῦ Ζωγράφου τοῦ Μονάχου 2335* (Θεσσαλονίκη 1989) 123 κέ. [βλ. καὶ Μ. Tiverios, *Perikleische Panathenäen. Ein Krater des Malers von München 2335* (Gutenberg 2008) κυρίως 93 κέ.]. Διεξοδικότερα Μ. Τιβέριος, Ἀττικὴ μελανόμορφη καὶ ἐρυθρόμορφη κεραμικὴ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία – Μιὰ γενικὴ προσέγγιση στὸ Α. Δουλγέρη-Ἰντζεσίλογλου - Δ. Παλαιοθόδωρος (ἐπιμ.), *Οἱ εἰσαγωγὲς τῆς ἀττικῆς μελανόμορφης καὶ ἐρυθρόμορφης κεραμικῆς στὴ Θεσσαλία. Πρακτικὰ συνεδρίου, Βόλος, 3-5 Δεκεμβρίου 2010* (ὑπὸ ἔκδοση).

81. Βλ. π.χ. P. Valavanis, *ΤΗΝΕΛΛΑ ΚΑΛΛΙΝΙΚΕ... Prozeionen von panathenäensiegern auf der Akropolis, AA, 1991, 489 κέ. καὶ εἰκ. 1. Στὸ γνωστὸ ἐνυπόγραφο κρατήρα τοῦ Μύσωνος ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, ἀνάθημα πιθανόν τοῦ ἴδιου τοῦ κεραμέα στὴν Ἀθηνα (βλ. J. Boardman, *Athenian Red Figure Vases. The Archaic Period*, ὅ.π. (σημ. 61), 112, 117 fig. 168), δὲν ἀποκλείεται ὁ εἰκονιζόμενος ἀναθέτης μπροστὰ ἀπὸ τὴ θεὰ νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Μύσων.*

82. Ὅπως π.χ. ὁ πίνακας τοῦ Νινίου. Βλ. Kaltsas-Shapiro, ὅ.π. (σημ. 5) 129-131 (M. Tiverios), 150-151 (K. Parangeli). Γιὰ τοὺς πῆλινους ἀναθηματικὸς πίνακες βλ. K. Karoglou, *Attic Pinakes. Votive Images in Clay* (Oxford 2010).

ΜΙΧΑΗΛΗΣ Α. ΤΙΒΕΡΙΟΣ

THE INSCRIPTIONS AND THE SANCTUARY OF THE TWO GODDESSES AT ELEUSIS

It is a pleasure to acknowledge my gratitude to George Mylonas for his advice and encouragement, from the time when I first met him in the winter of 1969, when I discussed with him editing a few Eleusinian inscriptions, and some years later, when I contemplated a corpus of Eleusinian inscriptions.

Eleusis was, as we know, one of the most revered sanctuaries in the Greek and Roman world. Pausanias (5.10.1) ranked the ritual at Eleusis and the contest at Olympia as the two sanctuaries in Greece most dear to the gods.

The inscriptions offer a wealth of information about the sanctuary and cult and the deme of Eleusis. Here I would like to discuss a few moments in the history of the cult which reflect the relation of the sanctuary to the world beyond Attica.

Kythnos

In a fairly well preserved financial account of the year 408/7 there is an enigmatic reference to income from "rent of a temenos on Kythnos, Dr 500" (*I.Eleusis* 52A.III.26; cf. 36.1). How did the Eleusinian sanctuary acquire a temenos on Kythnos? Until recently we had not even a glimmer of an answer; this reference was unique. The discovery of *kernoi* similar to those in Eleusis among the finds of the excavation on Kythnos directed by Prof. A. Mazarakis Ainian gave us now a material connection between Kythnos and Eleusis.¹ However the *kernoi* were found in a surface survey; the sanctuary of Demeter has not been excavated. So the precise connection represented by the *kernoi* remains to be determined. We must hope that Christina Mitsopoulou's study of the *kernoi* will give us some clues. For my part I have not found any

convincing literary or epigraphical evidence that the kernoi were used in the Mystera; it seems more likely that they played a role in the Thesmophoria.² At any rate, the Kythnian connection offers a fascinating new dimension to the external affairs of the Eleusinian sanctuary.

Aparche

Another great financial account, concerning the year 329/8, contains more information about the sanctuary than any other preserved account, including a certain amount of detail about the so called Eleusinian custom of *aparchai*, First Fruits, for which we have a famous decree from the fifth century, often referred to as the First Fruits (or *Aparchai*) Decree (*I.Eleusis* 28 = *IG* 1³ 78). The most complete information about the procedure of the *Aparche* is preserved in the First Fruits Decree and the financial account of the year 329/8.³

In its general lines the normal procedure for the *aparchai* in the Classical period (at least from the 430's, the time of the First Fruits Decree), was as follows: the hierophant and daduch made the announcement at the Mysteries about the obligation to donate the *aparchai*; the *aparchai* of grain were sent to Eleusis shortly after being harvested in the following spring; from the sale of the grain several sacrifices were made; and the surplus after the sacrifices was used to make dedications. No surplus money remained after the dedications.⁴

The account of 329/8 lists expenses prytany by prytany. In the first prytany, in the month of Hekatombaion 329, the expenses of inscribing the dedication are listed:

“For those who inscribed the letters on the *anathema* in the Eleusinion (i.e. the sanctuary at Eleusis), food allowance, 8 drachmas (in the current prytany, i.e. in Hekatombaion); and in the prytany of Leontis, 1 drachma 1 obol per day, for 17 days, a total of 19 drachmas, 5 obols; and in the prytany of Oineis, the 10th prytany, a food allowance of 44 drachmas, 2 obols” (*I.Eleusis* 177, lines 6-8).

From this entry we can conclude that the inscribing started early in the month of Thargelion in 329, because it went on for sixty-one days, ending on 6 Hekatombaion. This information shows that work on the inscription proceeded: (1) for only 17 days in Leontis, the ninth prytany of 329, i.e. in the preceding civil year, before the start of this account; (2) for the entire Oineis, the tenth prytany, namely 38 days, again in the preceding civil year; and (3) finally (the payment listed first in this entry), in the first prytany of the current civil year, for only six days (as we can deduce from the payment of 8 drachmas). The inscription on the dedication was begun in the preceding civil year, but the cost of food for the stonecutters was only paid now, in Hekatombaion, in the current civil year, when the dedication was finished. Thus we have a start date and an end date for the inscribing.

The Julian date for the first day of Hekatombaion in the year 329 will have been July 16 or 17.⁵ Since the letter cutters worked on the dedication at Eleusis for 55 consecutive days in the last two prytanies of 329 (including the entire tenth prytany), they started work on 22 or 23 May 329 (approximately 4 Thargelion). Much of the barley harvest, which usually started in early May, should already have been completed, but the wheat harvest, which usually began later, might not have advanced very far.⁶ Clearly therefore, for First Fruits to be sent to Eleusis, the entire harvest need not have been completed. This is precisely what we should expect concerning a custom of offering *aparchai*: the *aparche* is taken *first*, from the *beginning* of the harvest. Theophrastus, in commenting on the maturation of barley and wheat, takes for granted such a practice in the *aparche* of grain (*Hist. plant.* 8.2.7).

In view of the duration of the work on the inscription, sixty-one days, we have to infer that the names of a very large number of donors were inscribed, among them of course the names of all the contributing demes, because the *aparchai* were collected by the demarchoi, as called for in the First

Fruits Decree (lines 8-9). Sixty-one days, however, should have been far more than enough time to inscribe the names of all the demes and their contributions. There were 139 demes, but many of the City demes would not have contributed. Below the level of deme and demarchos there were only the individual donors. It is therefore conceivable that every individual donor was listed, presumably according to deme (or other locality). The dedication – produced over the course of 61 days – surely listed many more entities than the demes, and the conclusion seems inescapable that it listed every single donor. It must have been an extremely impressive monument. In the First Fruits Decree of the 430's we are given information about the inscription on the dedication at that time, namely that it should state, "The fruit of the *aparche* was dedicated, and the Hellenes were the donors of the *aparche*." At that time the decree called for an appeal to the allies, and even others, to make donations, but in the year 329/8 it is clear that only Attica, some cleruchies, and dependencies of Athens were making donations. By listing all the individual donors from Attica the monument must have been so magnificent that the absence of other Hellenes might not have been noticed. This is a far cry from Isocrates' claim in 380 B.C. (*Paneg.* 31) that "most cities, as a remembrance of our ancient kindness, send *aparchai* of grain each year."

New Cults

As you might expect of a sanctuary and cult that were so widely revered, its chief priests, over time, gained great respect. By the Roman period Plutarch could say that the hierophant had the same rank as the Pontifex Maximus in Rome; Dio Chrysostom referred to the prohedria in the Theater of Dionysus as "the hierophant and the other priests."⁷ The daduchs also held a distinguished array of political offices at this time, and had an equally prominent seat in the prohedria.⁸

What is less well known is the fact that these Eleusinian

priests could be quite aggressive, not only in enhancing the Mystera but also in welcoming new cults to be associated with the Mystera and the sanctuary.⁹ The hierophant and daduch were leaders of the clans of the Eumolpidai and Kerykes. They, as is well known, played a prominent role in helping to bring Asclepius from Epidaurus to Athens and the Eleusinion in the year 420.¹⁰ Less well known is the work of these clans in establishing the imperial cult in Roman Athens.

Shortly before 27 B.C. the Athenians set up, in Eleusis near the end of the Sacred Way, a massive monument, measuring ca. 25 square meters, in honor of Augustus and his wife (Livia Drusilla). Its remains lie just to the left of the Chapel of St. Zacharias. A bit later, perhaps ca. 20 B.C., when the Athenians dedicated a monopteros to Roma and Augustus on the Acropolis, the priest of Roma and Augustus was Pammenes son of Zenon of Marathon, a member of the Eumolpidai (*IG* II² 3173).

The evidence from Athens indicates that there was another cult of the emperor, served by a Priest of Augustus alone,¹¹ and our first evidence comes from Eleusis (*I.Eleusis* 297):

[Σεβαστόν Καίσα]ρα Δία Βουλαῖ[ον καὶ - - - - -]
 [- - - - - - - - - - ὁ ἱερε]ύς αὐτοῦ ὦ καὶ ἀ[γωνοθέτης?]
 [- - - - - - - - - καὶ κῆρυξ β]ουλῆς καὶ δήμου Καλλι]-
 [κρατίδης ΣυνδρόμουΤρικ]ορύσι[ος- - - - -]

The closest parallel is the formulation Σεβαστόν Καίσα-ρα Νέον Ἀπόλλωνα.¹² That the title in line 3 is the herald of the Boule and Demos is nicely confirmed by line 4, where Andreas Skias recognized the demotic Trikorysios. Kallikratides son of Syndromos of Trikorynthos is attested as a herald of the Boule and Demos in the period ca. 45-30 B.C. He was a Eumolpid, great-grandfather of a hierophant, Oinophilos son of Syndromos, who served at the beginning of the second century A.D.¹³

A priest of Tiberius set up an Eleusinian monument described by François Lenormant as an architrave (*I.Eleusis* 334):¹⁴

ca. α. 25 p.?

[*vacat*] Τιβέριον Καίσαρα Σεβαστόν *vacat*
 [ή βουλή ή έξ Ά]ρίου πάγου και ή βουλή τῶν έξακοσίων
 και ό δ[ήμος επί ιερείας Κλεοῦς]
 [τῆς Εὐκλέους] Φλυέως θυγατρός, ἐπιμεληθέντος τῆ[ς ἀνα-
 θέσεως *vacat*]
 [*vacat*] Παπί(ου) Μαραθωνίου, ιερέως ὄντος διὰ [βίου
vacat]

5 *vacat* Παπί(ου) Μαραθωνίου. *vacat*

We also have a fragment of a statue base honoring a man who was a priest of Tiberius and an exegete of the Eumolpidae (*I.Eleusis* 336); his name is not preserved but his demotic is Marathonios, and so the natural supposition is that he is Papios of Marathon, since Papios best fits the lacuna.

A small fragment (*I.Eleusis* 335) represents a twin of this monument in honor of Tiberius. It is in honor of Livia, who was named Julia Augusta after the death of Augustus:

[Ἰουλίαν Σεβαστ]ήν ή βου[λή ή έξ Άρείου πάγου και ή βουλή
 τῶν έξακοσίων και ό δήμος επί]
 [ιερείας Κλεοῦς τ]ῆς Εὐκλ[έους Φλυέως, γόνωι δὲ Νικοδήμου
 Ἑρμείου *vacat*]
 [*vacat* θυγ]ατρός, [ἐπιμεληθέντος τῆς ἀναθέσεως *nomen?*
vacat]
 [*vacat* Πρ]αξαγ[όρου? *demoticum*, ιερέως ὄντος διὰ βίου
vacat]
 [*nomen?* Πραξαγόρου? *demoticum*]

Although the fragment is quite small, its association with the first dedication is clear. The treatment of the surface, the height of the letters, the interlinear spacing, and the hand are the same. Clearly Tiberius and Livia had separate priests at Eleusis. The monument for Tiberius, which has anathyrosis

on the right and left edges, seems to have been at least 4.5 m. wide; if Leormant's interpretation of it as an architrave is correct, then there were twin structures at Eleusis honoring Tiberius and Livia at Eleusis.

There is also good evidence at Eleusis for a cult of Claudius or Nero – an entablature block with anathyrosis on the left (*I.Eleusis* 354):

$\text{[}^{\text{V}} \text{ } \acute{\omicron} \text{ [i]}\epsilon\rho\epsilon\upsilon\varsigma \text{ [}\alpha\text{]}\upsilon\text{[}\tau\text{]}\eta\varsigma \text{ T[}\iota\beta \text{ Κλαύδιος]}$
 $\text{[}^{\text{V}} \text{ E}\acute{\upsilon}\kappa\lambda\eta\varsigma \text{ Σωστράτ[ου - - - demoticum - - -]}$
 $\text{'}\iota\text{]}\omicron\upsilon\lambda\acute{\iota}\alpha\iota \text{ [. . . . .ca. II. . . . .] Σε[βαστῆι]}$

The erased cognomen was undoubtedly that of Julia Agrippina the Younger, who received the title Augusta in the year 50. After Nero had her put to death in the year 59, he ordered her statues and inscriptions to be destroyed. Here her cognomen, Ἀγριππίνη, fits the space in the erasure. Thus a cult of Agrippina the Younger, wife of Claudius and mother of Nero, existed at Eleusis, but it is very unlikely that cult of her at Eleusis would not have been accompanied by a cult of Claudius or Nero. Her priest, Eukles son of Sostratos, was possibly a member of the family of Herodes Atticus and therefore a member of the Eleusinian Kerykes.¹⁵ The priest of Claudius was Dionysodoros son of Sophokles of Sounion, who was a member of the Kerykes.¹⁶ This fact and the structure confirm the early tradition of imperial cult at Eleusis and involvement in it by the two sacred Eleusinian γένη.

Another inscription refers to a shrine with statues of the Augusti (*I.Eleusis* 361):

ca. α. 60 p.

 [- - - - -].[- - - - -]. [- - - - -]
 [ἀνα]θέντα ἐν αὐτῷ ἀγάλματα τῶν Σεβασ-
 [τῶν ἐκ τῶν ἰδίων καὶ ἀρχιερέα πρῶτον γενόμε-
 [νο]ν τῶν Σεβαστῶν ἀνέθηκαν.

It was recorded on Salamis in the 19th century and has since disappeared. But it is highly likely that it came from Eleusis, taken to Salamis along with many other Eleusinian inscriptions at the end of the seventeenth century during the construction of the Monastery of the Phaneromene. The proximity of Eleusis with its abundance of ancient blocks made it an ideal quarry. The honorand was the first high-priest of the Sebastoi, and among his other benefactions this inscription tells us that he dedicated statues of the Sebastoi “in it”, i.e. in a shrine or temple, evidently one that he donated. Anthony Spawforth has made a very strong case for identifying the honorand as Ti. Claudius Novios, the first high-priest of the Sebastoi known to us at Athens – a priesthood probably created in the reorganization of the imperial cult around this time.¹⁷

To sum up, six early priests of the imperial family are attested at Eleusis.

Kallikratides was a member of the Eumolpidai, as was also most probably Papios, whereas Polycharmos (presumably) and Eukles (possibly) were members of the Kerykes. In addition, Dionysodorus son of Sophokles of Sounion, priest of Claudius, was a member of the Kerykes, though not specifically attested at Eleusis. None of the early priests is known not to have been a member of these clans. The aggressive and enthusiastic adoption of the imperial cult by these clans is impressive.

Financial Administration of the Sanctuary and the Panhellenion

After the end of the fourth century B.C. no evidence is preserved for the existence of the Epistatai at Eleusis, the financial supervisors who published annual inventories and financial accounts.¹⁸ Their role must have been assumed by the hierophant and daduch. Toward the end of the second century the hierophant is mentioned in a decree concerning weights and measures (*I.Eleusis* 237), which informs us that

the hierophant and other “appointed men,” presumably appointed by him, supervised the public slave in charge of weights and measures during the festival at Eleusis to make sure that he used them correctly.

Around A.D. 170 a beautifully inscribed decree of a Synhedrion (*J.Eleusis* 489), which must be the Panhellenion, concerning the management of a financial endowment, informs us that these finances were supervised by the hierophant and daduch. It contains a decision by a Roman prefect on this matter. Regarding the hierophant and daduch he declared: “It is especially understood that the hierophant and the daduch shall have complete charge in order that this capital investment be never endangered and in order that the amount of the consecrated interest be never reduced by a single denarius” (trans. Oliver). At the end of the decree annual recipients of the endowment are listed with the notation whether they are to receive a double or single share.

This decree of the Panhellenion regulates financial affairs of the sanctuary, and implies that one of the functions of the Panhellenion was precisely the supervision of the administration of the sanctuary, which was left largely in the hands of the hierophant and the daduch. This supervision is also evident at this time in the administration of the *aparche*, the custom apparently having been revived in this period. A simple dedicatory base (*J.Eleusis* 504) states that the Panhellenes made the dedication from the *aparchai*, the First Fruits.¹⁹ The dedicators, the Panhellenes, remind us of the dedicatory inscription in the 430’s BC, where the Hellenes were the dedicators – and an important distinction. The artificiality of the revived custom is obvious. No longer do “many Greek cities” contribute; it is merely the work of a Council.

This administrative function of the Panhellenion on behalf of the sanctuary is so striking that it must have been one of the main purposes for the establishment of the Panhellenion by Hadrian, and this has been magnificently confirmed by the re-edition of a decree from Thyateira by Dina Peppas-

Delmouzou and Simone Follet.²⁰ The decree refers to the Panhellenion with these words: “The emperor, bringing together from the (Greeks) that synhedrion, as a shared honor, to the most brilliant city of the Athenians, the Benefactress, who gives to all at once the fruit of the Mysteria, namely the most august Panhellenion...” One main purpose of the Panhellenia was to strengthen the Mysteria by enhancing the sanctuary (as we see, e.g., in the twin arches set up by the Panhellenes in front of the sanctuary and dedicated to Hadrian Panhellenios). Another main purpose was to serve the imperial cult, and for this purpose the Eleusinian connection was ideal. It was recently discovered that, as Spawforth put it, “the Panhellenes wore crowns with emperors’ images attached, just like provincial priests of the emperors.”²¹ In addition to the images these crowns included a *strophion*, alluding to their cultic function, and a ring of myrtle leaves, emphasizing the connection with the Two Goddesses of Eleusis. As we know from Dio (69.16.1-2), the Athenians built a shrine, called Panhellenion, for the cult of Hadrian Panhellenios; after Hadrian’s death this cult “evidently evolved into one of the Σεβαστοὶ Θεοὶ both living and dead.”²² In view of the enthusiastic participation by the Eleusinian clans in the imperial cult, participation that continued well into the second century, it was completely natural on the part of Hadrian to have the Panhellenion essentially tied to the Eleusinian sanctuary, given his personal experience of the Mysteria and his strong personal interest in the imperial cult.

The Council of the Panhellenes was just one of Hadrian’s many benefactions to the Eleusinian sanctuary. An Eleusinian priestess expressed her gratitude to him in an epigram on her statue base in the sanctuary: “I did not initiate the children of Lacedaemonian Leda, nor did I initiate the one who discovered disease-stopping cures, nor did I initiate mighty Heracles, who accomplished with toil all twelve contests for Eurystheus, but I did initiate him who rules over the broad-chorused earth and the barren sea, ruler also of countless

mortals, Hadrian who poured down unspeakable Ploutos on all cities, but above all on (the city) of famous Cecropia.” Hadrian is here likened in effect to Demeter who brought Ploutos to mortals but especially to Athens.

1. A. Mazarakis Ainian, Inside the adyton of a Greek temple: Excavations on Kythnos (Cyclades) in *Architecture and Archaeology in the Cyclades, Papers in honour of J.J. Coulton, Oxford University, Lincoln College, April 16-17, 2004*, ed. M. Yeroulanou & M. Stamatopoulou (Oxford 2005) 87-103, esp. p. 100; full discussion, Ch. Mitsopoulou, Βρυόκαστρο Κύθνου: Κεραμεική, λύχνοι καὶ εἰδώλια ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη καὶ τὸ ἱερό τῆς ἀκρόπολης, *Ἐπιτηρὶς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 18 (2002-03) 293-358, esp. 325-331; *eadem*, Τὸ ἱερό τῆς Δήμητρας στὴν Κύθνο καὶ ἡ μίσθωση τοῦ ἐλευσινιακοῦ τεμένους in *Sanctuaries and Cults of Demeter in the Ancient Greek World, Proceedings of a Scientific Symposium, University of Thessaly, Department of History, Archaeology and Social Anthropology, Volos, 4-5 June 2005* (Volos 2010) 43-90.

2. K. Clinton, Donors of Kernoi at the Eleusinian Sanctuary of the Two Goddesses, in *Le donateur, l'offrande et la déesse: Systèmes votifs dans les sanctuaires de déesses du monde grec, Actes du 31e colloque international organisé par UMR Halma-Ipel*, ed. C. Prêtre (Liège 2009) 239-246.

3. On the *Aparchai* see K. Clinton, The Eleusinian *Aparche* in Practice: 329/8 B.C., in *Sanctuaries and Cults of Demeter in the Ancient Greek World*, *op. cit.* (n. 1) 1-15.

4. *I.Eleusis* II, pp. 5-7.

5. For the calculation see Clinton, *op. cit.* (above, n. 3) 6. Though the new moon actually occurred on the 16th, it may not have been observed until the 17th.

6. A. Chandor Brumfield, *The Attic Festivals of Demeter and Their Relation to the Agricultural Year* (New York 1981) 39-41; Thphr., *Hist. plant.* 8.2.7.

7. Plut. *Num.* 9.8; Dio Chrys. *Or.* 31.121; K. Clinton, *Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries* (TAPS 64.3, Philadelphia 1974) 45.

8. Clinton, *op. cit.* 68, 120-121.

9. Enhancement: e.g. *I.Eleusis* 300.

10. See e.g. K. Clinton, The Epidauria and the Arrival of Asclepius in Athens, in *Acta, International Symposium of the Swedish Institute in Athens* (Uppsala 1995) 17-34.

11. K. Clinton, Eleusis and the Romans: Late Republic to Marcus Aurelius, in *The Romanization of Athens, Proceedings of an International Confer-*

ence held at Lincoln, Nebraska (April 1996), ed. S. Rotroff & M. Hoff (Oxford 1997) 161-181, esp. 166.

12. On a base in honor of Augustus, published by Dina Peppas-Delmousou, *AJP* 100, 1979, 125-132.

13. Clinton (*op. cit.*, above n. 7) 29-30, no. 18.

14. F. Lenormant, *Recherches archéologiques à Éleusis* (Paris 1862) 292-294, no. 33.

15. Cf. *I.Eleusis* II 354.

16. *IG* II² 3274; *I.Eleusis* II 346 with bibliography.

17. The Early Reception of the Imperial Cult in Athens: Problems and Ambiguities in *op.cit.* (above, n. 11) 190-191.

18. On these officials see M.B. Cavanaugh, *Eleusis and Athens: Documents in Finance, Religion and Politics in the Second Half of the Fifth Century B.C.* (Atlanta 1996); Clinton, *I.Eleusis* II, p. 113.

19. Fragment of another base: *I.Eleusis* 532.

20. Le décret de Thyatire et le 'Pantheon' d'Hadrien à Athènes, *BCH* 123, 1997, 291-309; revised by C.P. Jones, *Chiron* 29, 1999, 1-21; discussed by Spawforth, *Chiron* 29, 1999, 339-352; *idem*, *Greece and the Augustan Cultural Revolution* (Cambridge 2012) 249-250.

21. M. Wörrle, *Chiron* 22, 1992, 337-376, esp. 337 (relief of the crown of the Panhellene M. Ulpius Appuleius Eurykles of Aizanoi); cf. Spawforth, *Chiron* 29, 1999, 346-347. An actual portrait head of an early-third century Panhellene was found near the City Eleusinion in Athens: L.A. Riccardi, *Hesperia* 76, 2007, 365-390; discussed by Spawforth, *Chiron* 29, 1999, 250-251.

22. Spawforth, *op. cit.* (above, n. 20 (Cambridge 2012) 344-345.

KEVIN CLINTON

ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΥΛΩΝΑ

Ὅποιος γνώρισε τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ ξέρει πόσο γοητευτικὸς παραμυθᾶς ἦταν. Αὐτὸ τὸ ἔξυπνο παπαδοπαίδι ἀπὸ τῆ Σμύρνη, εἶχε φθάσει στὴν Ἀθήνα τὸ 1923 μετὰ ἀπὸ 10 μηνῶν αἰχμαλωσίας, ντυμένος –ὅπως διηγόταν ὁ ἴδιος– μ' ἓνα σακκὶ ποὺ τὸ κρατοῦσαν στοὺς ῥίμους δυὸ παραμάνες.

Ἐγὼ τὸν γνώρισα, ἐξήντα χρόνια ἀργότερα, ὡς ἀνασκαφέα τῶν Μυκηνητῶν ὅταν πλέον εἶχε πίσω του μιὰ μακρὰ ἀκαδημαϊκὴ σταδιοδρομία, μὲ πληθὸς πανεπιστημιακῶν διακρίσεις, μεγάλη κοσμικὴ ἐπιτυχία καὶ οπουδαία κοινωνικὴ δράση ἤδη ἀπὸ τὸν καρπὸ τοῦ Πολέμου, στὴν Ἀμερικὴ. Τὸ εὐκολότερο πράγμα στὸν κόσμον ἦταν νὰ κάθῃσαι καὶ νὰ τὸν ἀκοῦς –μονοπωλοῦσε τὴ συζήτηση μὲ τίς ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴ ζωὴ του– ιστορίες περιέργες, θαυμασιᾶς καὶ εὐχάριστες. Μερικὲς τίς κατέγραφα σχεδὸν λέξη λέξη – ληπᾶμαι ποὺ ἄφησα τόσο πολλὰς ἄλλες νὰ ξεχαστοῦν¹.

Ἡ διήγηση

Ὁ κοσμήτωρ τῆς Σχολῆς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Ἰλλινόι ἦταν ἓνας θαυμάσιος ἄνθρωπος, Θεὸς σχωρέστον, γερμανικῆς καταγωγῆς Ὀλντφάδερ, Οὐίλλιαμ Ἄμποτ Ὀλντφάδερ. Αὐτὸς εἶχε ἔρθει στὴν Ἑλλάδα καὶ εἶχε ἀνακαλύψει δὲν ξέρω σὲ ποῖο μοναστήρι, στὸ Ἅγιον Ὄρος, κάτι χειρόγραφο. Πῆρε τὴν ἄδεια καὶ ἔφερε φωτογράφο νὰ τὰ φωτογραφίσει. Ἄλλὰ ἀργοῦσε ἡ δουλειὰ καὶ ἔτσι πῆγε στὸν Ἡγούμενον ὁ ὁποῖος τοῦ εἶπε ὅτι γιὰ νὰ τελειώσει ὁ φωτογράφος ἤθελε τόσα χρήματα. Τοῦ τὰ ἀφήνει λοιπὸν καὶ μαζί ἄλλα τόσα γιὰ τὰ ἔξοδα καὶ

1. [Σημ. τοῦ ΜΕΝΤΟΡΟΣ: Ἡ Ἀθηνᾶ Ἰακωβίδου ποὺ γνώρισε ἀπὸ παλιὰ τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ, ὅταν ἐρευνοῦσε τίς Μυκῆνες μὲ συνεργάτη τὸν Σπύρο Ἰακωβίδη, μάς διασώζει διήγηση τοῦ Μυλωνᾶ γιὰ τὸν πρῶτον καιρὸ τῆς ἐγκατάστασής του στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς. Κρίνοντας ἀπὸ τὴν ἐδῶ καταγραφή της, εἶναι πραγματικὰ κρίμα ὅπως λέγει στὸ προοίμιό της, ποὺ ἄφησε «τόσες πολλὰς ἄλλες νὰ ξεχαστοῦν». Ἄλλὰ καὶ αὐτὴ ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι ἀρκετὴ καὶ Ὁ Μέντωρ τὴν εὐχαριστεῖ γιὰ τὴ συμβολὴ της σὲ τόσο ἐπίκαιρη συγμῆ].

τὸν παρακαλεῖ ὅταν ἐτοιμαστοῦν οἱ φωτογραφίες νὰ ἔχει τὴν καλωσύνη ὁ Ἑγούμενος νὰ τοῦ τὶς ταχυδρομήσει στὴν τάδε διεύθυνση. Πράγματι, ὁ Ἑγούμενος τὶς ἔβαλε σ' ἓναν φάκελο καὶ τὶς λάβαμε. Ὁ φάκελος ἔγραφε:

His Grace the Abbot
Old Father William
The Faculty of Classics
The University of Illinois

Τὸν εἶχε πάρει, καταλαβαίνεις, κι αὐτὸν γιὰ Ἑγούμενο!

Ἐπιτέλους – αὐτὸν τὸν Ὀλντφάδερ τὸν εἶχα γνωρίσει ὅταν ἦταν στὴν Ἑλλάδα, στὴν Ἀμερικανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή. Ἄλλὰ ὅταν ἔφθασα στὸ Ἰλλινόι δὲν ἦταν ἀκόμη ὁ ἴδιος ἐκεῖ – κάπου ἔλειπε – μοῦ εἶχε ὅμως ἀφήσει λεπτομερεῖς ὁδηγίες γιὰ ὅλα στὴ γραμματέα του. Θυμᾶμαι μοῦ εἶχε προτείνει – δι' ἀλληλογραφίας βέβαια – τὴ θέση Assistant Professor μὲ μισθὸ 2.200 δολλάρια τὸ χρόνο – ἦταν στὰ 1930 – καὶ ἐγὼ εἶχα δεχτεῖ.

Ὅταν ἔφθασε ὁ Ὀλντφάδερ, τὶς παραμονὲς νὰ ἀρχίσει τὸ Ἑξάμηνο, ἦρθε καὶ μὲ βρῆκε στὸ γραφεῖο μου.

– Χμ... μοῦ λέει, ναί! εὐὸ εἶσαι ὁ Μυλωνᾶς, σὲ θυμᾶμαι ἀπ' τὴν Ἀθήνα. Ἄλλὰ στὴν Ἀθήνα δὲν ἦσουνα κουτός! Ἐδῶ κουτός εἶσαι – βρὲ παιδί μου, ἐγὼ καλὰ σοῦ ἔγραψα καὶ σοῦ πρότεινα μιὰ θέση, εὐὸ δὲν ἤξερες νὰ μοῦ ἀπαντήσεις πὼς εἶσαι οπουδαῖος καὶ ἔχεις γράψει τὸ τάδε καὶ τὸ δεῖνα καὶ ἔχεις πείρα καὶ θέλεις μεγαλύτερο μισθὸ καὶ νὰ σὲ κάνουμε Associate Professor; Θὰ τὸ ἔπαιρνα τότε ἐγὼ αὐτὸ τὸ γράμμα καὶ θὰ πηγαινα στὸν Πρύτανη νὰ τοῦ γυρέψω νὰ βελτιώσει τοὺς ὄρους. Τώρα, μὲ τὸ γράμμα σου ὅτι δέχεσαι, τί νὰ σοῦ κάνω;

Ἦταν καλὸς ἐλληνιστὴς καὶ ὁ ἴδιος, ἀλλὰ ἦταν διάσημος γιὰ τὶς ἀνοιχτές του κουβέντες. Μιὰ φορὰ κάθε ... μάζευε ὅλη τὴ Σχολὴ νὰ πᾶμε ἐκδρομὴ. Τώρα τὸ Ἰλλινόι εἶναι ὅλο πεδιάδα – ἀφοῦ ὅταν πρωτοπήγαμε (εἶχαμε καὶ τὸν Ἀλέξανδρο παιδάκι) μᾶς εἶχε γράψει ὁ Ὀλντφάδερ καὶ μᾶς συνέστησε νὰ μὴν περιμένουμε νὰ βροῦμε κατοικία ὅταν θὰ φθάναμε, στὴν ἀρχὴ τοῦ ἑξαμήνου, γιὰτὶ τότε φθάνουν πολλοὶ μαζὶ καὶ εἶναι δύσκολο νὰ βρεῖς σπίτι. Ἀπὸ πρὶν νὰ δώσουμε ὁδηγίες γιὰ νὰ μᾶς νοικιάσουν τὸ κατάλληλο. Δώσαμε καὶ ἐμεῖς τὶς ὁδηγίες μας, ὅπως μᾶς εἶπε, καὶ σὲ λίγο λάβαμε ἀπ'

τὸν μεοῖτη εἶδηση ὅτι μᾶς βρῆκε τὸ κατάλληλο διαμέρισμα καὶ ὅτι εἶχε καὶ κῆπο. Καὶ ἡ διακόσμηση στὸν κῆπο ξέρεις τί ἦταν; Μιὰ πέτρα. Ἐφοῦ τὸ σπίτι τὸ ἤξεραν ὅλοι ὡς «τὸ σπίτι μὲ τὴν πέτρα». Ὅλο πεδιάδα εἶναι, βλέπεις, μὲ παχὺ μαῦρο χῶμα.

Ἐλεγα κι ἐγώ, λοιπὸν, ποῦ θὰ πᾶμε ἐκδρομῆ; Στὰ χωράφια; Ἄλλὰ εἶναι κάτι ποταμάκια ποῦ ἄλλοῦ δημιουργοῦν βαθύτερες κοῖτες, ἄλλοῦ μικροὺς καταρράκτες. Εἶναι ὁμορφα, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὰ ξέρεις. Πηγαίναμε ὡς ἓνα σημεῖο μὲ τὸ αὐτοκίνητο καὶ μετὰ προχωρούσαμε μὲ τὰ πόδια. Ἐπρεπε νὰ ἔχει ὁ καθένας ἓνα ξύλο γιὰ τὴ φωτιά καὶ κρέας, ποῦ θὰ τρώγαμε. Ἦταν πολὺ ἀθλητικὸς ὁ Ὀλντφάδερ. Ἄλλοι ἔπαιζαν μπέηζμπολ, ἄλλοι πῆγαιναν περίπατο ... Μετὰ ἀνάβαμε τὴ φωτιά, ψήναμε τὸ κρέας, καθόμαστε ὅλοι γύρω-γύρω τραγουδάγαμε καὶ ... στρώναμε πετσέτα. Ὅλα τὰ κουτσομπολιὰ τῆς Σχολῆς ἔβγαιναν στὰ φόρα καὶ τὰ κουβεντιάζαμε. Τὸ παρακινούσε αὐτὸ ὁ Ὀλντφάδερ – ἀφοῦ μιὰ φορὰ ζήτησε νὰ ἔρθει καὶ ὁ Πρύτανις μαζὶ καὶ ὁ Ὀλντφάδερ τοῦ εἶπε, ὄχι, γιὰτὶ τότε τί θὰ λέμε;

Ἦταν τότε ἡ οἰκονομικὴ κρίση καὶ ὁ Ροῦζβελτ εἶχε ἐπιβάλει μορατόριουμ στοὺς μισθοὺς τῶν καθηγητῶν καὶ στὶς προαγωγῆς μερικῶν μάλιστα, ποῦ εἶχαν πολὺ μεγάλους μισθοὺς, τοὺς τοὺς εἶχαν περικόψει. Τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Ἰλλινόι εἶναι τῆς Πολιτείας. Μοῦ εἶπε λοιπὸν ὁ Ὀλντφάδερ, νὰ πάω σὲ κανένα ἄλλο Πανεπιστήμιο γιὰ 1-2 χρόνια, νὰ διδάξω ὡς Full Professor καὶ μετὰ θὰ μὲ ξανάπαιρνε πίσω μὲ μισθὸ καὶ θέση καλλίτερη. Εἶχα τότε βγάλει μέσα σὲ 2-3 χρόνια τὴν² ... καὶ καὶ εἶχα ἀκουστῆ πολὺ.

Πράγματι, πῆγα στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ ...

Σὲ ἓνα χρόνο μοῦ ἔστειλε ὅλα τὰ χαρτιὰ ποῦ ἔπρεπε νὰ ὑπογράψω μέχρι τὴν τάδε ἡμερομηνία, γιὰ νὰ ἐπιστρέψω στὸ Ἰλλινόι. Τὴν ἡμέρα ποῦ ἔπρεπε νὰ ὑπογράψω καὶ νὰ τὰ στείλω γρήγορα πίσω γιὰ νὰ προλάβω τὴν προθεσμία, μοῦ

2. [Τὸ 1928 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ἐξέδωσε τὸ βιβλίον τοῦ Γ. Μυλωνᾶ *Ἡ Νεολιθικὴ Ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι*].

τηλεφώνησε ή γυναίκα του. 'Ο 'Ολυμπιάδερ είχε πεθάνει σ' ένα δυστύχημα – τὸ βαρκάκι του εἶχε τουμπάρει καὶ εἶχε φρακάρει στὸν βυθό, παγιδευμένο ἀπὸ κάποιον σωλήνα – κι αὐτός, ποὺ ἦταν τόσο καλὸς κολυμβητῆς δὲν μπόρεσε νὰ βγεῖ. 'Η κηδεῖα του θὰ γινόταν σὲ στενὸ κύκλο καὶ μὲ ρωτοῦσε ή γυναίκα του ἂν ἤθελα νὰ παρευρεθῶ. Πῆγα. 'Αλλὰ τόσο εἶχα πικραθεῖ ποὺ ἔγραψα ὅτι δὲν ἤθελα νὰ ἐπιστρέψω στὸ 'Ιλλινόι χωρὶς τὸν 'Ολυμπιάδερ. Κι ἔτσι ἔμεινα στὸ ...

Αὐτὸς ὁ 'Ολυμπιάδερ ἦταν, ὅπως σὰς ἔλεγα, μεγάλος ἀθλητῆς. Μιὰ φορὰ λοιπὸν μὲ φώναξε. «Θὰ διδάξεις τοῦ χρόνου» μού λέει ἕνα μάθημα ποὺ θὰ σοῦ πῶ. Θὰ σοῦ φανεῖ περίεργο. 'Αλλὰ ἐμεῖς ἐδῶ ὑποβάλλουμε τὸν προϋπολογισμό μας καὶ ζητᾶμε χρήματα ἀπὸ ... Αὐτοὶ ἄμα κοιτοῦν τοὺς προϋπολογισμοὺς ρωτοῦν, προκειμένου νὰ τοὺς ἐγκρίνουν: Αὐτὸ τὸ Τμήμα ποὺ θέλει αὐτὸ τὸ ποσόν, πόσους φοιτητὲς ἔχει; Ἐμεῖς τώρα, στὰ Κλάσσικς δὲν ἔχουμε πολλοὺς φοιτητὰς. 'Αλλὰ ἔχουμε ἐδῶ στὸ Πανεπιστήμιο μεγάλο ἀθλητικὸ τμήμα – λοιπὸν κάνουμε ἕνα μάθημα «'Αρχαῖος 'Αθλητισμὸς» καὶ τὸ βάζουμε ὑποχρεωτικὸ γιὰ ὅλους αὐτοὺς ποὺ αὔριο θὰ πᾶνε νὰ γίνουν προπονητὲς. Αὐτοὶ ποὺ ἐγκρίνουν τὸν Προϋπολογισμό δὲν ρωτᾶνε πόσοι φοιτητὰ ἀκολουθοῦν τὸ μάθημα 'Ελληνικὰ 2 ἢ 'Ελληνικὰ 3 κλπ., κοιτᾶνε ὅλο τὸ Τμήμα μαζί. Μᾶς βλέπουν πολλοὺς καὶ παίρνουμε τὰ λεφτὰ. «Καλὰ» τοῦ λέω ἐγώ, «Νὰ κάνω δυὸ τρεῖς διαλέξεις. 'Αλλὰ ὀλόκληρο μάθημα ...!» «Μὴ σὲ μέλει ἔχω ὑλικὸ νὰ σοῦ δώσω». Πράγματι εἶχε μαζέψει πολλὲς διαφάνειες ἀπὸ ἀρχαῖα ἀγωνίσματα καὶ πολλὲς περικοπὲς ποὺ περιέγραφαν ἀγῶνες. Μοῦ τὰ ἔδωσε ὅλα αὐτὰ καὶ μού λέει: «'Όσα λεφτὰ θέλεις γιὰ νὰ προετοιμάσεις αὐτὸ τὸ μάθημα, θὰ σοῦ τὰ δώσουμε». Ἦρθαν λοιπὸν πράγματι σ' αὐτὸ τὸ μάθημα 100 μὲ 150 πρωτοετῆς. 'Αλλὰ ποὺ νὰ ἔχω ὑποπιευθεῖ ἐγὼ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀκροατηρίου μου! Σιγὰ-σιγὰ τὸ καταλάβαινα. 'Αφοῦ μιὰ φορὰ πέρασα μιὰ ὀλόκληρη ὥρα νὰ τοὺς ἐξηγῶ γιὰτὶ δὲν καταλάβαιναν πὼς οἱ ἡμερομηνίες πρὸ Χριστοῦ πηγαίνουν ἀντίστροφα. Τόσο ἀστοιχείωτοι ἦταν. 'Αναγκαζόμουν νὰ ρίχνω δίσκο, νὰ ρίχνω ἀκόντιο, καὶ τὶ δὲν ἀναγκαζόμουν νὰ κάνω γιὰ νὰ τοὺς κρατῶ τὸ ἐνδιαφέρον.

Μιὰ ἄλλη φορὰ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Ὀλντφάδερ μοῦ ζήτησε νὰ κάνω μαθήματα ἀρχιτεκτονικῆς. Ἦταν σὰν μιὰ εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τῆς Τέχνης. Ἦταν τότε μιὰ θεωρία ὅτι τὰ ἀρχαῖα κτίρια, πρὶν ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, δὲν ἦταν «λειτουργικά». Ἐγὼ τοὺς ἔκανα τὴν μεταβατικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν Ἑλληνιστικὴ στὴν Ρωμαϊκὴ ἐποχῇ. Ἦμουν πολὺ ἐναντίον αὐτῆς τῆς θεωρίας. Τοὺς ἔλεγα, λοιπόν, ὅτι ἡ Βασιλικὴ ἐκκλησία ἔχει αὐτὸ τὸ σχῆμα ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἐξυπηρετεῖ κατὰ τὸν καλλίτερο τρόπο τὶς ἀνάγκες τῆς λειτουργίας – καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχε ἤδη τὸ σχῆμα, θὰ εἶχε ἐφευρεθεῖ τότε. Τὰ Βαπτιστήρια πάλι, ἔτσι στρογγυλὰ ποὺ ἦταν, ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες τῆς Βαπτίσεως, μὲ τὴν κολυμπήθρα στὴν μέση καὶ τὸν Ἅγιασμό.

Μὰ ἀπὸ τοὺς φοιτητές μου –ἐφτὰ ἦταν, μεταπτυχιακὰ ἔκαναν– κανένας δὲν ἦταν χριστιανὸς ὀρθόδοξος, οὔτε κὰν καθολικός. Οἱ περισσότεροι ἦταν λουθηρανοί. Ἦκουσα λοιπὸν ἕναν νὰ ρωτᾷ «Ἅγιασμός»;

Δὲν ἤξεραν τί εἶναι ὁ Ἅγιασμός. Κάποιος εἶπε ὅτι ἦταν νερὸ ποὺ τὸ ἔφερναν ἀπὸ τὸν Ἰορδάνη. Κάθησα λοιπὸν καὶ τοὺς ἐξηγοῦσα τί εἶναι ὁ Ἅγιασμός, καὶ σὲ κάποια στιγμή, γιὰ νὰ τοὺς δώσω ἕνα παράδειγμα, τοὺς λέω: «Οἱ δίδυμὲς μου, ἄξαφνα, βαπτίστηκαν στὴν Σαμπάνια»³. Γέλια τὰ παιδιά, τοὺς φάνηκε πολὺ ἀστεῖο πὼς βαπτίσαμε τὰ παιδιά μας μέσα στὴν σαμπάνια, ἐκεῖ ποὺ τοὺς ἔλεγα τόσα καὶ τόσα γιὰ τὸ πῶς γίνεται τὸ νερὸ Ἅγιασμός.

Ἐκείνη τὴ χρονιὰ ἡ Λέλα ἦταν μὲ τὰ παιδιά στὴν Ἑλλάδα καὶ μείνανε καὶ τὸν χειμῶνα. Εἶχα πάει λοιπὸν ἕνα μεσημέρι στὴν καφετερία καὶ ἔρχεται ἐκεῖ ἕνας φοιτητὴς καὶ μοῦ λέει: «Ἐχουμε τὸ βράδυ ἕνα τραπέζι καὶ θὰ θέλαμε νὰ μᾶς κάμετε τὴν εὐχαρίστηση νὰ ἔρθετε καὶ ἐσεῖς». Πῆγα λοιπὸν ἐκεῖ ποὺ ἦταν τὸ τραπέζι καὶ εἶδα πὼς εἶχαν καλεσμένο καὶ τὸν καθηγητὴ τῆς Γερμανικῆς Φιλολογίας καὶ τὸν καθηγητὴ ... ἕναν ἀπὸ τὸ Νότο ποὺ ἦταν μελίρρυτος – ἀφοῦ πήγαινα καμιά φορὰ νὰ τὸν ἀκούσω ἔτσι, ἐπειδὴ μεταχειριζόταν τόσο ὠραῖες λέξεις. Ὁ καθηγητὴς τῆς Γερμανικῆς Φιλολογίας ἦταν ἕνας

3. [Champaign, πόλη στὸ Ἰλλινόι].

Γερμανός, χιτλερικός, πού ὄλο γιὰ τὸν Χίτλερ μᾶς ἔλεγε. Τέλος, φάγαμε ὥραϊα καὶ ὅταν τελειώσαμε σηκώνεται ὁ Πρόεδρος αὐτῆς τῆς συντροφιάς καὶ λέει: «Ἐλπίζω ὅτι φάγατε καλὰ καὶ ὅτι σᾶς περιποιηθήκαμε ὅπως σᾶς ἀξίζει, ἀλλὰ δὲν σᾶς καλέσαμε μόνον γι' αὐτό. Ἐσεῖς οἱ τρεῖς ἔχετε τὴ φήμη ὅτι εἶστε οἱ πὺ εὐφραδεῖς καθηγηταί. Αὐτὸ πρέπει ἀπόψε νὰ τὸ ἀποδείξετε. Θὰ μᾶς μιλήσετε ὁ καθένας 15 λεπτά, στὰ ξαφνικά, γιὰ ἓνα θέμα πού δὲν θὰ τὸ ξέρετε. Θὰ ἔρχεστε στὸ βῆμα θὰ σᾶς συστήνουμε καὶ μετὰ θὰ δίνουν ἓνα χαρτάκι μὲ τὸ θέμα σας. Θὰ ἀρχίσουμε ἀπὸ τὸν ... πού εἶναι ὁ ἀρχαιότερος. Αὐτοῦ τοῦ ἔδωσαν ὡς θέμα «Πῶς νὰ λὲς ὥραϊα λόγια χωρὶς νόημα». Μετὰ τοῦ Γερμανοῦ «Χίτλερ: διάβολος ἢ ἥρωας;». Δαγκάθηκε ἀλλὰ ὁποσοδήποτε μίλησε. Μετὰ σὲ μένα δώσανε «Σαμπάνια ἢ Ἁγιασμός;»⁴

Τι διαφορετικὴ νοοτροπία ἐκεῖ! Τὰ βλέπαμε ἐμεῖς, τὶς σχέσεις φοιτητῶν μὲ τοὺς καθηγητὰς τους, καὶ μέναμε μὲ τὸ στόμα ἀνοικτό, συνηθισμένοι ὅπως ἤμαστε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Εὐρώπη γενικά. Γι' αὐτὸ βλέπετε συχνὰ μεγάλους καθηγητὰς ἀπὸ τὴν Εὐρώπη καὶ δὲν πετυχαίνουν στὴν Ἀμερική. Νά, ὁ Γιέγκερ, τὸν πῆραν στὸ Σικάγο καὶ ἀπέτυχε – ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ. Ἐπειτα, ἐπειδὴ ἦταν ὁ Γιέγκερ, τὸν πῆραν στὸ Χάρβαρντ ὄχι γιὰ νὰ διδάσκει ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐξετάζει διδακτορίες.

Εἶναι καὶ οἱ φοιτηταὶ ἀλλιώτικοι. Αὐτὴ ἡ τάξη τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς μὲ εἶχε ψηφίσει στὸ τέλος τοῦ χρόνου τὸν «Πιὸ πολὺ διαβασμένο καθηγητὴ». Καὶ ξέρετε γιατί; Ὅταν ἀρχίσαμε τὰ μαθήματα τοὺς ἔβαλα νὰ μοῦ κάνουν σχέδια καὶ νὰ μοῦ γράφουν καὶ λίγα λόγια γιὰ τοὺς ρυθμοὺς καὶ γιὰ ὅ,τι ἄλλο μαθαίναμε. Αὐτοὶ τώρα θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τους «τεχνίτες» – τὶ μᾶς νοιάζουν ἐμᾶς, λέγανε, ὅλες αὐτὲς οἱ θεωρίες καὶ οἱ ἡμερομηνίες. Τὴν πρώτη φορά, λοιπόν, εἶχαν ὄλοι ἀντιγράψει ἀπὸ τὸ βιβλίο μιὰ παράγραφο. «Δὲν γίνεται ἔτσι», τοὺς λέω. «Πρέπει νὰ διαβάζετε πολλὰ βιβλία καὶ νὰ τὰ μαθαίνετε καὶ νὰ κάνετε μιὰ σύνθεση ...». Τὴν ἄλλη φορὰ αὐτοὶ δὲν

4. [Champagne or holy water].

εἶχαν πάρει ἀπὸ ἓνα βιβλίον ἀλλὰ ἀπὸ πολλὰ. Πάλιν τοὺς εἶπα πῶς πρέπει νὰ ἐργάζονται, ἀλλὰ πού! Ἐνάμεσα σὲς ἀντιγραφές, εἶχαν πότε-πότε καὶ μιὰ δική τους φράση. Ἦταν ὅμως τὰ ἀγγλικά τους τόσο ἄθλια ὥστε ἀμέσως τὴν ἀναγνώριζα. Ὅπου ἔβλεπα σωστά, ὥραϊα ἀγγλικά τὸ ὑπογράμμιζα «ἀντιγραφή»! Ἐφοῦ ἡ βιβλιοθηκῆριος μιὰ μέρα μοῦ λέει: «Μὰ τί ἔχουν πάθει αὐτοὶ οἱ φοιτητές σου καὶ μοῦ ζητοῦν διαρκῶς παλαιὰ βιβλία – ὅλο πὸ παλαιὰ βιβλία ἀρχιτεκτονικῆς;» Ἐλεγον, βλέπεις, πῶς τόσο παλαιὸ πὸ ἦταν αὐτὸ τὸ βιβλίον δὲν θὰ τὸ εἶχα καὶ αὐτὸ διαβάσει. Πὸ νὰ σκεφτοῦν ὅτι ἐγὼ ἀναγνώριζα τὰ καλὰ ἀγγλικά! Νομίζανε πῶς πὰ τὰ ἔχω διαβάσει ὅλα αὐτὰ τὰ βιβλία καὶ ὅλα τὰ θυμᾶμαι ἀπ' ἔξω. Καὶ ἔτσι μὲ βγάλανε στὸ τέλος τοῦ ἔτους «τὸν πὸ πολυδιαβασμένο καθηγητή».

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅμως εἶχα βγάλει τὸ ὄνομα ὅτι εἶμαι «ἐν τάξει». Τὴν πρώτη μέρα πὸ μπηκα νὰ τοὺς διδάξω, ὁ βοηθός μου μοῦ εἶχε δώσει τὲς καρτοῦλες – ἐκεῖ ὅταν πᾶς νὰ γραφεῖς σ' ἓνα μάθημα συμπληρώνεις μιὰ καρτούλα μὲ τὸ ὄνομά σου, τὴν οπουδάσες ὡς τότε, καὶ ὅλα τὰ σχετικά. Αὐτοὶ μέχρι τότε εἶχαν ἓναν δάσκαλον πὸ σήκωνε πολλὴ καζούρα. Μπηκα λοιπὸν ἐγὼ καὶ μὲ κοίταγαν καλὰ-καλὰ νὰ δοῦν τὴν οἶον εἶμαι. Ἄρχισα νὰ διαβάζω τὰ ὀνόματα ἀπ' τὲς καρτοῦλες καὶ ὁ καθένας πὸ ἄκουγε τὸ ὄνομά του σηκωνόταν καὶ ἔλεγε «παρών». Αὐτὸ γιὰ νὰ γνωριστοῦμε. Ἄρχισα λοιπὸν Κύριος Τζὼν Ἄνταμς. Αὐτοὶ ἐκεῖ λένε ἀμέσως Τζὼν καὶ Μαίρη, ἀλλὰ ἐγὼ ἔλεγα Κύριος ἢ Κυρία. Πότε-πότε βάζαν τὰ γέλια ὅταν ἔκανα λάθος στὸ γένος. π.χ. Κυρία Λέσλι Ντάν. Γέλια. Κύριος Λέσλι Ντάν. «Παρών». Εἶναι πολλὰ μικρὰ ὀνόματα πὸ τὰ ἔχουν κὶ ἄντρες καὶ γυναῖκες. Σὲ κάποια στιγμή διαβάζω Κυρία Μάριον Κίσμη. Γέλια. Κύριος Μάριον Κίσμη. Πάλιν γέλια. Προχωρῶ πάρα κάτω Κύριος Τζὼν Χάγκμη. Τὰ ἴδια. Ἐ, κατάλαβα τὴν εἶχε γίνει ἀλλὰ δὲν ἔδειξα τίποτα. Ὅταν τελείωσε ἡ ὥρα μου, βγήκα νὰ πάω στὸ γραφεῖο τοῦ Κοσμήτορος, ὅπου ἔπρεπε νὰ ἐπιστραφοῦν οἱ κάρτες. Τρέχει πίσω μου ὁ βοηθός μου. «Ἀφήστε», λέει, «νὰ τὲς πάω ἐγὼ πίσω τὲς κάρτες. Μὴν κουράζεστε». «Ὅχι, ὄχι» τοῦ λέω ἐγὼ. Δός του ἐκεῖνος ἐπέμενε. Βλέπεις, ἤξερε ὅτι θὰ εἶχε χάσει τὴν θέσιν του ἂν φαινόταν πῶς εἶχε προσθέσει ἐνάμεσα σὲς πραγματικὰς κάρτες

καὶ ἄλλες, γιὰ πλάκα. Ἐπὶ τέλους ἐγὼ δὲν τοῦ τις ἔδινα. Εἶχαν ὅλοι ἀνησυχήσει πολὺ, τὶ ἐπρόκειτο νὰ κάμω. Ἄλλὰ ἦρθαν τὴν ἐπομένη στὸ μάθημα καὶ εἶδαν πὼς δὲν εἶχε γίνει τίποτα καὶ κατάλαβαν ὅτι δὲν τις εἶχα δείξει στὸν Κοσμήτορα καὶ ἀποφάσισαν ὅτι εἶμαι «ἐν τάξει» τύπος.

Μιὰ ἄλλη φορὰ τοὺς εἶχα δώσει νὰ γράψουν ἓνα διαγώνισμα, τὴν περιγραφή ἐδῶ πάνω, τοῦ Ἀνακτόρου τῶν Μυκηθῶν. Αὐτοὶ νόμιζαν ὅτι ἐγὼ δὲν τὰ διαβάζω τὰ γραπτά τους, ὅλες αὐτὲς τις σελίδες – ἀλλὰ ἐγὼ ὁ κακομοίρης πρωτάρης ἤμουν, τὰ διάβαζα ὅλα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος. Ἀργότερα βέβαια, δὲν τὰ διάβαζα. Ὅποσοδήποτε ὅταν τοὺς ἔδινα τὰ γραπτά τους πίσω, τοὺς ἔκανα καὶ ἓνα μικρὸ σχόλιο γιὰ τὸν καθένα τους. Ἐνας λοιπὸν, στὴ δευτέρη ἢ τρίτη σελίδα, ἀνάμεσα σὶς περιγραφές «ἔχει μῆκος τόσων σταδίων καὶ πλάτος ...» ἔγραψε: Σὲ πάω στοίχημα \$5 πὼς δὲν θὰ διαβάσεις ὡς ἐδῶ – ... καὶ ὕψος τόσων ...».

Ὅταν τοὺς σχολίαζα τὰ γραπτά ἐκεῖνος περίμενε μήπως πῶ τίποτα καὶ ὅσο δὲν ἔλεγα τόσο κοίταζε γύρω του σὰν νὰ ἔλεγε «εἶδατε; δὲν τὰ διαβάζει!» καὶ καμάρωνε καὶ ἔγνεφε δεξιὰ-ἀριστερά. Ὅταν τοὺς μοίρασα πίσω τὰ γραπτά ὅλα, γύρισε γρήγορα σ' ἐκείνη τὴν σελίδα νὰ δεῖ. Ἐγὼ εἶχα γράψει ἀπὸ πάνω μὲ κόκκινο μελάνι «Σὲ κέρδισα!». Ὦχ! Σήκωσε ψηλὰ τὰ χέρια του καθὼς τὸ διάβαζε φωναχτά. Μετὰ ἦρθε καὶ ἤθελε νὰ μοῦ δώσει τὰ \$5. «Ὅχι» τοῦ λέω «ἐσὺ τὸ ἔκαμες αὐτὸ γιὰ νὰ διασκεδάσει ἡ τάξη. Τώρα λοιπὸν νὰ μᾶς πάρεις ὅλους ἐδῶ ἀπέναντι ποὺ ἔχει ἓνα καλὸ Ντράγκστορ, καὶ νὰ μᾶς φιλέψεις τὸ πεντοδόλλαρο καὶ ὅ,τι ἄλλο ξοδέψουμε». Πήγαμε λοιπὸν καὶ περάσαμε πολὺ καλά.

Τὸ κάμπος στὸ Πανεπιστήμιο ἦταν πελώριο ... στρέμματα μὲ χλόη παντοῦ. Τὴν ἀνοιξὴ ἔβγαιναν ἀνάμεσα στὴν χλόη καὶ ραδίκια. Οἱ φοιτητὲς μιὰ φορὰ πῆγαν καὶ μάζεψαν τὰ λουλουδάκια τὰ κίτρινα καὶ τὰ πῆγαν γιὰ ἀνθοδέσμες στοὺς καθηγητὰς. Οἱ περισσότεροι τσαντίστηκαν. Μοῦ φέραν καὶ ἐμένα τὴν ἀνθοδέσμη μου. «Σᾶς εὐχαριστῶ πολὺ, τοὺς λέω, βλέπω ὅτι τὰ μαθήματά μου ἐτελεσφόρησαν καὶ σᾶς ἔφεραν τώρα στὸ ἐπίπεδο τοῦ ραδικιοῦ. Ἐλπίζω μὲ τὴν συνεργασία μας νὰ συνεχίσετε καὶ πάρα πάνω». Γέλια τὰ παιδιὰ.

Ήταν καλὰ παιδιὰ ἀλλὰ πολὺ ἀσυμμάζευτα. Στὸ πρῶτο μάθημα τοὺς βλέπω ἄλλους μὲ τὸ τοιγάρο στὸ στόμα, ἄλλους μὲ τὰ πόδια πάνω στὸ θρανίο, ἄλλοι κουβέντιαζαν, ἄλλοι κοίταζαν ἔξω. Πῶς νὰ τοὺς βάλω σὲ τάξη; σκέφτηκα. Ὡς τότε τοὺς ἔκανε μάθημα ὁ Κοσμήτορας. Ἄς πάω, λέω, νὰ ἀκούσω τὸ μάθημά του, νὰ δῶ αὐτὸς τὴν κάνει. Ἄλλὰ μπά! χειρότερη φασαρία τοῦ ἔκαναν καὶ αὐτουνουῦ.

Στὸ κάμπους μέσα ἦταν καὶ τὰ σπίτια τῶν Φρατέρνιτις καὶ Σορόριτις, πολυτελέστατα σπίτια, μεγάλα. Ὁργάνωναν συχνὰ χοροὺς καὶ ὁ κανονισμὸς τοῦ Πανεπιστημίου ἔλεγε ὅτι πρέπει νὰ παρίσταται στὸ χορὸ ἓνα ζεῦγος γονέων – κανενὸς φοιτητοῦ ποὺ νὰ μένει ἐκεῖ κοντὰ– καὶ ἓνας καθηγητῆς, παντρεμένος. Μὲ κάλεσαν λίγο ἀφοῦ εἶχα πάει ἐκεῖ καὶ ἐμένα –εἶχε ἀκουστεῖ πὼς ἦρθε ἓνας καθηγητῆς Ἑλληνας– δὲν εἶχαν ξαναδεῖ Ἑλληνα καθηγητῆ. Εἶχε κι ἄλλους Ἑλληνες στὸ Ἰλλινόι ἀλλὰ ἦταν ὅλοι ἀπὸ χωριά.

Τότε ἐγὼ εἶχα ὀργανώσει τὴν ἡμέρα μου ὡς ἐξῆς. Τὸ πρῶτὸ εἶχα τὰ μαθήματά μου, τὸ ἀπόγευμα πήγαινα στὴ βιβλιοθήκη. Ὁ κάθε καθηγητῆς εἶχε δικό του δωμάτιο καὶ μόνο οἱ καθηγητῆς εἶχαν δικαίωμα νὰ παίρνουν τὰ βιβλία ἀπὸ τὰ βιβλιοστάσια καὶ νὰ τὰ κρατοῦν στὸ δωμάτιό τους. Ἐγὼ μελετοῦσα ἐκεῖ κάθε μέρα. Εἶχα δώσει ἐντολὴ στὴν γραμματέα μου νὰ μὴν μὲ ἐνοχλεῖ κανεὶς ὅσο ἐργάζομαι. Μιὰ μέρα χτυπᾶ τὸ τηλέφωνο. «Σᾶς ζητᾶει ἓνας κύριος» μοῦ λέει ἡ γραμματέας. «Μὰ δὲν σᾶς εἶπα ὅτι δὲν θέλω νὰ μὲ διακόπτει κανεὶς; Πεῖτε του νὰ ἔρθει αὔριο τὸ πρῶτὸ». «Μὰ ξέρετε ἐπιμένει, λέει πὼς δὲν θὰ φύγει ἀπὸ ἐδῶ μέσα παρὰ μόνον ἀφοῦ σᾶς μιλήσει τουλάχιστον στὸ τηλέφωνο». «Καλὰ, ποιὸς εἶναι τέλος πάντων;». «Λέει πὼς εἶναι συμπατριώτης σας». «Καὶ πὼς τὸν λένε;» «Τζῶν Μόρρις!».

Ἐδῶ κάπου ἀπ' τὴν Πελοπόννησο ἦταν, Μαργώνης λεγόταν. «Καὶ γιατί τὸ ἔκανες Μόρρις;» τὸν ρώτησα. Τότε ὅλοι τὰ ἄλλαζαν τὰ ὀνόματά τους καὶ τὰ ἔκαναν ἀμερικάνικα. Αὐτὸς διάλεξε τὸ Μόρρις ἐπειδὴ εἶχε τὸ Μι στὴν ἀρχὴ καὶ μετὰ τὸ Ρό. Ἄλλὰ κυρίως ἐπειδὴ ἦταν ἓνας ἀστυφύλακας Τζῶν Μόρρις, ποὺ τὸν θαύμαζε γιὰ τὴν ἀνδρεία του!

Ξέρεις τί σημαίνει «μαργώνω;» Σημαίνει κρυώνω. Αὐτὸς ὁ Τζῶν Μόρρις ἦταν καὶ Πρόεδρος τοῦ Τοπικοῦ Τμήματος τῆς

Ἄχέπα. Πῆγε μιὰ μέρα νὰ γνωρίσει ἄλλους Ἕλληνες – πῆγε καὶ σ' ἓναν ποῦ ἦταν βαρελᾶς. Φοροῦσε κάτι χοντρά γάντια καὶ χτύπαγε μὲ τὴ βαρειὰ τὰ στεφάνια νὰ κάτσουν στὸ βαρέλι. «Μαργώνης! τοῦ λέει ὁ Τζὼν Μόρρις γιὰ νὰ τοῦ συστηθεῖ. Τοῦ ἀπαντάει ὁ ἄλλος. «Ὅχι, δὲν μαργώνω, τὰ γάντια τὰ φοράω γιὰ τὴ δουλειά, ὄχι γιὰ τὸ κρύο».

Ἐπὶ τέλους! Σᾶς ἔλεγα ὅμως γιὰ τὸ χορὸ καὶ πῶς μὲ κάλεσαν γιατί ἤμουνά νεός, παντρεμένος καὶ ἤμουνά καὶ Ἕλληνας ποῦ δὲν εἶχαν ξαναδεῖ.

Πήγαμε μὲ τὴ Λέλα σ' αὐτὸ τὸ ὠραῖο σπίτι καὶ μᾶς ἔδειξαν στὴν ἄκρια τῆς αἴθουσας τοῦ χοροῦ – ἐκεῖ ἦταν ἓνας καναπές καὶ μπροστὰ ἓνα τραπεζάκι μὲ γλυκὰ καὶ κρασί.

«Αὐτὸ τί εἶναι;» τοὺς λέω. «Ἔ, γιὰ νὰ καθήσετε ἐσεῖς». «Ἐγώ; Νὰ καθήσω ἐκεῖ δὲ ὅλο τὸ βράδυ παρέα μὲ τοὺς δυὸ γέρους τὸ ζευγάρι τῶν γονέων! Μπά, τοὺς λέω, ἐγὼ μήπως δὲν χορεύω;» «Ἔ, μὲ τὴν γυναῖκα σας». «Μὲ τὴν γυναῖκα μου χορεύω στὸ σπίτι. Ὅχι, δὲν κάθομαι ἐδῶ ἐγὼ – νὰ εἶναι τόσα ὁμορφα κορίτσια καὶ νὰ μὴν χορέψω;». Καὶ παίρνω μιὰ καὶ χορεύουμε. Ἔ, ἐνθουσιάστηκαν καὶ ἀπὸ ἐκεῖ κι ἔπειτα ἐρχόταν οἱ κοπέλες καὶ μὲ σήκωναν, ἐρχόταν τὰ ἀγόρια καὶ ἔπαιρναν τὴν Λέλα. Τόσο ποῦ σοκαρίστηκε ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ Προέδρου – ὁ ἴδιος δὲν μπορούσε νὰ ἔρχεται καὶ ἔστειλε ἀντιπρόσωπο.

Μὲ φώναξε τὴν ἐπομένη ὁ Πρόεδρος καὶ μοῦ ἔκανε τὴν παρατήρηση πῶς χόρευα μὲ τὶς φοιτήτριες, ἀφοῦ τὸ ἀπαγορεύει ὁ κανονισμός.

«Δὲν διάβασα τέτοιο πράγμα στὸν κανονισμό. Χίλιους κανονισμοὺς ἔχει τὸ Πανεπιστήμιο, δηλαδὴ εἶναι καμωμένοι γιὰ νὰ τοὺς παραβαίνουμε– ἂν θέλαμε νὰ τοὺς κρατᾶμε θὰ εἴχαμε λιγότερους. Ἐξ ἄλλου δὲν τὸ γράφει πουθενά».

– «Μὰ εἶναι παράδοση» μοῦ λέει.

«Ἔ, ἐμεῖς εἴμαστε Ἕλληνες, δὲν ἔχουμε τέτοια παράδοση».

Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ἔπειτα, ὅλο μᾶς καλοῦσαν σ' αὐτοὺς τοὺς χορούς – περισσότερο ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἄλλο ζευγάρι ἐμᾶς καλοῦσαν.

«Ὁραῖα χρόνια ζήσαμε!»